

1913

zbornici

# KA EVROPSKOM DRUŠTVU

OGRANIČENJA  
I PERSPEKTIVE

UREDNICI  
LILIJANA ČIČKARIĆ  
ALEKSANDAR BOŠKOVIĆ



KA EVROPSKOM DRUŠTVU  
OGRANIČENJA I PERSPEKTIVE

---

IZDAVAČ

Institut društvenih nauka  
Beograd, 2018

ZA IZDAVAČA

Dr Goran Bašić

UREDNICI

Dr Lilijana Čičkarić  
Prof. dr Aleksandar Bošković

RECENZENTI

Prof. dr Mirjana Bobić  
Prof. dr Slobodan Zečević  
Dr Bojan Todosijević

LEKTURA

Anka Jakšić

GRAFIČKO OBLIKOVANJE

Milorad Mitić

ŠTAMPA

RIC grafičkog inženjerstva  
Tehnološko-metalurškog fakulteta, Beograd

zbornici

# KA EVROPSKOM DRUŠTVU

## OGRANIČENJA I PERSPEKTIVE



INSTITUT  
DRUŠTVENIH NAUKA  
BEOGRAD  
INSTITUTE  
OF SOCIAL SCIENCES  
BELGRADE

# Sadržaj Contents

<b>6</b> Predgovor	<b>6</b> Foreword
<b>11</b> INTEGRACIJA SRBIJE U EVROPSKU UNIJU	<b>11</b> INTEGRATION OF SERBIA INTO THE EUROPEAN UNION
<b>12</b> Ognjen Pribičević Križa zapadnog liberalizma i njene refleksije na Srbiju	<b>27</b> Ognjen Pribičević Crisis of Western Liberalism and its Implications on Serbia
<b>28</b> Neven Cvetičanin Evropa u geopolitičkom sendviču i evropske perspektive Srbije	<b>43</b> Neven Cvetičanin Europe in the Geopolitical Sandwich and the European Perspectives of Serbia
<b>44</b> Snežana Grk Parametri razvoja modernog društva	<b>67</b> Snežana Grk Parameters for the Development of a Modern Society
<b>68</b> Marijana Maksimović i Valentina Ivanić Evropska unija u promjenljivom ekonomskom okruženju	<b>93</b> Marijana Maksimović and Valentina Ivanić European Union in a Changing Economic Environment
<b>94</b> Nada G. Novaković Evropeizacija radnog i socijalnog zakonodavstva Srbije	<b>109</b> Nada G. Novaković Europeanization of Labor and Social Legislation of Serbia
<b>110</b> Vladimir Mentus Materijalno blagostanje u Srbiji – subjektivni indikatori	<b>127</b> Vladimir Mentus Material Well-being in Serbia – Subjective Indicators
<b>128</b> Ksenija Marković i Ivana Jovanović Uticaj procesa evropskih integracija na status nacionalnih manjina u Republici Srbiji	<b>150</b> Ksenija Marković and Ivana Jovanović Impact of the European Integration Process on Status of National Minorities in the Republic of Serbia

<b>151</b> <b>POLITIKE RODNE RAVNOPRAVNOSTI</b>	<b>151</b> <b>GENDER EQUALITY POLICIES</b>
<b>152</b> Natalija Mićunović Rod, identitet i dostojanstvo	<b>165</b> Natalija Mićunović Gender, Identity and Dignity
<b>166</b> Lilijana Čičkarić Žene i desnica u Srbiji i Evropi	<b>183</b> Lilijana Čičkarić Women and Far Right Politics in Serbia and Europe
<b>184</b> Zorica Mršević i Svetlana Janković Standard dužne pažnje po Istanbulskoj konvenciji Saveta Evrope	<b>201</b> Zorica Mršević and Svetlana Janković Standard of Due Diligence by the Istanbul Convention of the Council of Europe
<b>202</b> Mirjana Dokmanović Rodna ravnopravnost u Srbiji: dostignuća, prepreke i perspektive	<b>225</b> Mirjana Dokmanović Gender Equality in Serbia: Achievements, Obstacles and Perspectives
<b>226</b> Ankica Šobot O rodnoj ravnopravnosti iz demografskog ugla: pitanja i prepreke u slučaju Srbije	<b>241</b> Ankica Šobot On Gender Equality from Demographic Perspective: Questions and Obstacles in Case of Serbia
<b>242</b> Suzana Ignjatović Bioetičke dileme i regulacija reproduktivnih prava u Srbiji i Evropskoj uniji u komparativnoj perspektivi	<b>261</b> Suzana Ignjatović Bioethical Dilemmas and Regulation of Reproductive Rights in Serbia and the EU in Comparative Perspective
<b>262</b> Ana Vuković Žene u Srbiji o pravu na abortus	<b>282</b> Ana Vuković Women in Serbia on the Right to Abortion

---

## *Predgovor*

■ Pred nama je kolekcija tekstova nastalih u radu na različitim istraživačkim projektima u Institutu društvenih nauka, čija je zajednička karakteristika interdisciplinarnost i osobeni teorijski i metodološki pristupi u proučavanju odnosa Srbije i Evrope u kontekstu evrointegracijskih procesa.

Prvi deo zbornika obuhvata tekstove koji se bave problemima evropeizacije Srbije iz perspektive društveno-istorijskih, političkih, ekonomskih i socijalnih procesa. Drugi deo je posvećen problemima rodne ravnopravnosti u kontekstu evrointegracijskih procesa i promoviše interdisciplinarni i intersekcionni pristup u proučavanju problema rodne diskriminacije.

Ognjen Pribičević u radu „Križa zapadnog liberalizma i njene refleksije na Srbiju“ ispituje uslove koji utiču na teškoće s kojima se Srbija susreće u procesu pristupanja EU. Tri su razloga zbog kojih se Srbija i ostale zemlje regiona već desetak godina suočavaju sa zasvojem u procesu evropeizacije, i to su: tradicionalno slabo civilno društvo i prejaka država, preokupiranost Evropske unije (EU) sopstvenim problemima i kriza samog koncepta zapadnog liberalizma.

U prilogu naslovljenom „Evropa u geopolitičkom sendviču i evropske perspektive Srbije“, Neven Cvetičanin ističe značaj povratka 'real-politike' na globalnu, a time i evropsku scenu. Proces evrointegracija Srbije u EU zavisi od niza činilaca, kao što su položaj EU u kontekstu real-politike suprotstavljenih globalnih aktera, efekata Bregzit-a, te efekata migrantske krize. Autor smatra da je bitnija institucionalizacija i priprema društva i države da kao moderno organizovani entiteti egzistiraju u dinamičnom svetu današnjice.

Snežana Grk se u radu „Parametri razvoja modernog društva“ bavi prvenstveno savremenim tehnološkim promenama i ulogom obrazovanja. Posmatrajući položaj i stanje u Srbiji, analiziraju se razlozi zaostajanja i mogućnosti za poboljšanje. Kao važan problem se ističe iseljavanje mladih i obrazovanih, što ima dugoročan efekat. Zatim se govori o problemu malog ulaganja u obrazovanje, istraživanje, inovacije, kao i o problemu korupcije.

U radu Marijane Maksimović i Valentine Ivanić „Evropska unija u promenljivom ekonomskom okruženju“ obrađuju se dve teme: konsolidacija finansijske krize u Grčkoj i implementacija Strategije razvoja Jugoistočne Evrope do 2020, koja treba da pomogne razvoj zemalja u ovom delu Evrope i približi ih stepenu ekonomskog razvoja proseka EU.

Rad „Evropeizacija radnog i socijalnog zakonodavstva Srbije“ autorke Nade G. Novaković bavi se detaljnom analizom vrlo realnih posledica promena koje se dešavaju u Srbiji u kontekstu evrointegracija. U analizi se posmatra s jedne strane – sadržina pravne regulative, a s druge – implikacije na položaj građana pod uticajem relevantnih zakonskih promena. Nekada „jaka“ socijalna država ustupila je mesto „slaboj“, koja ne može da ublaži i otkloni sistemski uslovljene nejednakosti i siromaštvo građana.

Subjektivnim aspektima ekonomskih procesa se u radu pod naslovom „Materijalno blagostanje u Srbiji – subjektivni indikatori“, bavi Vladimir Mentus. Ovde se analiziraju podaci o subjektivnom osećanju materijalnog blagostanja među stanovništvom Srbije, i ti se rezultati porede sa onim iz drugih evropskih zemalja. Građani Srbije spadaju među one koji su najmanje zadovoljni različitim aspektima svog materijalnog blagostanja.

Prilog Ksenije Marković i Ivane Jovanović, pod naslovom „Uticaj procesa evropskih integracija na status nacionalnih manjina u Republici Srbiji“, bavi se analizom pravnog položaja nacionalnih manjina u Srbiji. Autorke ukazuju da je u praksi uočen raskorak između normativnog i stvarnog stanja, koji se najčešće ogleda u selektivnom sprovođenju zakona i zaobilaženju i izobličenju procedura, što u krajnjem predstavlja odraz nedostatka političke volje i rešenosti da se ova oblast konačno uredi.

Rad Natalije Mićunović „Rod, identitet i dostojanstvo“ usredsređuje se na odnos koncepta dostojanstva i rodne nejednakosti. Jedan od najvećih izvora brojnih prepreka današnjim društvima u ostvarivanju dostojanstva žena jeste nejednako nagrađivanje. Svako



društvo mora da tretira žene s dostojanstvom da bi i samo bilo dostojanstveno. Da bismo negovali nadu za budućnost, moramo uključiti žene u vidljive važne pozicije u društvu i tako omogućiti da budu uzor za devojčice koje odrastaju u ovom nesavršenom svetu.

U prilogu „Žene i desnica u Srbiji i Evropi“ Lilijana Čičkarić razmatra odnos žena i radikalnih desnih i populističkih političkih organizacija. Analiziraju se oblasti političkog angažmana žena, struktura ženskog članstva u organizacijama, političke funkcije i uloge koje ostvaruju u partijskoj hijerarhiji. Zatim se propituje šta motiviše žene da se u okviru ovakvih stranaka bave politikom, šta su njihove primarne aktivnosti, koje teme plasiraju u javnost i kako se obraćaju ženskoj populaciji?

Zorica Mršević i Svetlana Janković se u svom radu „Standard ‘dužne pažnje’ po Istanbulskoj konvenciji Saveta Evrope“ bave implementacijom ovog pravnog regulativa koji se odnosi na sprečavanje i borbu protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici. I ovde se tvrdi da je Srbija prihvatila norme međunarodnih institucija, međutim, primena u praksi nije adekvatna. Dešava se ono što je u Srbiji već uočena praksa, a to je da se jedan neprimnjan propis zamenjuje drugim, koji takođe ima velike šanse da ostane neprimenjan.

U tekstu „Rodna ravnopravnost u Srbiji: dostignuća, prepreke i perspektive“, Mirjana Dokmanović iznosi detaljan pregled zakonske regulative i institucionalnog okvira ustanovljenih radi ostvarivanja rodne ravnopravnosti u Srbiji. Autorka sugeriše da je Srbija primenila niz formalnih zahteva i uslova, te formirala institucije koje se bave osiguravanjem rodne ravnopravnosti, ali stanje u praksi pokazuje da se mora još dosta raditi na implementaciji donetih mera i mehanizama za suzbijanje rodne diskriminacije.

Ankica Šobot se u radu „O rodnoj ravnopravnosti iz demografskog ugla: pitanja i prepreke u slučaju Srbije“ bavi pitanjem rodne ravnopravnosti, kao bitnim aspektom razvoja i demokratičnosti srpskog društva, iz demografske perspektive. Osim potrebe da se unapređuje društveni položaj žena, uzimajući u obzir obrazovne, profesionalne i bračne karakteristike, demografski pristup dovodi i do potrebe da se unapređuju pitanja koja se tiču položaja muškog stanovništva i specifičnosti njihovog ponašanja.

Prilog Suzane Ignjatović „Bioetičke dileme i regulacija reproduktivnih prava u Srbiji i Evropskoj uniji u komparativnoj perspektivi“ istražuje aktuelno stanje reproduktivnih prava u Srbiji u kontekstu procesa priključenja Evropskoj uniji, ali takođe njihovog globalnog

statusa, kulturnih varijacija u regulaciji i implementaciji. Analiziraju se činioци koji se nalaze u osnovi ljudske reprodukcije i reproduktivnih prava u Srbiji i EU, fokusirajući se na ključne bioetičke pozicije, vladajuće kulturne matrice, religijske, ideološke i političke činioce.

Najzad, Ana Vuković u prilogu „Žene u Srbiji o pravu na abortus“ analizira stavove opšte populacije žena u Srbiji o pravu na abortus na osnovu podataka iz empirijskog istraživanja. Tema je značajna jer je pravo na abortus danas često predmet diskusija u Evropi, posebno u kontekstu jačanja desnih, radikalnih i populističkih ideologija, pokreta i partija na političkoj sceni Evropske unije.

Položaj Srbije u evrointegracijskim procesima je široka i vrlo kompleksna oblast, tako da je posebna vrednost zbornika što objedinjuje tekstove koji ovom problemu prilaze iz različitih uglova – politikološkog, sociološkog, antropološkog, filozofskog, pravnog, ekonomskog, demografskog i rodних studija. Putem veoma informativnih i dobro argumentovanih kritičkih analiza, konzistentnih nalaza i zaključaka, zbornik će, po mišljenju recenzenta i urednika, zainteresovati širu naučnu javnost i kreatore javnih politika u Srbiji.

U Beogradu, 15. oktobra 2018.

Dr Lilijana Čičkarić  
Prof. dr Aleksandar Bošković



# Integracija Srbije u Evropsku uniju

## **OGNJEN PRIBIĆEVIĆ**

Naučni savetnik u Centru za politikološka istraživanja  
i javno mnjenje Instituta društvenih nauka u Beogradu  
[opribicevic@idn.org.rs](mailto:opribicevic@idn.org.rs)

---

# Kriza zapadnog liberalizma i njene refleksije na Srbiju<sup>1</sup>

---

## Apstrakt

Kao i u sve većem delu demokratskog sveta i u Srbiji su u krizi tradicionalne demokratske vrednosti: poverenje građana u demokratske institucije, sloboda medija, civilizovani odnosi vlasti i opozicije, tolerancija. Cilj ovog rada jeste da istraži vezu između krize zapadnog liberalizma i slabljenja evropskog sistema vrednosti u Srbiji i regionu Zapadnog Balkana. Većinu demokratskih promena u poslednjih dvadesetak godina Srbija je ostvarila uz direktnu pomoć i uticaj Evropske unije. Tu nije reč samo o donacijama i investicijama, nego pre svega o teškoj borbi za uspostavljanje elemenata evropskog sistema vrednosti. Nakon velike ekonomske krize 2008. godine, neuspelih ratova na Bliskom Istoku, ekonomske i političke krize Unije, Bregzita i pobeđe Trampa na predsedničkim izborima u SAD – zemlje Zapadnog Balkana su dospеле na margine interesa velikih zapadnih sila i EU, a njihov interes za promociju pravne države, demokratiju, slobodu medija u našim zemljama značajno je smanjen. Autor u zaključku ističe da Srbija nema ni društvene ni političke snage da se sama izbori sa izazovima demokratizacije i modernizacije i da njena budućnost pre svega zavisi od ishoda velikih promena koji se dešavaju u najrazvijenim demokratijama sveta. Evropski kurs i modernizaciju Srbije dodatno će otežati politički pritisci Zapada na Srbiju, posebno u vezi s Kosovom i Metohijom, a zbog povećanog uticaja Rusije u čitavom regionu Zapadnog Balkana.

*Ključne reči:* demokratija, liberalizam, EU, SAD, Srbija.

■ Nakon globalnog uspona demokratskih političkih sistema krajem prošlog veka, koji je Semjuel Hantington (Samuel Huntington) nazvao *trećim talasom*, već skoro dve decenije demokratija je u polvaćenju širom sveta. Prema proceni profesora Lari Dajmonda

---

<sup>1</sup> Tekst je nastao u radu na projektu *Društvene transformacije u procesu evropskih integracija – multidisciplinarni pristup* (III 47010) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

(Larry Diamond), jednog od vodećih svetskih stručnjaka za pitanja demokratije, nakon 2000. godine čak 25 zemalja od ukupno 114, koje su se vodile kao demokratske – napustilo je ovaj klub. Pored ostalih to su Venecuela, Tajland, Bangladeš, Filipini, Kenija, Gruzija, Šri Lanka, Mali, Nikaragva, Ukrajina (Diamond 2014:145). Čak i one zemlje koje se i dalje tretiraju kao demokratske suočavaju se s brojnim problemima, počev od: zloupotreba od strane vladajućih partija, korupcije, izbornim prevarama, autoritarnim liderima koji potkopavaju ionako slabe institucije, sužavanjem prostora za delovanje opozicionih partija i slobodnih medija. U većini tih zemalja institucije su slabe i nesposobne da održe sigurnost i obezbede ljudska prava i osnovne ekonomske i socijalne potrebe svojih stanovnika. Svim tim zemljama zajedničko jeste to da je situacija znatno teža s pravnom državom i transparentnošću političkih procesa nego s ljudskim i političkim pravima. Većina zapadnih autora posebno izdvaja Rusiju i Tursku kao države u kojima je tokom poslednje decenije došlo do značajnog slabljenja ionako krhkih demokratskih kapaciteta (Diamond 2015:144–148).

Slabljenje demokratskih kapaciteta nije nešto što se dešava samo u tzv. novim demokratijama. Najveći izazovi dolaze upravo iz samog središta zapadnog liberalizma. Tako, na primer, Edvard Luce (Edward Luce) kaže da „smrtonosna opasnost za zapadnu ideju progresa dolazi „iznutra“ i konstatuje „da Donald Tramp i njegovi saborci u Evropi nisu izazvali krizu demokratskog liberalizma. Oni su simptom te krize“ (Luce 2016:11). Prema mišljenju mnogih istraživača u SAD su sve vidljiviji problemi česte blokade procesa demokratskog odlučivanja, etničkog i rasnog nasilja, porasta socijalnih razlika i siromaštva i velikog uticaja netransparentnog novca u političkom procesu (Diamond 2015:152). Tome svakako treba dodati i neobjektivne i pristrasne medije. Kao posledica sve većih unutrašnjih problema, SAD su gotovo potpuno izgubile interes za promociju demokratije u ostatku sveta. Slični procesi se dešavaju i u drugim vodećim zemljama Zapada, posebno u Britaniji nakon Bregzita. Lideri drugih država su shvatili da je došlo do ovih promena u SAD i drugim vodećim zemljama Zapada i sve više se ponašaju u skladu s njima. Tako na primer, velike sile poput Kine i Rusije pokušavaju da promovišu svoj alternativni model međunarodnih odnosa i društvenog razvoja, a lideri manjih zemalja, u kojima su demokratske slobode ograničene, razumeju da sada, kada je međunarodni pritisak sve

slabiji, mogu mnogo lakše da ograničavaju prava opozicije i medija. Kako je kriza demokratskih sistema na Zapadu postajala sve očiglednija tako su se mnoge zemlje u drugim delovima sveta sve više okretale svojoj kulturi i tradiciji koja je drugačija od tradicije razvijenih zapadnih zemalja i koju pored ostalog karakteriše sklonost ka dominantnim liderima, netolerantno ponašanje, podanički odnos prema državi.

Što je još opasnije po sam koncept zapadnog liberalizma i demokratije jeste to da su neke zemlje poput Kine ili Turske pokazale da je moguće ostvariti ekonomski prosperitet i bez poštovanja demokratskih pravila i ljudskih prava. Tako, na primer, Jaša Monk (Yascha Mounk) i Roberto Stefan Foa navode da su 1990. godine zemlje koje su od strane organizacije Freedom House bile rangirane kao neslobodne ili polovično slobodne imale 12% svetskog BDP-a, a danas imaju gotovo 33%. Sredinom dvadesetog veka SAD i druge zapadne sile ostvarivale su znatno više od polovine svetskog BDP-a. Sada to više nije slučaj, i po prvi put nakon sto godina udeo zapadnih zemalja pao je ispod polovine u svetskom BDP-u. S druge strane, raste udeo onih zemalja koje se mogu kvalifikovati kao poluslobodne ili neslobodne zemlje. Po procenama nekih analitičara može se očekivati da će za samo pet godina ove zemlje preći udeo zapadnih liberalnih demokratija u svetskom BDP-u (Mounk i Foa 2018:30). Ovakav razvoj događaja u poslednjoj deceniji doveo je u pitanje perspektivu razvoja demokratskih sistema, pa u skladu s tim i poželjnost njegove primene u svetskim okvirima. U svojoj knjizi o krizi zapadnog liberalizma Edward Luce navodi reči vodećeg zapadnog sinologa Endru Nejtana (Andrew Nathan) koji kaže da je: „pokazujući da se modernizacija može ostvariti i sa autoritarnim režimima kineski režim dao nadu autoritarnim liderima širom sveta“ (Luce 2016: 84).

Srbija i region Zapadnog Balkana (ZB) nisu nikakav izuzetak u svim ovim događanjima. Prema najnovijim izveštajima EU i organizacije Freedom House – najveći problemi s kojima se suočava Srbija u domenu ljudskih prava i demokratije su neefikasno pravosuđe, korupcija i kontrola nad medijima. Nakon početnih uspeha u reformama početkom 2000-ih, Srbija je ušla u period stagnacije koji je trajao sve do početka druge decenije 21. veka. S dolaskom vlade Aleksandra Vučića učinjeni su pomaci u pravcu borbe protiv korupcije, pre svega hapšenjem najvećeg srpskog tajkuna, izvršena je konsolidacija javnih finansija, intenziviran dijalog s Prištinom, a za premijerku je



izabrana osoba koja pripada LGBT populaciji. Uprkos ovim početnim uspesima, problemi s korupcijom, neefikasnim pravosuđem, odnosom vlasti i opozicije, medijima – nisu rešeni, neki su se čak i intenzivirali, a problem Kosova je i dalje ostao kao glavna prepreka na putu Srbije ka EU. U međuvremenu su se i odnosi zemalja u regionu dodatno pogoršali i tako došli na najniži nivo u poslednjih desetak godina.

## Zastoj u evropeizaciji Srbije

U nastavku ovog rada analiziramo tri osnovna razloga zbog kojih se Srbija i ostale zemlje regiona već desetak godina suočavaju sa zastojem u procesu evropeizacije i ozbiljnim demokratskim deficitima. Prvi se odnosi na tradicionalno slabo civilno društvo i prejaku državu u svim zemljama ovog područja, drugi razlog se tiče preokupiranosti EU sopstvenim problemima i treći i daleko najvažniji proizilazi iz krize samog koncepta zapadnog liberalizma koja ima ozbiljne reperkusije i na zemlje Zapadnog Balkana. U centru pažnje naše analize biće upravo ovaj treći razlog.

Prvi razlog su nazadne tradicije gotovo svih zemalja regiona koje su obeležile jake države i vođe, s jedne strane i slabo civilno društvo, s druge. Koncept snažnog civilnog društva podrazumeva razvoj velikog broja raznovrsnih organizacija i grupa nezavisnih od države, čime se obezbeđuje balans protiv bilo čijeg monopola vlasti koji je osnova svakog nedemokratskog društva. „Civilno društvo, kaže Ralf Darendorf (Ralph Dahrendorf) predstavlja izvor moći koji je izvan države i neretko usmeren protiv države. To znači da stvaranje mreže nezavisnih institucija i organizacija koje nemaju jedan nego hiljade centara ne može lako uništiti monopolistička vlast države ili partije“ (Dahrendorf 1990:95). U Srbiji je tokom devedesetih godina stvoren veliki broj NVO, nezavisnih medija i udruženja koji su odigrali značajnu ulogu u pobedi nad autoritarnim režimom. Nakon pobeđe 2000. ove organizacije su u Srbiji nastavile da se razvijaju i umnožavaju u skladu sa entuzijazmom koji je postojao u vezi s procesom evropeizacije i podrškom koja je stizala iz EU. Kako je ova podrška kopnila i kako se smanjivala podrška proširenju u samoj EU, ali i u Srbiji – tako je i slabilo civilno društvo. S druge strane, rasla je netrpeljivost ne samo prema EU nego i samom konceptu civilnog društva koje je od značajnog broja intelektualaca doživljeno kao

kanal za jačanje stranih uticaja. Najveći deo građana ovaj problem ili nije interesovao ili je delilo ista negativna osećanja u pogledu civilnog društva. Slične tendencije su uočljive i u drugim zemljama Južnoistočne i Istočne Evrope. Ovaj problem je posebno izražen u Mađarskoj u kojoj je njen lider Viktor Orban posle višegodišnje borbe konačno uspeo da izbací Sorošov Fond za otvoreno društvo iz Mađarske. Nakon izborne pobede 2018. godine Orban je rekao da se njegova partija više ne zalaže za koncept liberalne nego hrišćanske demokratije. Zagovornici koncepta zapadnog liberalizma su ovakve poteze predsednika Orbana naveli kao dokaz da se Mađarska ne može više tretirati kao demokratija. Edvard Luce kaže: „da je menjajući Ustav u skladu sa interesima svoje partije Orban značajno umanjio šanse opoziciji da pobedi u budućnosti“ (Luce 2016:138). Ne dovodeći u pitanje opravdanost ovakvih kritika treba isto tako reći da nema nikakve sumnje da su i EU i SAD koristile ovu vrstu pomoći bivšim komunističkim zemljama i za ostvarivanje svog političkog uticaja, ali s druge strane – bez njihove pomoći razvoj civilnog društva ne bi bio moguć, tako da se zapravo od samog početka ovaj koncept u zemljama u tranziciji nalazio u svojevršnom vrzinom kolu.

Osim nepostojanja razvijenijih demokratskih tradicija, Srbija se nakon oslobođenja od autoritarnog režima 2000. godine suočila i s nizom teških problema počev od ubistva premijera preko višegodišnje potrage za Haškim optuženicama Karadžićem i Mladićem do najtežeg problema Kosova i Metohija. Umesto da su Srbiji pomogle da reši ovaj problem i to na način da koliko-toliko obe strane budu podjednako nezadovoljne ili zadovoljne, EU je potrošila praktično dve decenije insistirajući na normalizaciji odnosa koja je zapravo vodila ka tome da Srbija potpiše sa Prištinom pravno obavezujući sporazum koji bi Kosovu omogućio da postane članica UN. U međuvremenu, Beograd i Priština su potpisali Briselski sporazum gde je Srbija praktično ispunila sve obaveze iz Sporazuma uključujući i njegov najteži deo koji je podrazumevao učešće Srba na kosovskim izborima, dok s druge strane, Priština nije ništa učinila na implementaciji dogovora oko Zajednice srpskih opština na severu Kosova. Tako smo nakon dve decenije došli u situaciju da Srbija i dalje čeka na članstvo u EU, da je najvažniji uslov za to Kosovo, a da su se s druge strane značajno promenile međunarodne okolnosti u odnosu na početak 2000-ih kada je počelo rešavanje ovog problema. Da li će ove promenjene okolnosti otvoriti prostor da se Beograd i Priština

samostalno dogovore oko rešenja ovog problema, na čemu se intenzivno radi poslednjih godinu dana, ostaje da se vidi.

Nakon velike ekonomske krize 2008. godine i s njom povezanom političkom krizom na relaciji sever – jug Evrope, interes EU za politiku proširenja prema Zapadnom Balkanu (ZB) se smanjivao pa je tako i njen uticaj bio sve manji i manji. Nakon dve decenije čekanja, EU je u Srbiji u velikoj meri izgubila svoju privlačnu moć koju je imala pre deceniju i više. Podrška EU integracijama je pala sa nekadašnjih 70% i više na samo 52 % koliko pokazuje najnovije istraživanja javnog mnjenja koje je sproveo Ministarstvo evropskih integracija (Blic 2018). Uprkos tome Srbija je ostala na putu evrointegracija, doduše s manje entuzijazma i spremnosti da promeni stanje u pravosuđu i medijima pre svega.

Kako se uticaj EU smanjivao jačale su neke druge tendencije i iznutra i spolja čiji prioritet svakako nije bio izgradnja demokratske Srbije. Prostor koji je nastao usled manjeg zanimanja evropskih sila počela je da popunjava Rusija koja se sve više infiltrira u region ZB. Nakon neuspeha koji je doživela u Crnoj Gori i Makedoniji Rusiji je ostala još Srbija s kojom je pored pravoslavne vere i kulture povezuje i problem Kosova i Metohije. Činjenicu da zahvaljujući Rusiji Kosovo nije uspeo da postane članica UN Moskva vešto koristi da podigne svoj uticaj u Srbiji. Taj uticaj nije prevashodno ekonomski nego više u domenu tzv. meke moći koju Rusija širi koristeći se kulturnim vezama i sve brojnijim medijima u Srbiji i regionu.

S druge strane, nakon ekonomske krize EU se suočila i s velikim talasom migranata i konačno 2016. godine, po prvi put, jedna članica je donela odluku da napusti Uniju i to jedna od tri najuticajnije – Ujedinjeno Kraljevstvo. U ovom trenutku teško je predvideti kakav će biti uticaj Bregzita na proces proširenja EU, Srbije i drugih kandidata. Jedna grupa analitičara smatra da će u narednim godinama naponi EU biti usmereni ka razrešenju odnosa sa UK i da će odluka britanskih građana dodatno oslabiti raspoloženje prema svakom novom proširenju. Drugi, međutim, navode da bi baš to što se desilo moglo motivisati ključne zemlje EU da ubrzaju proces prirodnog zaokruživanja granica evropskog kontinenta gde Srbija ne samo geografski nego i istorijski, politički i kulturno svakako pripada.

Posle samita zemalja EU i Zapadnog Balkana održanog u maju 2018. u Sofiji, kao i samita u Londonu u julu ove godine čini se izvesnijom prva opcija. Nakon izlaska UK iz EU, pažnja i energija

najuticajnijih članica ove organizacije je usmerena pre svega na pregovore oko Bregzita (Pribičević 2018:204). Može se očekivati da će Unija nekoliko narednih godina iskoristiti prvenstveno za konsolidaciju unutrašnje situacije, pa će tek potom ponovo početi da ozbiljnije razmišlja o novim članicama. Imajući u vidu da je EU napustio jedan od najvećih kontributora budžeta – nije realno očekivati da bi u doglednoj budućnosti Unija želela da primi šest novih korisnika tog istog budžeta. Prioritet EU u ovom trenutku jeste obezbeđenje unutrašnjih granica i izbeglička kriza. Na dodatno smanjenje entuzijazma kada su u pitanju nove članice svakako su uticali i politički problemi s Poljskom i Mađarskom, koji su verovatno i naveli francuskog predsednika Makrona da u Sofiji na samitu EU i balkanskih zemalja izjavi kako na buduća proširenja treba gledati rigoroznije nego do sada.

S druge strane, sve izraženiji upliv Kine, Rusije i Turske na područje Balkana mogao bi imati efekat crvenog alarma za Brisel. Samiti u Sofiji i Londonu su, međutim, pokazali da, bar za sada, EU nema jasnu strategiju šta da uradi sa zemljama ZB. S jedne strane, očigledno je da EU iritira upad Rusije i Kine na „njenu teritoriju“ i podstiče je da razmišlja o tome da što pre uključi zemlje ZB u svoje članstvo, dok s druge strane Unija okleva da bilo šta uradi u vezi s tim pitanjem s obzirom na velike probleme koje zemlje ZB nose sa sobom. Ipak, osnovni utisak koji se stiče na osnovu dosadašnjeg ponašanja prema zemljama ZB jeste taj da EU nema prirodni poriv da zaokruži svoju teritoriju, kao što su to svojevremeno učinile SAD. Razlika je u tome što su SAD nastajale kao država za razliku od EU koja to nije, pa samim tim nema ni takve porive. Otuda je najrealnije očekivati da EU nastavi sa dosadašnjom politikom oklevanja i uslovljavanja zemalja ZB, bez jasne vizije i perspektive u vezi s daljim proširenjem.

Ipak, bez obzira na to kako se dalje bude razvijao odnos EU i ZB – ne treba zaboraviti da je EU odigrala ključnu ulogu početkom 2000-ih u promociji i učvršćivanju elemenata demokratskog sistema u Srbiji, posebno kada je reč o slobodi medija, toleranciji prema manjinama, reformama u bezbednosnom sistemu (Pribičević 2005: 253–273). Evropska unija i SAD su ne samo u velikoj meri pomogle da se region bar delimično reformiše, već su u odlučujućoj meri doprinele da započne proces pomirenja između država koje su učestvovalе u ratovima tokom devedesetih godina prošlog veka.

Preopterećenost EU sopstvenim problemima nije jedini, pa verovatno ni najvažniji spoljnopolitički činilac koji sada utiče na stagnaciju evropskih i demokratskih procesa u Srbiji i regionu. Problemi u odnosu vlasti i opozicije i pristrasni mediji nisu nešto što se dešava samo u zemljama Istočne i Jugoistočne Evrope, kako se to često licemerno govori u krugovima birokratije u Briselu, već to sve više, na žalost, postaje oblik političkog komuniciranja u mnogim zemljama s dugotrajnom demokratskom tradicijom. Umesto tolerancije, međusobnog poštovanja i uvažavanja između vlasti i opozicije i nezavisnih medija koji su simbolizovali vrednosti zapadnog liberalizma – sve više neke druge tendencije obeležavaju politički život tih zemalja. Tako je, na primer, doskorašnji britanski premijer Kameron tokom svog mandata izrekao više krajnje neumerenih komentara na račun vođe opozicije, laburiste Korbina optužujući ga za nacionalnu izdaju, ideologiju mržnje prema sopstvenoj zemlji i ugrožavanje bezbednosti britanskih građana (The Telegraph 2015). Britanski premijer Kameron je takođe izazvao brojne komentare kada je na predstavljanje svoje politike prema EU pred diplomatskim korom u Britanskom muzeju 9. maja 2016. godine doveo i bivše lidere Laburističke partije Dejvida Milibanda (David Miliband) i Džeka Stroua (Jack Straw). Štaviše, pre njega se auditorijumu obratio bivši laburistički ministar spoljnih poslova Miliband. Mnogi su ovo protumačili kao još jedno direktno mešanje premijera i šefa Konzervativne partije u unutrašnje odnose opozicione Laburističke partije, gde ni Miliband ni Strou ne samo da nisu više bili deo rukovodeće strukture, nego su bili u otvorenom sukobu s novim rukovodstvom. Još manje bi se kao ponašanje u skladu s demokratskim normama mogle okvalifikovati optužbe Donalda Trampa izrečene tokom predsedničke kampanje na račun njegove rivalke iz Demokratske stranke Hilari Klinton da je zajedno s predsednikom Obamom zaslužna za formiranje Islamske države (The Independent 2016). Nakon izbora za predsednika, Tramp je nastavio s praksom samohvalisanja i vređanja ne samo svojih političkih prethodnika nego i drugih država i naroda, tako da su pored ostalih na takvo njegovo ponašanje reagovali i njegovi najbliži saveznici Velika Britanija i Francuska. Po većinskoj oceni američkih analitičara i komentatora politika i ponašanje novoizabranog predsednika odudaraju od prakse svih njegovih prethodnika nakon Drugog svetskog rata. S druge strane, brojni kritičari su na račun predsednika Trampa izrekli veliki broj neprimerenih i

uvredljivih komentara uključujući i ove najskorije nakon njegovog susreta s predsjednikom Putinom u Finskoj jula 2018, kada su ga optužili za nacionalnu izdaju i podanički odnos prema ruskom predsjedniku.

Težak udarac konceptu liberalne demokratije dalo je i ponašanje britanske političke elite tokom i posebno nakon referenduma o ostanku/izlasku UK iz EU. Tokom kampanje lideri oba bloka i njima bliski mediji su plašili građane upozorenjima da će u slučaju izlaska UK iz Unije doći do rata ili da će se u slučaju ostanka ostvariti Hitlerova vizija Evrope (The Telegraph 2016). Opšti je utisak da je Bregzit doveo do debakla britanske političke elite i da su se predstavnici oba bloka pokazali kao neodgovorni prema građanima koji su ih podržavali. Posebno je kritikovan premijer Kameron, pre svega zbog same ideje da ide na referendum bez dovoljnog promišljanja o svim mogućim posledicama, ne samo na odnose sa EU, nego i na jedinstvo UK (Menon i Salter 2016:1298).

Ozbiljan pokazatelj krize zapadnih demokratija jeste i dramatičan porast ekstremne desnice, pa i levice u gotovo svim zemljama EU. Na meti ovih partija su ne samo briselska birokratija i politička elita nego i migranti koji dolaze sa Bliskog Istoka i iz drugih evropskih zemalja. Zabrinjavajući rast ovih partija posebno je vidljiv u najvećim zemljama Unije. U Nemačkoj je na poslednjim izborima ekstremna desnica osvojila 12,6%, u Francuskoj 14% a u Italiji je maja 2018. formirana prva antiEU i antimigraciona vlada. U međuvremenu demokratski deficit je postao vidljiv i kod nekih članica EU, pre svega: Mađarskoj, Hrvatskoj i Poljskoj u kojima jačaju autoritarni lideri i ekstremna ksenofobična desnica, koja pored ostalog teži reviziji ocene Drugog svetskog rata i sopstvene uloge u njemu.

## **Kriza zapadnog liberalizma**

Šta se to dešava sa zapadnim liberalizmom? Da li demokratija umire, kako se to pita na naslovnoj strani najugledniji američki i svetski časopis za spoljnu politiku Forin Afers? (Foreign Affairs 2018). Pobedom Trampa i Bregzita, po prvi put nakon Drugog svetskog rata, dve vodeće sile zapadnog sveta su umesto povezivanja odabrale politiku napuštanja međunarodnih organizacija i grupacija, umesto solidarnosti politiku umerene izolacije. Po prvi put nakon

Drugog svetskog rata promocija demokratije i ljudskih prava u svetu nije više prioritet spoljne politike najveće sile sveta (Cohen 2018:3). Smatrajući da su dosadašnji naponi SAD u vezi s promocijom i izgradnjom demokratskih sistema u svetu bili skupi i neuspešni, predsednik Tramp je napustio koncept promocije demokratije kao cilja svoje spoljne politike. Glavni slogan na kome su pobedili i Tramp i Bregzit bio je: Amerika i UK na prvom mestu. Predsednik Tramp je tokom kampanje čak obećao da će izgraditi zid duž granice sa Meksikom kako bi zaštitio svoje građane od ilegalnih migranata, a najvažniji razlog zbog koga je UK izašlo iz EU je strah njegovih građana od migranata, posebno iz bivših socijalističkih zemalja, novoprimitljenih članica EU. Odmah po stupanju na dužnost predsednik Tramp je jasno potvrdio da promocija ljudskih prava i američkih vrednosti neće više činiti okosnicu američke spoljne politike. Pored ostalog on je pohvalio bivšeg Iračkog diktatora Sadama Huseina zbog načina na koji se obračunavao sa teroristima i filipinskog diktatora Duartea zbog načina obračuna sa trgovcima droge, a za ruskog predsednika Putina je rekao da zaslužuje najvišu ocenu kada je u pitanju liderstvo. Već u prvoj godini njegove vladavine SAD su radikalno smanjile fondove za brojne NVO koje su radile na promociji ljudskih prava u svetu. Otuda nije čudno što direktorka Human Rights Watch-a Sara Margon (Sarah Margon) kaže da je stvorena situacija u kojoj se aktivisti organizacija za ljudska prava ne osećaju više važnim (Margon 2018:40). Da je zaista reč o velikim promenama u odnosu na sve njegove ranije prethodnike najbolje potvrđuje poruka samog predsednika Trampa koju je, tokom posete Saudijskoj Arabiji 2017. godine, jasno poslao čitavom svetu da SAD nisu tu da druge uče, „ mi nismo ovde da govorimo drugima kako da žive“.

Ipak, nije samo predsednik Tramp taj koji je izgubio želju da promovise američke vrednosti i demokratiju u svetu. Mnogo je važnije što je tu želju izgubio i američki narod ophrvan svojim problemima. Još 2013. godine, kako navodi Lari Dajmond, *Pew Survey* je pokazao da se čak 80% Amerikanaca složilo s konstatacijom da njihova zemlja „ne treba previše da razmišlja o svetskim temama i da je bolje da se više koncentriše na sopstvene probleme“ (People press 2013).

Šta su osnovni uzroci krize zapadnog liberalizma? Gubitak posla, osiromašenje, ratovi i izbeglice doveli su do krize liberalnog sistema vrednosti zasnovanog na konstantnom ekonomskom rastu.

Poslednje dve decenije došlo je do velikog porasta nejednakosti u zapadnim demokratijama i siromaštva koje se u velikoj meri dovodi u vezu upravo s globalizacijom liberalnog međunarodnog poretka. Branko Milanović ubedljivo pokazuje da su najveći dobitnici globalizacije bili radnici u Kini, Vijetnamu i Indiji čija su primanja u urbanim naseljima porasla dva, pa i tri puta, kao i 1% najbogatijeg svetskog stanovništva, dok su najveći gubitnici bili upravo radnici u SAD (Milanović 2016:ch I). Slična situacija je i u UK gde se između 1980. i 2010. srednja klasa smanjila za 27%, broj siromašnih uvećao za 60% a bogatih za 33% (The Guardian 2010). Ova stagnacija je posebno vidljiva u srednjoj Americi i na severu Engleske gde su stari industrijski centri opustošeni a da pri tom nove tehnologije nisu donele poslove koji bi popunili prazninu odlaskom velikih kompanija, pre svega u Aziju. Upravo je nezadovoljstvo ljudi u tim delovima SAD i UK i dovelo do pobeđe Trampa i Bregzita. Odgovor na pitanje a zašto se to nije desilo, ili ne bar u toj meri u Nemačkoj ili Francuskoj, na primer, jeste jednostavan. Zato što ih je bar donekle zaštitila njihova država što nije bio slučaj s reganističkom i tačerističkom ideologijom političke elite u SAD i UK. Brojni autori navode da je gotovo čitav napredak i prihod u SAD nakon osamdesetih godina otišao u ruke 20% najbogatijih (Ikenberry 2018:20). Po prvi put nakon Drugog svetskog rata prosečna američka porodica ne može računati na to da će njihovoj deci biti bolje, što je dovelo do krize legitimiteta demokratije koja sve češće ne uspeva da odgovori na pitanja i probleme svojih građana.

Zemlje koje se sa stanovišta zapadnog liberalizma mogu kvalifikovati kao poluslobodne ili neslobodne, kao što su Rusija, Brazil, Kina, Iran, Kazahstan, prave sve bolje ekonomske rezultate i dokažu da je moguće ostvariti ekonomski prosperitet i bez političkih i ljudskih sloboda. One sve više međusobno sarađuju i ne prihvataju da se solidarišu sa zapadnim inicijativama poput one kada je trebalo osuditi ponašanje Rusije u vezi s Ukrajinom i Krimom. Štaviše, one počinju, po ugledu na Zapad, da koriste i sopstvenu „meku moć“ radi promocije svoje politike i interesa. Posebno je vidljiv porast uticaja Kine u Africi gde ona svoju pomoć i investicije ne uslovljava poštovanjem ljudskih prava što je čini dobrodošlim gostom u većini država ovog kontinenta.

Drugi najvažniji uzrok krize zapadnog liberalizma predstavlja kriza autoriteta zapadnih sila izazvana prvenstveno brojnim pogrešnim



odlukama donetim u poslednjih dvadesetak godina, pre svega na Bliskom Istoku. Počev od Avganistana, preko Iraka i Libije, Arapskog proleća pa sve do Sirije, Zapad ne samo da nije doneo očekivani mir i spojstvo stanovnicima tih zemalja, nego je postojeće podele i probleme višestruko uvećao i na kraju ove probleme preneo i u sopstveno „dvorište“ u vidu milionskih migracija i brojnih terorističkih napada. Pogrešne odluke dovele su u pitanje ne samo iskrenost namera Zapada da pomogne muslimanskim zemljama u rešavanju njihovih problema nego i njegovu kvalifikovanost i sposobnost da pomogne. Sve je to dovelo do najveće do sada krize autoriteta Zapada u svetu. Najpoznatiji britanski ekspert za spoljnu politiku, Robin Niblet (Robin Niblet) rekao je da za mnoge zemlje širom sveta „SAD i njeni saveznici nisu više primer na koji se treba ugledati“ (Niblet 2017:24).

Ključno pitanje koje se nameće posle izložene analize stanja međunarodnog poretka jeste to da li će sadašnja kriza liberalizma imati samo kratkoročne posledice ili je reč o nečemu mnogo dubljem i dugoročnijem? Dosadašnja istorija nas uči da nikada do sada nije bilo povratka na stari poredak i sistem vrednosti. Dakle, vreme dominacije zapadnog liberalizma prolazi i s njim do sada vladajući sistem vrednosti. Teme koje su obeležile kraj 20. i prvu deceniju 21. veka kao što su bila pitanja tolerancije, političke korektnosti, rodne ravnopravnosti, manjinskih prava – sve više ustupaju mesto pitanjima borbe protiv terorizma, dramatičnog porasta unutrašnjeg nasilja u svim društvima, migracija, rastućeg siromaštva i rasne, verske i političke netolerancije. U vremenu u kome će se u Evropi broj izbeglica iz Azije i Afrike povećavati može se očekivati da ponovo u prvi plan izbiju pitanja nacionalnog identiteta, države, granica a tada, kao što je još govorio čuveni politikolog Liphart (Lijphart), ima sve manje prostora za razgovor o demokratiji i ljudskim pravima. Prirodno se nameće pitanje hoće li koncept hrišćanske demokratije zameniti koncept liberalne demokratije? Imajući u vidu dosadašnju istoriju smatramo da nikako ne treba potceniti strah građana Evrope od prevelikog priliva ljudi koji drugačije izgledaju i imaju drugačiju kulturu i veru.

Sve ovo o čemu su govorili već sada ima veliki uticaj na razvoj Srbije. S dosta razloga se može pretpostaviti da će SAD i UK nastaviti sa svojim povlačenjem iz Evrope, pa tako i iz našeg regiona. S druge strane, Kina, Rusija i Turska će sve više pokušavati da povećaju svoj uticaj na ovoj teritoriji i to će biti politički okvir u kome će se razvijati zemlje Zapadnog Balkana u narednom periodu. Ipak, uprkos

krajnje neizvesnosti oko budućeg stanja međunarodnih odnosa kao i buduće politike proširenja, Srbija nema nikavu bolju alternativu nego da nastavi sa dosadašnjim putem evrointegracija i izgradnje pravne države i slobodnog društva. U postojećim okolnostima valja očekivati da će i u Srbiji kao i u većini drugih zemalja sveta – biti manje tolerancije a više nasilja, više zloupotreba vlasti a manje slobode medija, ali u vremenu koje dolazi i koje obeležavaju veliki sukobi na Bliskom Istoku, ekonomski ratovi SAD i ostatka sveta teško je očekivati nešto drugo. Istraživanja pokazuju da širom sveta novu generaciju sve manje zanimaju vrednosti poput tolerancije i demokratije, da su indiferentne prema autoritarnim režimima, da su praktično nezainteresovane za bilo šta osim onog što se njih najdirektnije tiče, i to samo u tom trenutku. Čeka nas krajnje neizvesna budućnost u kojoj su mogući svakakvi scenariji, uključujući i one najekstremnije i za Srbiju bi najbolje bilo da što manje bude u fokusu velikih sila, a što više u zavetrini nekih velikih i moćnih organizacija poput EU, ma kako ona izgledala i ma koliko dugo bude trajala. Srećno vreme države blagostanja i brisanja granica nepovratno pripada prošlosti, a dolazi neko novo vreme u kome će se mešati razni društveni ekstremizmi s neverovatno brzim razvojem tehnologije i robotizacije koji već sada ljudski um nije u stanju da prati i kontroliše.

## LITERATURA

- Cohen Eliot. 2018. Trymp's Lucky Year. *Foreign Affairs*. (2) 2–9.
- Dahrendorf Ralf. 1990. *Reflections on the Revolution in Europe*. London. Chato and Windus.
- Diamond Larry. 2015. Facing Up to the Democratic Recession. *Journal of Democracy* (1) 141–154.
- Ikenberry John. 2018. The end of liberal international order? *International Affairs* (1) 7–23.
- Rose Gideon (ed.). 2018. Is Democracy Dying. *Foreign Affairs*. May/June (3).
- Luce Dawid. 2017. *The Retreat of Western Liberalism*. Atlantic Monthly Press.
- Niblet Robin. 2017. Liberalism in retreat: a demise of a dream. *Foreign Affairs*, (1) 24–31.
- Margon Sarah. 2018. Giving up the High Ground, America's Retreat on Human Rights. *Foreign Affairs*. (2) 39–45.
- Menon Anand and Salter John Paul. 2016. Brexit: initial reflections. *International Affairs*. (6) 1297–1318.
- Milanović Branko 2016. *Global inequality: a new approach for the age of globalization*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Mounk Yascha and Foa Roberto Stefan. 2018. The end of the Democratic Century. *Foreign Affairs* (3) 29–39.

Pribičević Ognjen. 2005. Serbia and Montenegro: transforming the security sector under particular post-conflict conditions u German, Korkoszka (eds.) *Security Sector Reform in Central and Eastern Europe*. Geneva, DCAF.

Pribičević Ognjen. 2018. UK između Škotskog i Evropskog referenduma. *Srpska politička misao*. (1) 185–212.

### *Internet izvori*

<https://www.theguardian.com/society/2015/mar/07/vanishing-middle-class-London-economy-divide-rich-poor-england> 14.4.2017

<https://www.independent.co.uk/news/world/americas/donald-trump-barack-obama-isis-latest-speech-terrorism-claims-election-2016-07184536.html> 2.8.2017

<https://www.telegraph.co.uk/news/politics/conservative/11916935/Why-David-Cameron-finally-attacked-Jeremy-Corbyn.html> 5.3.2018

<https://www.telegraph.co.uk/news/2016/05/14/boris-johnson-the-eu-wants-a-superstate-just-as-hitler-did/> 28.3.2017

<https://www.people-press.org/2013/12/03/public-sees-u-s-power-decline-as-support-for-global-engagement-slips/> 16.2.2015

<https://www.blic.rs/vesti/politika/joksimovic-evropske-integracije-podržava-52-odsto-gradana/40564le> 23.9.2018

Ognjen Pribičević

## CRISIS OF WESTERN LIBERALISM AND ITS IMPLICATIONS ON SERBIA

---

### Abstract

As it is the case in the greater part of democratic world, the traditional democratic values, such as trust in democratic institutions, freedom of media, civilised relations between government and opposition, and tolerance are in Serbia in crises as well. The purpose of this paper is to research the connection between the crises of Western liberalism and weakening of European system of values in Serbia and region of the Western Balkan. The majority of democratic changes that Serbia has achieved in last two decades would not be possible without the help of EU. This support is not only about donations and investments but more about difficult fight for implementation of European system of

values. After big economic crises in 2008, failed wars in the Middle East, economic and political crises of EU and finally Brexit and Trump's victory in US, the Western Balkan are not any more in the focus of the West. Occupied by its own problems the US and EU almost completely lost the interest for the promotion of state of low, democracy, freedom of media in the Western Balkan region. Author concludes that Serbia does not have enough social and political strength to fight alone the challenges of democratization and modernisation and that its future depends mainly on the outcome of big changes which are happening in the world politics since Brexit and Trump's victory in the USA. Furthermore, Europeanisation of Serbia will be endangered with the additional West political pressure on Serbia because of rising influence of Russia in the whole region.

**Key words:** democracy, liberalism, EU, US, Serbia.

**NEVEN CVETIĆANIN**

Viši naučni saradnik u Centru za sociološka i antropološka istraživanja  
Instituta društvenih nauka u Beogradu  
nevencveticanin@gmail.com

---

# Evropa u geopolitičkom sendviču i evropske perspektive Srbije<sup>1</sup>

---

## Apstrakt

Rad predstavlja pokušaj da se ponudi objektivna analiza dominantnih društvenih i političkih procesa u Evropi i na području Balkana kao njenom specifičnom delu, kao i da se ti procesi stave u objektivan globalni geopolitički kontekst. U tom smislu se opisuje proces povratka tzv. real-politike i tzv. politike moći u svetske odnose, te se istražuju posledice ovog procesa po Evropu, Balkan i posebno po kapacitet Evropske unije za proširenje, što je tema od prvoklasnog značaja za Srbiju kao državu i društvo. Stoga analiza ponuđena u ovom radu može biti korisna za konceptualizovanje javnih politika u Srbiji i osmišljavanje realističnog pristupa procesu evropskih integracija s obzirom na moguća dešavanja u Evropi u budućnosti, umesto ideoloških diskursa koji ne računaju s mogućim menjanjem globalnog i kontinentalnog konteksta.

**Ključne reči:** Evropa, EU, real-politika, posledice, proširenje, Balkan, Srbija, nacionalni interes.

## Uvod

■ Rad pred nama predstavlja pokušaj da se ponudi objektivna analiza dominantnih društvenih i političkih procesa u Evropi i na području Balkana kao njenom specifičnom delu, i da se ti procesi stave u objektivan globalni geopolitički kontekst.<sup>2</sup>

U vremenu u kojem živimo prisustvujemo povratku tzv. real-politike (*Realpolitik*)<sup>3</sup> vidljive u odnosima između velikih sila koje

---

<sup>1</sup> Rad je deo istraživanja na projektu *Društvene transformacije u procesu evropskih integracija – multidisciplinarni pristup* (III 47010) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

<sup>2</sup> Slične analize međunarodnih zbivanja za koje smo smatrali da mogu biti korisne osmišljavanju dalekovidnih javnih politika i posebno dalekovidne spoljne politike Srbije, prezentovali smo i u našim prethodnim radovima od kojih je posebno važan rad Cvetičanin 2017.

<sup>3</sup> Termin *Realpolitik* je nemačkog porekla i skovan je u bizmarkovskoj Nemačkoj u drugoj polovini 19. veka kako bi legitimizovao pragmatičan pristup politici. Praktikovao ga je „gvozdeni“ nemački kancelar, koji je do

se vraćaju tzv. politici moći (*Machtpolitik*), što je samo drugi i ogoljeniji izraz kojim se opisuje pomenuta real-politika. Rad pred nama će pokušati da istraži kakva je pozicija Evrope kao kontinenta u ovom novom-starom procesu, koji čini se nije nikada ni prestajao od formiranja modernog međunarodnog Vestfalskog sistema, samo se u određenim vremenima zaklanjajući iza „mekših“ ideoloških narativa, zavisno od interesa različitih strana kojima su bili potrebni takvi narativi, bez obzira da li su oni bili komunistički ili liberalni.

Rad takođe, na ograničenom prostoru jednog naučnog članka, pokušava da istraži kakva je pozicija Evropske unije (EU) kao panevropskog institucionalnog poretka u ovim novim-starim procesima koji trenutno „marširaju“ odbacujući sve ideološke maske, kao i kakva je posebno pozicija Srbije u tim procesima i kakve su njene „evropske perspektive“ koje nesumnjivo zavise od širih međunarodnih zbivanja.

Rad se sastoji od dva dela. Prvi je posvećen Evropi i njenoj poziciji unutar širih geopolitičkih zbivanja, dok se drugi bavi Srbijom i našim regionom, pokušavajući da prozre kako se širi procesi, opisani u prvom delu, reflektuju na naš „mali“ regionalni mikro prostor.

## Evropa u geopolitičkom sendviču

Eksplicitni povratak tzv. real-politike i tzv. politike moći na evropski kontinent je možda najbolje vidljiv iz jedne nove strateške činjenice koja je do pre nekoliko godina bila nezamisliva. Ona se ogleda u izjavi aktuelnog nemačkog ministra spoljnih poslova Heika Masa (Heiko Mass) koji je nedavno izjavio da je „krajnje vreme da se preispita transatlansko partnerstvo na trezven, kritičan, pa čak i na samokritičan način“ usled čega je najavio da će uskoro izaći sa „planom nove spoljne politike Berlina prema SAD“ kako bi se stvorila „snažna i nezavisna Evropa, koja treba da bude protivteža SAD svaki put kada Vašington pređe crvenu liniju.“<sup>4</sup>

---

krajnjih konsekvenci doveo realistički obrazac politike definišući je kao „veštinu mogućeg“. O ovom realističkom obrascu politike pre i posle Bizmarka u knjigama Cvetičanin 2016a. i Cvetičanin 2016b.

<sup>4</sup> Nemački ministar spoljnih poslova: Vreme je da partnerstvo sa Amerikom bude preispitano, Blic, 27.8.2018. <https://www.blic.rs/vesti/svet/nemacki>

Nesumnjivo je izjava aktuelnog nemačkog ministra spoljnih poslova izazvana promenom spoljne politike administracije američkog predsednika Donalda Trampa (Donald Trump) prema Nemačkoj i Evropskoj uniji u celini u odnosu na ranije američke administracije, koje su još od kraja Drugog svetskog rata i čuvenog „Maršalovog plana“ skraja četrdesetih godina 20. veka tretirale Nemačku i Zapadnu Evropu kao „mezimca“ kome treba pomoći da se oporavi od ratnih razaranja kako bi predstavljao „mlađeg partnera“ transatlanskog partnerstva i tampon zonu prema sovjetskoj Rusiji. U međuvremenu je Nemačka, ponovno se ujedinjujući, toliko ojačala, pogotovo u ekonomskoj ravni, da je od „mlađeg“ postala skoro ravnopravan, suviše jak partner (pogotovo u ekonomskoj ravni), komandujući uz to panevropskom političko-ekonomskom organizacijom kakva je Evropska unija, dodatno jačajući i ekonomski i politički i strateški, usled čega se odnos snaga između prekookeanskih „transatlanskih partnera“ veoma promenio u odnosu na vreme Maršalovog plana. Nemačka više nije ratni gubitnik i mirnodopski mezimac koji je kao „mlađi partner“ zgodan tek da pasivno tercira američkom „prvom glasu“, već je (ponovo) izrasla u kontinentalnu silu koja svojom ekonomskom snagom određuje takt Starom Kontinentu, bivajući uz to i veoma ambiciozna u globalnoj ekonomiji, potiskujući u njoj korak po korak svoje dojučerašnje prekookeanske „partnere“ kojima je donedavno sve lošije išlo po pitanju ekonomskih parametara i koji su sve lošije stajali upravo u onim realnim industrijskim ekonomskim sektorima u kojima je Nemačka stajala sve bolje.

Retorika koju je u svojoj predizbornoj predsedničkoj kampanji koristio 2016. godine aktuelni američki predsednik Donald Tramp bila je izazvana upravo realnom promenom u transatlanskim odnosima u kojima je ekonomska komponenta konkurencije između SAD i Evrope počela da ugrožava njihovo strateško partnerstvo, jer birači u SAD, kao i birači svuda širom sveta ne razmišljaju o strateškim stvarima, već prvenstveno o svojim ekonomskim perspektivama. Trampov tim je ovu činjenicu dobro uočio i pragmatično eksploatisao tokom kampanje na kraju koje su u novembru 2016. godine odneli pobjedu, najavljujući set novih politika, koje aktuelna Trampova administracija, po stupanju na dužnost,

---

ministar-spoljnih-poslova-vreme-je-da-partnerstvo-sa-amerikom-bude/  
qz4p1dj 29.8.2018.



pokušava da sprovede sve do današnjih dana, nekada sa više, nekada sa manje uspeha.

Bilo kako bilo, Trampova pobeda na predsedničkim izborima u SAD u novembru 2016. godine je bila reakcija na izmenjenu realnu situaciju u odnosima SAD i Evrope i činjenice da je nakon početka svetske ekonomske krize krajem prve decenije 21. veka svako krenuo da „spašava“ sopstvenu ekonomiju, što se pre ili kasnije moralo odraziti na transatlanske odnose.

Tako je prvi korak u povratku tzv. real-politike (*Realpolitik*) i tzv. politike moći (*Machtpolitik*) u svetske odnose, nakon četvrt veka trijumfa liberalne paradigme, bio početak svetske ekonomske krize krajem prve decenije 21. veka koji je ogolio odnose, uzrokujući niz ekonomskih, strateških i konačno političkih promena. Do izbora Donalda Trampa za predsednika SAD je bilo slučajeva da predstavnici politika koje su opozitne liberalnim trijumfuju u različitim zemljama i miljeima, ali činjenica da se sa Trampom to desilo u samom središtu globalnog sistema pokazuje da se sistem menja u svome središtu, a ne tek na periferiji, pokazujući da je promena zapravo strukturalna i da je reč o *procesu*, a ne o nizu nepovezanih slučajnosti. Ovaj proces smo u ovome radu detektovali kao proces povratka tzv. real-politike (*Realpolitik*) i tzv. politike moći (*Machtpolitik*) u svetske odnose, te u ovom kontekstu možemo reći da je pobeda Donalda Trampa na predsedničkim izborima u SAD 2016. godine drugi važan korak u napredovanju ovog procesa, nakon što je prvi korak i zapravo izvor čitavog procesa bio u globalnim ekonomskim krizama, većim ili manjim, koje od kraja prve decenije 21. veka potresaju globalnu ekonomiju, usled čega se iza (liberalne) ekonomije ponovo počelo pomaljati smrtno ozbiljno lice real-politike. Real-politika ili politika moći neće biti ništa drugo nego specifični spoj politike, ekonomije, geopolitike i geostrategije kojim će velike sile pokušati da u situaciji nestabilnosti i transformacije svetskog sistema<sup>5</sup> obezbede sopstvenu ekonomsku, političku i stratešku sigurnost prelazeći od seta liberalnih ka setu mera tzv. politike moći.

Budući da je proces objektivn i zakonit, on je pre ili kasnije morao doći u Evropu, iako ona od svetskih ratova ne predstavlja središte svetskog sistema, kao što ga je u kontinuitetu oličavala

<sup>5</sup> Sintagmu *svetski sistem* kao i tezu da ovaj „svetski sistem“ ima svoju spoznatljivu ekonomsku i političku logiku koja omogućuje aproksimativne analitičke predikcije budućnosti smo preuzeli iz Wallerstein 1974.

nekoliko vekova ranije, od formiranja modernog međunarodnog Vestfalskog i modernog ekonomskog kapitalističkog sistema, koji se formirao upravo u Evropi. Dolasku procesa „povratka real-politike“ u Evropu je pomogla tzv. migrantska kriza i problemi koje je ona izazvala, a koji nisu bili dominantno bezbednosni, već su postali politički, menjajući evropsko političko polje i pomerajući ga od seta liberalnih politika ka setu mera tzv. real-politike. I dok je pomeranje političkog polja u Evropi od seta liberalnih ka setu mera real-politike u pitanju migrantske krize bilo karakterističnije za manje članice EU poput zemalja Višegradske grupe, ono je u pogledu preispitivanja ukupnih evropskih i svetskih odnosa moglo biti svojstveno samo najjačim silama Evropske unije poput Nemačke, Britanije i Francuske koje su u prethodnih nekoliko godina, svaka na svoj način, odstupile od svojih tradicionalnih politika prema najvažnijim transatlantskim partnerima, odnosno jedne prema drugima, kao i prema SAD. Britanija je to učinila i čini Bregzitom, dok Nemačka i Francuska to pokušavaju da čine preispitivanjem prekookeanskih odnosa što nije vidljivo samo iz prethodno citirane izjave nemačkog ministra spoljnih poslova Heika Masa, već i iz niza skorašnjih izjava francuskog predsednika Emanuela Makrona (Emmanuel Macron) u kojima poziva zemlje EU da u odnosu sa SAD zaštite svoje interese i da se više ne oslanjaju isključivo na tu zemlju.<sup>6</sup>

Masovu i Makronovu izjavu verovatno ne treba tumačiti kao definitivan raskid Nemačke, Francuske i EU sa SAD, što bi bilo nerearno očekivati u ovom momentu kada još postoje snažne spone transatlantskog partnerstva, već pre kao neku vrstu „geopolitičkog cenkanja“ u smislu upozorenja da će ove države, kao i EU koju uglavnom trenutno predvode ove dve države, razmisliti o alternativnim partnerstvima ukoliko odnos SAD prema EU ostane pri maniru „pokazivanja mišića“ kao što to trenutno, po mišljenju evropskih zvaničnika ove „tvrde“ evropske linije, radi Trampova administracija.

U kontekstu naše teme ovo potvrđuje tezu koju branimo od početka rada – da prisustvujemo vremenu povratka tzv. real-politike u svetske odnose i da se to odražava na Evropu i njene dominantne političke tokove. „Geopolitičko cenkanje“ kome *prima facie*

---

<sup>6</sup> Makron: EU da se ne oslanja samo na SAD, partnerstvo sa Rusijom, Radio Slobodna Evropa, 28. 8. 2018. <https://www.slobodnaevropa.org/a/makron-eu-bezbednost-nato-rusija/29457577.html> 31.8. 2018.

pribegavaju Nemačka i Francuska, kao i ostale članice EU, svaka na svoj način (odnedavno u ovom „geopolitičkom cenkanju“ učestvuje i Italija pod novom „populističkom“ vladom, a zemlje Višegradske grupe su u njemu odavno), nije ništa drugo nego real-politika koja po definiciji počiva na principu „cenkanja“ različitih interesa koji ovu pragmatiku „cenkanja“ prepostavljaju apstraktnim političkim principima; ljudskim pravima ili bilo kojem drugom apstraktnom principu iz liberalnog seta tzv. „prirodnih prava“. Dakle, bez obzira na to da li se radi o američkom „pokazivanju mišića“ ili evropskom „geopolitičkom cenkanju“ kao odgovoru na njega, i u jednom i u drugom slučaju se zapravo radi o real-politici, odnosno politici moći u kojoj svako koristi sredstva i savezništva koja su mu na raspolaganju, usled čega se Trampovo „Amerika na prvom mestu“ po zakonu spojenih sudova upravo transformiše u „Evropa na prvom mestu“ (iako je ovo „Evropa“ mnogo nejasnije od onog „Amerika“ jer u njoj nisu nikada nestali parcijalni nacionalni interesi, koji se trenutno još nekako održavaju u ravnoteži, ali koji bi u budućnosti mogli da dođu u koliziju, iako verovatno ne u dogledno vreme na drastičan način).

Dakle, u svetu u kojem živimo krajem druge decenije 21. veka svaki politički i ekonomski entitet, bez obzira da li je državni, međunarodni ili korporativni, potonuo je ponovo u real-politiku, koristi sva sredstva koja poseduje kako bi poboljšao svoj ukupan položaj, sa sve manje obzira prema drugim entitetima, pogotovo ako su mu konkurentski, što je opet najčešći slučaj u svetu gde je od prve pojave globalnih ekonomskih kriza u protekloj deceniji kolač sve manji, a sve je više gladnih usta. U takvoj situaciji svako radi ono što može bez mnogo obzira prema globalnim konkurentima i svako bira strategije prema sopstvenim snagama i mogućnostima. Oni najveći i najjači poput SAD, Rusije i Kine mogu da „pokazuju mišiće“ slabijima, dok su oni slabiji prinuđeni na „geopolitičko cenkanje“, ukoliko uopšte imaju čime i oko čega da se cenkaju. Tako činjenica da najvažnije i najjače države Evropske unije i za njima čitava Evropska unija pribegavaju trenutno svojevršnom „geopolitičkom cenkanju“ govori da EU u raspodeli svetske moći nije u poziciji da bilo kome pokazuje mišiće i da se zapravo nalazi u „geopolitičkom sendviču“.

U svetu u kojem su najznačajnije sile poput SAD, Kine i Rusije stupile u drugoj deceniji 21. veka u potpunosti sa ideološkom na

suvoparni i nemilosrdni teren real-politike, krajem druge decenije novog milenijuma je odlučila da na taj teren stupi i tzv. „Stara Evropa“, ali se za razliku od jačih geopolitičkih celina zatekla zapravo u svojevrsnom geopolitičkom sendviču, usled čega raspolaže manjim kapacitetom za učestvovanje u real-političkim igrama od ostalih geopolitičkih celina poput SAD (i Britanije i ostalih država tzv. „Pet Očiju“), Rusije (i njenih evroazijskih i južnoameričkih afilijacija) i Kine (sa njenim „Novim putem svile“ koji može da postane jedan od najznačajnijih strateških linkova našeg vremena).

Stari Kontinent i Evropska unija kao njegov aktuelni dominantni panevropski institucionalni izraz su u izvesnom geopolitičkom sendviču, jer predstavljaju ekonomskog džina, ali bezbednosnog patuljka, pogotovo nakon Bregzita, usled kojeg EU treba da napusti najjača bezbednosna sila kontinenta (pored Francuske). Koliko je EU ekonomski džin, ali bezbednosni patuljak se vidi i iz nedavne odluke američkog predsednika Donalda Trampa da se unilaterano povuče iz nuklearnog sporazuma sa Iranom, uprkos molbama i protivljenju najvažnijih evropskih lidera, pri čemu sve više postaje očigledno da EU (pogotovo nakon Bregzita, koji, bez obzira kako će se završiti, Uniji bez sumnje uzima dodatnu energiju) sve manje utiče na globalnu geopolitičku konfiguraciju i da sve više postaje objekt, umesto da bude subjekt globalnih događaja. Shodno našoj tezi, EU je više objekt nego subjekt glavnih globalnih geopolitičkih dešavanja upravo zato što se nalazi u svojevrsnom geopolitičkom sendviču u koji ju je stavila trenutna globalna real-politička raspodela karata i globalni sukobi objektivnih geopolitičkih interesa.

Koliko je EU više objekt nego subjekt globalnih događaja vidljivo je i iz aktuelne migrantske krize u kojoj je EU maltene stavljena pred svršen čin da primi i zbrine desetine miliona izbeglica, koje joj, doduše, mogu poslužiti u vidu potrebne radne snage, ali koji mogu postati problem njene unutrašnje integracije i posebno problem pomeranja političkog polja od liberalnih ka radikalnim politikama, što se već događa, gde je Italija tek jedan u nizu i za sada poslednji primer promene prvih politika drugima.

Stoga možemo reći da je EU sa svojim velikim i malim članicama, ukupno gledajući, u svojevrsnom geopolitičkom sendviču i da je rastrzana između globalnih geopolitičkih sila koje se upravo na području EU bore za uticaj (pre svih SAD, Kine i Rusije) te možemo pretpostaviti da će od konstelacije odnosa ovih velikih

geopolitičkih sila i njihovih dogovora, odnosno eventualnih konflikata, zavisiti stabilnost same EU.

Evropska unija je takoreći već podeljena na različite „klubove“ u kojima veći uticaj imaju neke od pomenutih globalnih geopolitičkih sila nego sama EU, kao što je, na primer, slučaj sa tzv. „novom Evropom“ (posebno Poljskom) koja je trenutno bliža Vašingtonu nego Briselu kao neka vrsta štita prema Rusiji, prema kojoj Brisel još nije siguran kako da se postavi. Ovo svedoči da Evropa nije samo u geopolitičkom sendviču, već i da je kao posledica ovakve pozicije postala poprište borbe različitih geopolitičkih interesa koji je time nesumnjivo mogu destabilizovati i ograničiti njen kapacitet za proširenje, što može tangirati naš region i posebno Srbiju, čime ovo postaje važna tema za proučavanje i istraživanje institucija naše države, te je naš rad u tom smislu prilog razumevanju ove važne teme i prilog naučnoj potpori javnim politikama, kako bi na osnovu objektivnih, a ne ideologizovanih analiza, mogle da donose odluke.<sup>7</sup>

Dakle, zaključak prvog dela našeg rada je da je sudbina Evropske unije samo delimično u rukama nje same, a mnogo više pod uticajem objektivnih svetskih real-političkih procesa, upravo zato što se EU našla u svojevrsnom „geopolitičkom sendviču“ i zavisila od konstelacije odnosa globalnih geopolitičkih sila – pre svih SAD, Rusije i Kine. Usled toga Evropska unija može biti uvučena u zaoštavanje odnosa tih sila ukoliko se ono desi i biti kolateralna žrtva tog zaoštavanja, što je već delimično vidljivo oko nedoumica Nemačke, kao najmoćnije i centralne zemlje EU oko gasnih aranžmana sa SAD i Rusijom i odnosa sa novom administracijom u SAD starom administracijom u Rusiji, što vrhuni u citiranoj izjavi nemačkog ministra spoljnih poslova sa početka našeg rada.

Konačno, stabilnost Evropske unije će bez sumnje zavisiti i od saniranja posledica Bregzita kao i od mogućnosti da EU predvođena osovinom Berlin–Pariz razvije sopstvenu bezbednosnu politiku, što u jednačinu njene budućnosti dovodi još nepoznatih faktora, koji otežavaju objektivno predviđanje.

No, ono što sa sigurnošću možemo reći jeste to da je trenutna pozicija Evropske unije pozicija stešnjenosti u globalnom

<sup>7</sup> Veoma korisna analiza mogućih dešavanja u budućnosti na relaciji Srbija–EU, u ovome smislu naučne istraživačke podrške javnim politikama je ponuđena u Lopandić 2018.

„geopolitičkom sendviču“, pri čemu je nezahvalno trenutno davati apodiktičke i konačne prognoze načina na koji će se EU i njeni dominantni nacionalni centri „vaditi“ iz ove situacije, jer ova jednačina budućnosti, kao što smo prethodno rekli, još ima dosta nepoznatih varijabli čije otkrivanje treba sačekati.

## **Kapacitet Evropske unije za proširenje i evropske perspektive Srbije**

Od načina na koji će Evropska unija i njeni dominantni nacionalni centri amortizovati u prethodnoj celini opisanu situaciju stešnjenosti u svojevrsnom geopolitičkom sendviču će zavisiti kapacitet EU za proširenje, a time i pozicija države Srbije u svim prethodno opisanim procesima.

Imajući u vidu sve što smo izložili u prvoj celini našeg rada možemo reći da će na kapacitet Evropske unije za proširenje dominantno uticati nekoliko činilaca:

1. odnos između pomenutih dominantnih geopolitičkih globalnih sila (SAD, Kina i Rusija) i njihov potencijal i interes da destabilizuju EU, odnosno interes da EU bude stabilna.
2. Bregzit i njegove ekonomske i političke posledice.
3. efekti migrantske krize koja je nesumnjivo uticala na promenu političkog polja u Evropi i pomak od liberalnih politika ka radikalnim, odnosno dalji rast populističkih pokreta ili njihova evetualna stagnacija i pacifikovanje (trenutno je dominantan prvi trend, dok se drugi još ni ne nazire).

Konačno, na kapacitet Evropske unije za proširenje će dominantno uticati i stav elita EU o daljem proširenju, kao i stav građana EU, koji će biti jasniji nakon izbora za Evropski parlament 2019. godine, kada će se već moći preciznije utvrditi u kojem pravcu ide Unija. Ono što možemo trenutno reći jeste to da su pred nama dve solucije.

Prva je zamor materijala i kod elita i kod građana Evropske unije, koji bi pod uticajem prethodno pobrojanih činilaca u budućnosti bili sve manje skloni proširenju EU. Druga solucija je da se ipak pristupi ubrzanom proširenju Evropske unije na Balkan i one njegove države koje su ostale izvan EU, kako bi se time neutralisao

efekat Bregzita i kako bi se pokazalo da je Unija i dalje vitalna i sposobna da se širi, ali i kako bi se time pacifikovala potencijalna „balkanska Ahilova peta“ koja može biti posebno neugodna za Evropu u situaciji stešnjenosti u geopolitičkom sendviču kao potencijalni izvor nestabilnosti, budući da je Balkan bio i ostao granična teritorija na kojoj se ukrštaju različiti geopolitički interesi izazivajući krizne situacije.

Druga solucija zavisi i od sposobnosti Evropske unije da bude pravičan medijator u nivelisanju interesa država koje su proistekle iz bivše Jugoslavije bez favorizovanja jednih država na štetu drugih, jer i ove države, usled opšteg trenda „geopolitičkog cenkanja“ kome uglavnom podleže čitav prostor između La Manša na jednoj i Rusije i Kine na drugoj strani, mogu pribеći ovoj strategiji geopolitičkog cenkanja ukoliko bi smatrale da za njihove nacionalne interese postoji bolja alternativa od pripadnosti Evropskoj uniji.<sup>8</sup> U svetu u kojem postoji sve manje principijelnih saveza i u kojem svako na prvom mestu brine o sopstvenoj bezbednosti i spokoju niko ne bi mogao zameriti balkanskim državama ukoliko bi se ponašale pragmatično i u skladu sa sopstvenim nacionalnim interesima poput, na primer, zemalja Višegradske grupe, prosuđujući na osnovu njih strateška partnerstva koja su im dugoročno povoljna. No, čak i u slučaju da pridruživanje EU ostane privlačan cilj za balkanske države koje nisu trenutno članice Unije ostaje pitanje kapaciteta Evropske unije za proširenje u budućnosti, usled niza činilaca koje smo pobrajali ranije.

Usled svega toga se ne može sa sigurnošću reći da će se proces pridruživanja Srbije Evropskoj uniji završiti do 2025/26. godine kako je proklamovano najnovijom strategijom proširenja koja je prezentovana u prvoj polovini ove godine, jer u ovom momentu ne znamo kako će u pomenutim „ciljanim“ godinama izgledati Evropska unija i njena geopolitička konfiguracija, kao i ukupna konfiguracija našeg regiona. Stoga je ovo jednačina sa dve nepoznate,

---

<sup>8</sup> Duško Lopandić u svojoj knjizi argumentuje da članstvo u Evropskoj uniji, čak i u promenjenim globalnim okolnostima, donosi više koristi nego štete zemljama male i srednje veličine poput Srbije (Lopandić 2018: 51–56). Pri čemu treba podsetiti da Srbija za razliku od drugih zemalja slične veličine ima specifičan „kosovski čvor“ čije će (ne)popuštanje bez sumnje značajno uticati na dugoročan odnos između Srbije i EU i šanse da Srbija jednog dana zaista postane punopravan član EU.

što komplikuje izgleda za njeno dogledno uspešno rešavanje i precizno predviđanje procesa pred nama.

No, čak i ukoliko bude eventualnog nepovoljnog razvoja događaja koji bi na led stavio eksplicitno članstvo Srbije u Evropskoj uniji, našem društvu bi svakako bilo korisno da nastavi sa procesom svog institucionalnog uređenja koje je započeto u procesu pridruživanja EU, zvali se takvi procesi „evropeizacijom“ ili nekako drugačije. Možda bi termin „evropeizacija“ trebalo zameniti terminom „institucionalizacija“, kako bi se stavio naglasak na potrebu da se društvo i država uredi i modernizuju zbog samih sebe, kako bi opstali u surovom svetu real-politike koji smo opisali u prvom delu rada. Proces institucionalizacije i modernizacije društva se ovako ne bi vezivao isključivo za proces sticanja eksplicitnog punopravnog članstva u Evropskoj uniji, što, kako smo prethodno opisali, može biti na dugom štapu (iako je činjenica da je otpočinjanje procesa pridruživanja EU dalo zamajac procesu institucionalizacije i modernizacije i napreglo društvo da se menja i uređuje) već bi se počelo doživljavati kao vrednost po sebi koja je neophodna za preživljavanje srpskog društva u dinamičnom svetu koji sve više ubrzava što 21. vek više odmiče.

Jednostavno govoreći – ovo znači pripremiti društvo i državu da kao moderno organizovan entitet egzistiraju u dinamičnom svetu današnjice, bez obzira što će se u konačnici desiti sa procesom pridruživanja Srbije Evropskoj uniji, koristeći pak pragmatično zamajac ovog procesa dok god on traje da se društvo institucionalno uredi u pravcu vladavine zakona i pravne države. Pravna sigurnost i vladavina zakona je ono što očigledno najviše treba balkanskim državicama proisteklim iz bivše Jugoslavije, pa time i Srbiji, da bi bile države u punom kapacitetu i da bi uspešno opsluživale potrebe društva, baš kao što je slučaj u većini evropskih država koje još uvek predstavljaju najbolje mesto za život na svetu kada se uzme ukupan nivo građanskih, socijalnih i ekonomskih prava i sloboda.<sup>9</sup>

<sup>9</sup> O ekonomskom, socijalnom i političkom sistemu koji je prisutan u najvećem broju država EU i posebno u njenim najuspešnijim članicama poput Nemačke, Austrije i skandinavskih država, a koje bi, uz svu različitost kultura, bilo dobro da budu egzemplar Srbiji što se tiče unutrašnje institucionalizacije, bez obzira na strateške izbore spoljne politike Srbije, u studiji Hase, Šnajder, Vajgelt 2005. O genezi ovog „sistema blagostanja“ u Cvetičanin 2016b.



Stoga je manje bitno da li će Srbija postati punopravan član Evropske unije, dok je mnogo bitnije da svojom strukturom počne da liči na uređene evropske zemlje. Fenomen balkanskih država poput Rumunije i Bugarske koje su postale punopravne članice Evropske unije, a nastavile da pate od mnogih starih anti-institucionalnih bolesti anarhičnog pretpolitičkog poretka dobro je poznat i svakako ne predstavlja dobar primer za Srbiju. Stoga je od punopravnog članstva u Evropskoj uniji koje je ionako neizvesno zbog niza prethodno pobrojanih faktora bitnija suštinska evropeizacija tj. modernizacija i institucionalizacija srpskog društva kako bi ono opstalo u surovom svetu današnjice kao kredibilno društvo sposobno da svojim građanima pruži bezbedan i uređen život kao što to čine uspešne i kredibilne evropske države poput, na primer, Norveške, Islanda ili Švajcarske koje nisu eksplicitne članice Evropske unije, ali imaju sa njom saglasan sistem i različite oblike tzv. privilegovanog partnerstva.

Ne ulazeći ovde u različitost geopolitičkog položaja Srbije i pomenutih država, različitost njihovog istorijskog nasleđa i, shodno svemu prethodnom, različitost mogućnosti da implementiraju slične institucionalne unutrašnje i spoljne politike, čime smo se delimično bavili u nekim od naših prethodnih radova (Cvetičanin 2015), možemo reći da tzv. „evropeizacija“ Srbije treba da predstavlja zapravo njenu institucionalizaciju i modernizaciju, pre svega, u pravcu vladavine zakona, pravne države i tzv. socijalno-tržišne privrede, što je standard uređenih evropskih država, bez obzira da li su one eksplicitne članice Evropske unije ili sa EU imaju neku drugu vrstu odnosa.

Srpsko društvo nema više luksuz da se vezuje za ultra-ideološke projekte kao što je bio slučaj u vreme komunizma, jer se time izlaže riziku da takvi projekti propadnu, a da iza njih ostane ogoljena suštinska nerazvijenost društva i neuređenost države. Stoga ono nema luksuz da „evropeizaciju“ shvati ideološki i fiksira se za procese koji su neizvesni, već „evropeizacija“ treba biti shvaćena pragmatično kao institucionalizacija i modernizacija srpskog društva u pravcu najpoželjnijih evropskih standarda uređenja društva, bez obzira na eksplicitno članstvo u Evropskoj uniji, za koje, kao što smo izložili u prethodnom delu rada, postoje objektivne prepreke, usled reflektovanja različitih globalnih

geopolitičkih procesa na Evropu, čije se konačne konsekvence u evropskom miljeu još nisu potpuno pokazale.

Stoga je srpskom društvu i državi, umesto bilo kakvih isforsiranih ideoloških projekata neke apstraktne „evropeizacije“, potrebno da u vrlo novom-starom svetu real-politike postupa real-politički, koristeći zamajac pridruživanja Evropskoj uniji kad god on pomaže uređenju države i društva, shvatajući ga kao sredstvo uređenja a ne kao neki „sudbinski“ rigidni cilj, koji se realno može prevoriti u tzv. pokretnu metu i koji potom u jednom momentu može, usled globalnih geopolitičkih okolnosti, puknuti kao balon, pokazujući se praktično nedostižnim. Jednostavno govoreći, proces EU integracija je dobar sve dok koristi nacionalnim interesima, od čega su institucionalizacija, modernizacija i konstituisanje pravne države i vladavine zakona nesumnjivo veliki i trajni nacionalni interesi, još od formiranja moderne srpske države u 19. veku. Najjednostavnije govoreći, mi u Srbiji treba da budemo svesni aktuelnih procesa koji su u toku u Evropi i prosuđivati ih sa stanovišta nacionalnog interesa, te je ovaj rad prilog ovoj pragmatičnoj perspektivi, potkrepljenoj naučnim argumentima.

Naposletku, u vremenu u kojem, kao što smo izložili u prethodnim delovima rada, prisustvujemo povratku tzv. real-politike i tzv. politike moći u svetske odnose usled čega Evropa i tzv. zapadni svet više nisu jedinstveni već bivaju sve više podeljeni na real-političke i geo-političke blokove, Srbija proces evropskih integracija treba da shvata više pragmatično nego ideološki. Naprosto, u novom-starom svetu real-politike termini kao „evropeizacija“ postaju apstraktni budući da usled delovanja opisanih realpolitičkih procesa gube svoju referentnu tačku, budući da sve manje postoji neka stabilna Evropa na koju se može referirati kada se govori o „evropeizaciji“, kakva je postojala doskora, pre povratka real-politike na Stari Kontinent.

Nakon povratka real-politike na Stari Kontinent on je sve manje harmonična institucionalna celina, a sve više stecište raznih disperzivnih interesa, te je potpuno legitimno da se u takvom vremenu države ponašaju u skladu sa svojim nacionalnim interesima, ne narušavajući ih i ne ograničavajući ih u ime principa koji bi se već sutra mogli pokazati neodrživim.

## LITERATURA

- Cvetičanin Neven, Aleksandar Đokić. 2015. Security position of Serbia in Europe today – concept of security neutrality and options of modeling Serbian neutrality according to Swiss neutrality model, u: *Thematic conference proceedings of international significance Archibald Reiss Days, Volume II*. Beograd: Policijska akademija.
- Cvetičanin Neven. 2016a. *Politička mehanika i veština državištva*. Beograd: Arhipelag Institut društvenih nauka.
- Cvetičanin Neven. 2016b. *Državištvo modernog doba*. Beograd: Arhipelag–Institut društvenih nauka.
- Cvetičanin Neven. 2017. Kuda ide svet? Analiza društveno-političkih procesa koji opredeljuju globalna zbivanja na početku 21. veka, u: *Globalizacija i izolacionizam*. Beograd: Institut društvenih nauka–Centar za ekonomska istraživanja.
- Hase Rolf H., Šnajder Herman, Vajgelt Klaus. 2005. *Leksikon socijalne tržišne privrede*. Beograd: Fondacija Konrad Adenauer.
- Lopandić Duško. 2018. *Moguća Evropa i godine pred nama; Evropska unija, Srbija i svet u promenama – osvrti i ogledi*. Beograd: Institut za evropske studije.
- Wallerstein Immanuel. 1974. *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.

### Internet izvori

- Makron: EU da se ne oslanja samo na SAD, partnerstvo sa Rusijom. Radio Slobodna Evropa. 28.8.2018. <https://www.slobodnaevropa.org/a/makrn-eu-bez-bednost-nato-rusija/29457577.html> 31.8.2018.
- Nemački ministar spoljnih poslova: Vreme je da partnerstvo sa Amerikom bude preispitano. Blic. 27.8.2018. <https://www.blic.rs/vesti/svet/nemacki-ministar-spoljnih-poslova-vreme-je-da-partnerstvo-sa-amerikom-bude/qz4p1dj> 29.8.2018.

Neven Cvetićanin

**EUROPE IN THE GEOPOLITICAL SANDWICH AND THE EUROPEAN PERSPECTIVES OF SERBIA**

---

**Abstract**

The paper presents an attempt to offer an objective analysis of dominant social and political processes in Europe and in the Balkans as its specific part and to place these processes in an objective global geopolitical context. In this sense, the paper describes process of returning to the so-called real politics and the so-called power politics in the world relations. Additionally, it explores the

consequences of this process in Europe and in the Balkans, and particularly on the European Union's enlargement capacity, which is at the moment a top priority issue for Serbia as a state and society. Therefore, the analysis offered in this paper can be useful for conceptualizing public policies in Serbia and designing a realistic approach to the process of European integration in view of possible developments in Europe in the future, instead of ideological discourses that do not count with possible changing of the global and continental context.

**Key words:** Europe, real politics, EU enlargement, Balkans, Serbia, national interest.

**SNEŽANA GRK**

Naučna savetnica u Centru za sociološka i antropološka istraživanja  
Instituta društvenih nauka u Beogradu  
[grksnezana@gmail.com](mailto:grksnezana@gmail.com)

---

# Parametri razvoja modernog društva<sup>1</sup>

---

## Apstrakt

Mnoge države su na vreme prepoznale parametre razvoja modernog društva. Brzi razvoj savremene tehnologije zahteva kreiranje nove politike koja će pratiti uticaj tehnoloških promena. To znači da država mora povećati ulaganja u istraživanje i razvoj, u inovacije, i povećati sredstva u podizanje nivoa obrazovanja. Obrazovanje je vredna investicija samo ako je konfigurirana da ispunjava zahteve budućnosti. Evropski lideri su shvatili da je ulaganje u evropsko obrazovanje nužno, da bi evropska privreda ostala konkurentna u globalnom smislu. U kontekstu daljih evropskih perspektiva Srbije, kao i njenog ekonomskog razvoja, prioritet vladajućih struktura u zemlji mora biti pronalaženje načina za savladavanje svih izazova i povezivanje parametara moderne ekonomije i društva – obrazovanja, nauke i tehnološkog razvoja. To je put ka stvaranju konkurentne i na znanju zasnovane ekonomije, usklađene s parametrima evropskog društva. Koliko je Srbija danas udaljena od evropskog društva, i koje su to prepreke koje stoje na putu njenog razvoja, analizira se u ovome radu.

*Ključne reči:* tehnološki razvoj, evropsko obrazovanje, ulaganje u istraživanje i razvoj, konkurentnost privrede, moderno društvo.

## Uvod

■ Evropa se nalazi pred velikim izazovom. Njeno stanovništvo stari i izumire. Demografska kretanja su slična u skoro svim državama EU. Fenomen izumiranja stvara probleme održivosti ekonomskog rasta u evropskim državama, zbog nemogućnosti punjenja njihovih budžeta. Nedostatak radne snage će biti veliki problem za razvoj cele Evrope. Izdvaja se jedino Irska koja ima visok udeo mladog stanovništva. Međutim, prognoze za Nemačku su zabrinjavajuće.

---

<sup>1</sup> Ovaj rad je deo istraživanja na projektu *Modeliranje razvoja i integracija Srbije u svetske tokove u svetlu ekonomskih, društvenih i političkih gibanja* (179038), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Prognozira se da će do 2060. godine nemački sistem socijalnog osiguranja (ako se nastave negativna demografska kretanja koja se reflektuju na tržište rada) naći pred kolapsom. Stručnjaci su izračunali da će Nemačka koja sada ima oko 80 miliona stanovnika, uz nastavak negativnih demografskih kretanja, u 2060. godini imati 63 miliona stanovnika. Zbog toga Nemačka „uvozi“ nove radnike, kako bi nadomestila nedostatak radne snage koja je potrebna za razvoj privrede. Sagledavajući problem iz ovoga ugla, donekle se može razumeti stav Nemačke za „otvaranjem vrata“ i pojačani priliv migranata, koji bi zadovoljili potrebe države za novim radnicima, a kako bi se omogućio porast bruto domaćeg proizvoda (BDP) i stvaranje izvora finansiranja sistema socijalnog osiguranja. Ali, ovakva politika može da bude i promašaj! Evo zašto.

Puzajući imigranti sa Bliskog Istoka nisu se pokazali kao rešenje (zbog nivoa obrazovanja). Stoga će Zapadna Evropa i dalje dovesti radnike iz ekonomski slabih zemalja, južne i jugoistočne Evrope. Nemačka sada ima koristi od nisko plaćenih stranaca, iz zemalja izvan EU. Mladi obrazovani ljudi svojim znanjem pridonose razvoju država Zapadne Evrope, ali se povećava jaz između razvijenih i onih ekonomski slabih država, iz kojih dolazi radna snaga.

Valja očekivati da će nedostatak radne snage primorati poslodavce da nude veće plate i stvaraju bolje uslove poslovanja. Ako Srbija jednoga dana zaista uđe u Evropsku uniju, otvoriće se granice za njene građane, i tada će se mladi visokoobrazovani još više iseljavati, a i oni slabije obrazovani, i Srbija će biti prinuđena da i ona uvozi radnike bez kvalifikacija, koji će malo zarađivati i teško živeti. Tada će se stvoriti još veći jaz u privrednom razvoju između Srbije i država Zapadne Evrope.

Irska je imala veoma mnogo izazova na svom putu razvoja, ali ih je pametnom strategijom uspela rešiti. Najveći izazov je promena obrazovnog sistema. Koncept rasta nalazi se u odličnom sistemu obrazovanja, dobrom pravosuđu i kvalitetnom zdravstvu. To znači u državi koja je servis građanima. U malim ali snalažljivim zemljama poput Irske, Finske, Estonije ili Izraela značajno je što se sistem fokusirao na smanjenje iseljavanja. Moderna mala društva prepoznaju, između ostalog, značaj *startup* tržišta i fokusiraju se na njega. Ulaganje u *startup*-e je i deo društveno odgovornog poslovanja, a moglo bi biti i deo borbe da mladi i talentovani ostanu u zemlji. *Startup*-i smanjuju iseljavanje i menjaju mentalitet.

Promena mentaliteta vezana je i za velike kompanije koje s pažnjom prate ideje mladih inovatora. Praćenjem ideja, čak i po cenu da one budu neuspešne, kompanije imaju dobar izbor mladih talentovanih inovatora koje bi mogli zaposliti, i od kojih bi se u budućnosti moglo mnogo očekivati. Velika je verovatnoća da uz redovna finansiranja, pa i ona minimalna, iz neke ideje se izrodi dobar poslovni poduhvat koji može postati deo digitalne transformacije velike kompanije ili pak priprema za disruptivne tehnologije koje se pojavljuju u svim industrijama. Do uspeha se dolazi dajući šansu mladima da kreiraju i stvaraju ekonomiju zasnovanu na znanju.

## **Znanje – činitelj ekonomskog uspeha**

Stabilnost porasta svetske nacionalne ekonomije zavisi od nekoliko važnih činitelja: globalizacije, demografskih kretanja, političke situacije i promena u samim kompanijama i preduzećima, nastalim usled primene tehničkih znanja. Pomenuti činioci determinišu svetski ekonomski rast.

Po pitanju svih parametara moderne ekonomije – znanja, istraživanja i razvoja (R&D), patenata, informatičkih tehnologija (IT) – Evropska unija zaostaje za SAD, kojoj se velikom brzinom približavaju zemlje Azije, čija se privreda vrtoglavo razvija, pre svega Kina, Indija, Tajvan. Rezultati koji su do sada postignuti u EU na planu istraživanja i razvoja ne ostavljaju puno prostora za preveliki optimizam. Pre svega, zbog sporog rasta investicija u istraživanja i razvoj u Evropskoj uniji, stvorena je situacija da Indija proizvodi više inženjera i naučnika od Evrope dok je Kina na vreme prepoznala da je znanje ključni činitelj ekonomskog uspeha pa je poslednjih decenija utrostručila ulaganje u istraživanje i razvoj.

Moderno znanje imaju isključivo visoko razvijene zemlje. To je razumljivo jer one poseduju finansijsku moć, a sa tim idu specijalizovani kadrovi i visoka tehnologija. U uslovima globalne ekonomije siromašne zemlje izvoze obrazovane kadrove, a razvijeni svet privlači te kadrove i tako se vrši transfer znanja u tržišnu vrednost, da bi zatim nerazvijene zemlje uvozile proizvode i usluge razvijenih (Grk 2018:136).

Ekonomija zasnovana na znanju fokusira se na kreativne industrije kao okvir u kome treba tražiti generatore rasta. Glavni



pokretač ekonomskog razvoja je kreativni kapital, koji se nalazi u kreativnim sektorima. Identifikovanje kreativnih sektora prevashodno je statističko ekonomskog karaktera vezanog za makroekonomske agregate, kao što su zaposlenost i BDP.

Dinamičan ekonomski rast u određenim zemljama rezultat je koncentracije ljudi u oblasti nauke i tehnologije, matematike, informatike i svega što ima kreativni karakter. U Irskoj je najdinamičniji tempo rasta kreativne klase. Irski model razvoja baziran je na stranim investicijama i kvalitetnom obrazovnom sistemu. Finska ekonomija je, takođe, dobar primer. Finski model je bio utemeljen na velikoj multinacionalnoj kompaniji Nokia. Naime, ova zemlja je 90-ih godina bila u dubokoj privrednoj recesiji, izazvanoj gubitkom najvažnijih izvoznih tržišta posle raspada Sovjetskog Saveza. No, finska filozofija o doživotnom učenju kao najboljoj investiciji potvrdila se kao tačna, jer je ta zemlja od svih zemalja najbrže postala „ekonomsko čudo“. Za ovakav uspeh Finske zaslužna je, pre svega, društvena opredeljenost za istraživanje i razvoj. Finska beleži izvanredne rezultate u sferi obrazovanja, jer je njen obrazovni sistem među najboljim u svetu. Pravo na obrazovanje je pravo svakoga čoveka. U Finskoj važi pravilo da su jednake mogućnosti u obrazovanju za sve stanovnike. Obrazovanje (osnovne, master i doktorske studije) je finansirano iz poreskog fonda građana i vlade. U Finskoj ne postoje privatne škole. Nacionalni odbor za obrazovanje pravi nastavni plan i program i dostavlja ga školama. Sve je jasno definisano. U ovoj zemlji se veruje institucijama. Finci veruju u moć obrazovanja.

Najveća ekonomija u Evropskoj uniji – Nemačka – više značajja pridaje stručnom obrazovanju. U toj državi se daje veći značaj dualnom školstvu. To znači da učenici stiču praktična znanja kroz obuku u svojim firmama tri do četiri dana u nedelji, a ostalim danima u nedelji stiču teoretska znanja koja su im neophodna u daljoj poslovnoj karijeri. Dok su učenici na obuci firme im plaćaju novčanu naknadu. Ako učenici pokažu dobar uspeh, firma u kojoj su na praksi njih dalje školuje a posle i trajno zapošljava. Dakle, u slučaju dualnog školovanja mesto za školovanje dobija se direktno od firme (Munca-rad 2018:1). Budući da je ova zemlja privredno razvijena u njoj ima više mesta za školovanje nego učenika. Zbog toga veliki broj firmi iz Nemačke u međuvremenu nastoji da privuče dobre učenike iz drugih zemalja, kako bi ih oni dalje školovali, a kasnije i zaposlili u tim istim firmama ili kompanijama.

## Modernizacija visokog obrazovanja u Evropi

Evropska komisija je u dokumentu *Strategija Evropa 2020* navela primarne ciljeve koji nisu ograničeni, i koji reprezentuju viđenje EU prema ključnim parametrima. Neki najvažniji primarni ciljevi u dokumentu *Strategija Evropa 2020*, koje EU želi realizovati do 2020. godine, a tiču se ekonomskog razvoja jesu sledeći: podizanje stope zaposlenosti populacije starosti od 20 do 64 godine na 75 odsto, uključujući veće učešće žena, starijih radnika i bolju integraciju migranata kao radne snage; povećanje procenta BDP-a koji se izdvaja za istraživanje i razvoj na tri odsto BDP-a EU; smanjenje stope ranog napuštanja školovanja trebalo bi biti ispod deset odsto, a najmanje 40 odsto mlađe generacije, starosti od 30 do 34 godine, moralo bi završiti tercijarni stepen obrazovanja odnosno steći fakultetsko obrazovanje; smanjenje broja onih koji žive ispod linije siromaštva za 20 miliona ljudi, odnosno broj osoba koje su u opasnosti od siromaštva pojedine države članice bi trebalo smanjiti za 25 odsto (European Commission 2014:2).

Prema preporuci Evropske komisije ove ciljeve trebalo je uneti u nacionalne ciljeve i smernice, kako bi se osiguralo da svaka zemlja članica preuzme *Strategiju Evropa 2020* u zavisnosti od svoje specifične situacije, svojih potreba i različitih početnih pozicija.

Imajući u vidu ciljeve EU 2020, u izveštaju Eurydice – Modernizacija visokog obrazovanja u Evropi: pristup, zadržavanje i zapošljivost – ispituje se politika i praksa u Evropi, a koja se odnosi na tri faze visokog obrazovanja, a to su: 1. *Pristup*, koji se odnosi na razumevanje dostupnosti visokog obrazovanja, uslove upisa i proces upisa; 2. *Zadržavanje*, uključuje napredak kroz studentski program uz podršku koja može biti obezbeđena prilikom susretanja s problemima; 3. *Zapošljivost*, uključuje mere podrške prelaska studenata iz visokog obrazovanja na tržište rada (Eurydice 2018: 1).

Koncept pristupa visokog obrazovanja podrazumeva da kvalifikovani studenti mogu da apliciraju za studentski program, pri čemu ovaj pristup uvažava i socijalnu komponentu koja uzima u obzir sve segmente društva. To znači da se ovim pristupom otklanjaju barijere kao što su društveno-ekonomsko poreklo aplikanta. Ovi ciljevi pristupa su određeni skoro u svim zemljama.

Neke zemlje postavljaju opšte ciljeve za smanjenje napuštanja studija. To postižu merama kojima se studenti nagrađuju. Naime, u 26 obrazovnih sistema, koriste se finansijska sredstva za podsticanje studenata da završe studije na vreme, i od studenata se može tražiti da plaćaju školarinu ili administrativne naknade za slučaj da prekorače redovno trajanje studija (Eurydice 2018: 3).

Na pristup kao i na stope završetka studija može pozitivno uticati vanredno obrazovanje ili učenje na daljinu. Takav način studiranja je fleksibilniji, jer student ne mora da bude prisutan na fakultetu kao u slučaju redovnog studiranja. Ali, fleksibilnost studiranja ima svoju cenu. Tu cenu plaćaju vanredni studenti koji privatno finansijski ulažu u svoje obrazovanje.

Nacionalni sistemi i ustanove visokog obrazovanja nastoje da povećavaju zapošljivost svojih diplomiranih studenata. To postižu tako što prilagođavaju svoje studijske programe potrebama tržišta rada. Isto tako, nastoje da studentima tokom studija pružaju odgovarajuće veštine za uspešno zaposlenje. Ovde važnu ulogu igra dijalog. Dijalog s preduzećima, odnosno poslodavcima i njihovo direktno uključivanje u pravljenje studijskih programa visokog obrazovanja predstavlja jedan od značajnijih mehanizama povezivanja studijskih programa s tržištem rada.

Teško je pronaći analize autora koji su, baveći se problematikom obrazovanja, ostavili pisani trag o činiocima društveno-ekonomske nepogodnosti koje utiču na zaposlenje nakon diplomiranja. Poznato je da etnička pripadnost ima uticaja na stope rasta upisa i završetka studija. Stoga bi bilo interesantno na nivou pojedinačnih država istraživati i analizirati mogućnosti zaposlenja u odnosu na socijalne profile diplomiranih studenata.

U članicama Evropske unije stopa nezaposlenosti mladih je gotovo dvostruko veća od ukupne stope nezaposlenosti. Objašnjenje za uzroke visokih stopa nezaposlenosti kod mladih može se pronaći u tome što mladi nemaju radnog iskustva i imaju slabije veštine traganja za poslom, ali veći problem može biti nedostatak obrazovanja i obuke i restriktivne regulacije tržišta rada (Kluve 2014:106).

Pojedine zemlje, kao na primer, Danska, Holandija, Nemačka, Austrija, brže integrišu mlade osobe na njihovo tržište rada. Neki autori, koji analiziraju ovu problematiku, fokusiraju se na nekoliko činilaca, koji omogućavaju lakšu tranziciju od škole do posla, a to su:  
1. povoljna demografska struktura i makroekonomska situacija;

2. velika tražnja za mladom radnom snagom; 3. dualna tržišta rada i s njima povezana zaštita zaposlenja; 4. obrazovni sistem i sistem obuke koji pružaju mladima neophodna znanja i koji ih pripremaju za ulazak na tržište rada; 5. socijalni režimi koji uključuju aktivne programe na tržištu rada (Biavaschi, Eichhorst 2012:103).

## **Evropa pred izazovima nove tehnologije**

Novo doba brzih tehnoloških promena i digitalizacije nametnulo je potrebu obrazovanja ljudi, kako bi se tehnička dostignuća znala koristiti u svakodnevnom životu. Poslovno okruženje se radikalno menja. Razlog su uznemirujuće (disruptivne) tehnologije koje se pojavljuju i razvijaju u relativno kratkom vremenu. Velika je razlika između zemalja koje su više orijentisane ka inovacijama i onih koje to nisu. Zemlje koje primenjuju ove uznemirujuće tehnologije brže napreduju (mereno povećanjem BDP-a). One zemlje koje se ne prilagode na vreme novom razvojnom konceptu imaju problema s realizacijom viših nivoa BDP-a, zaposlenošću, i ekonomskim zaostajanjem.

Industrija 4.0 kao jedan novi razvojni koncept, moderniji od onog ranije, menja profil globalne privrede na novi i drugačiji način. Novi razvojni scenario, u modernom digitalnom okruženju, sa sobom nosi velike socijalne i političke probleme. Dinamički tehnološki rast nosi brojne rizike, a najveći rizik je velika verovatnoća ukidanja više miliona radnih mesta do 2020. godine. Industrija 4.0 od radne snage zahteva različita tehnička i društvena znanja. Vođeće tehnologije postaju biotehnologija, nanotehnologija, IT, elektronika i robotika.

U akademskim krugovima se više od 62 godine istražuje veštačka inteligencija. Njen krajnji domet su roboti. Mogućnosti robotike su prepoznatljive, pa broj robota u svetu rapidno raste, a „gustoća naseljenosti“ u odnosu na radnike najveća je u Južnoj Koreji, Singapuru, Nemačkoj i Japanu. Roboti se danas koriste da obavljaju poslove koji su rizični, zbog povreda u radu, grešaka koje mogu nastati, zbog premora ljudi i slično. Razvijaju se i koboti. To su roboti koji sarađuju s ljudima. Oni se mogu koristiti u turizmu na poslovima poput čišćenja, pospremanja i slično. Robotizacija i generalna

automatizacija, digitalizacija dovešće do gubitka velikog broja radnih mesta u proizvodnji, poljoprivredi, građevini, transportu, distribuciji, logistici, maloprodaji. Drugim rečima, računari će „oduzeti“ ljudima poslove koji iziskuju srednje sposobnosti pri radu, kao na primer: izdavanje novca u bankama, odobravanje hipoteke, prodavanje karata za prevoz avionom, naplaćivanje cestarine. Ali, roboti rade po determinisanim pravilima, pa zato nisu svemoćni da bi radili baš sve poslove. Roboti nemaju dušu i nisu umni kao ljudi koji mogu da prikupljaju podatke i da ih selektuju, odnosno razdvajaju bitne od nebitnih informacija.

Nova tehnologija zahteva i izmenu razmišljanja sa proizvodnog na kreativno. Nova kultura u korporacijama se bazira na permanentnoj obuci i razvoju radne snage na radnom mestu i učenje tokom celog života, što postaje značajna konkurentska prednost za radnu snagu. Usko specijalizovana znanja zamenjuju se interdisciplinarnim. Da bi mogli odgovoriti na poslovne zahteve u novom mrežnom okruženju zaposleni moraju posedovati sposobnosti za saradnju i kroskulturalna znanja.

I dok će se, s jedne strane, zbog uvođenja robota ukidati radna mesta, s druge strane, tehnološke promene stvaraće nova radna mesta. Stvaraće se nove mogućnosti za rad i zapošljavanje u informatičkom sektoru, internetu stvari, e-trgovini. Višak radnika koji bude ostao bez posla treba „preoblikovati“, kako bi se zaposlili na radnim mestima koja se otvaraju. Pritom, trend u svetu postaje rast tzv. *gig* ekonomija, a to su poslovi koji se pružaju na ad hoc bazi, bez trajnih ugovora i zaštite koju oni pružaju. Dakle, tehnologija će povećavati produktivnost ostavljajući ljudima prostor za rad i primenu njihovih veština na poslovima koje roboti ne mogu raditi.

Da bi se radnici prilagodili novim tehnologijama, i da bi se osiguralo da se značajno osete koristi tehnološkog progresa, značajnu ulogu i odgovornost imaju kreatori ekonomske politike pojedinih zemalja. U tom procesu promena menjaće se i poslovanje u kompanijama. Dobra investicija za budućnost je menjanje obrazovnog sistema. U tome je značajna uloga struktura na vlasti, prvenstveno u kreiranju novih politika koje će pratiti uticaj tehnoloških promena, od obrazovanja i dohotka do poreza (uključujući i uvođenje poreza na robote). Tercijarno obrazovanje će biti vredna investicija samo ako je konfigurirano da ispunjava zahteve budućnosti.

Evropska komisija je prepoznala mogućnosti i prednosti veštačke inteligencije. Stoga su planirali da ulože oko 20 milijardi dolara u područje veštačke inteligencije do 2020. godine. Ulaganjem tih sredstava u medicinu, poljoprivredu i promet podigla bi se produktivnost ljudi koji u njima rade. Ali ono što nedostaje, odnosno nigde se ne prepoznaje, jeste pripremanje budućih generacija za suživot s računarima. Generacije koje dolaze će morati da znaju kako da stvore kvalitetno programiranu veštačku inteligenciju i kako da brinu o njoj. To znači da će pojedinci, kompanije i vlade morati više da investiraju u ljude.

Ekonomisti Svetske banke posebno ističu društveno-emocionalnu veštinu, kao jednu od bitnih ljudskih veština budućnosti, koju treba razvijati od rođenja. Raste i potreba za opštim kognitivnim veštinama. U tome roboti ne mogu zameniti ljude.

## **Vizija strategije evropskog obrazovanja do 2025. godine**

Ulaganje u evropsko obrazovanje i osposobljavanje ljudi je nužno, da bi evropska privreda ostala konkurentna u globalnom smislu. To su shvatili lideri u Evropi, pa su predočili svoju viziju stvaranja evropskog prostora obrazovanja do 2025. godine. Evropska komisija je svoju viziju iznela u novembru 2017. na samitu u Getenburgu (The European Commission's Contribution to the Leaders' Meeting in Gothenburg, 17 November 2017), a njeni su temelji postavljeni u januaru 2018. na Prvom evropskom samitu o obrazovanju održanom u Briselu (First European Education Summit – European Commission in Brussels, 25 January 2018).

Ciljevi Evropskog obrazovnog prostora do 2025. godine su sledeći: 1. omogućiti mobilnost svim studentima; 2. uzajamno priznavanje diploma; 3. unapređivati nastavne programe; 4. pojačati učenje stranih jezika; 5. podsticati inovacije i digitalne veštine; 6. osigurati veću potporu učiteljima; 7. uspostaviti mrežu evropskih univerziteta (European Commission 2018:1).

Današnja zanimanja će nestajati u budućnosti. Procena je da čak 65 odsto dece koja su ove godine započela školovanje zaposliće se u zanimanjima koja danas ne postoje, a 90 odsto zanimanja (poslova u budućnosti) zahtevaće neki nivo digitalnih veština (Katainen

2018:13). Statistika pokazuje da već danas 44 odsto Evropljana u dobi između 16 i 74, odnosno 169 miliona ljudi, nema zadovoljavajuće digitalne veštine (Katainen 2018:13).

Strategija obrazovanja je u nadležnosti pojedinačnih država članica Unije. Ali, sve više se stvara potreba za uspostavljanjem veće saradnje država članica na nivou EU. Jasno se iz ciljeva Evropskog obrazovnog prostora do 2025. godine vidi namera da se diplome priznaju u celoj Uniji, kao i to da evropski univerziteti bolje sarađuju i da studiranje u nekoj drugoj zemlji Evropske unije bude lakše. To kod ljudi stvara osećaj pripadanja evropskom prostoru, a istovremeno im omogućava da „iskuse svu raznolikost evropskog identiteta“ (Navracsics 2018: 13). Veća saradnja između članica Unije je način da se iskoristi puni potencijal obrazovanja i tako izgrade „otporna društva“.

Organizacije civilnog društva, nacionalna i regionalna tela, i obrazovne ustanove imaju finansijsku podršku Evropske unije, koja im daje sredstava iz raznih evropskih fondova. Plan ulaganja za Evropu fokusira se na ulaganje u obrazovanje kao jedan od prioriteta. Najvažniji fond Plana ulaganja za Evropu je Evropski fond za strateška ulaganja (EFSU). Njime upravlja Evropska investiciona banka (EIB). Naime, inovativni projekti su izloženi rizicima, pa njima EFSU služi kao podrška za pokrivanje rizika. Finansijska sredstva iz tih fondova mogu se kombinovati kao podrška s drugim programima kao što je Evropski socijalni fond. Kombinovanje Evropskih strukturnih fondova s Evropskim fondom za strateška ulaganja „omogućuje finansiranje rizičnijih, ali obećavajućih projekata“ (Katainen 2018:13).

U Evropskoj komisiji je procenjeno da će Planom ulaganja za Evropu, odnosno preko mehanizma investicija Evropskog fonda za strateška ulaganja, do 2020. godine biti stvoreno više od 700.000 radnih mesta, i da će se povećati evropski BDP za najmanje 0,7 odsto (Katainen 2018: 1).

Plan ulaganja u obrazovanje sredstvima EFSU moguće je iskoristiti na više načina. Na primer, za modernizaciju školske i univerzitetske infrastrukture, za opremanje škola laboratorijskom i informatičkom opremom ili izgradnju visokotehnoških univerzitetskih kampusa, te za jačanje veza i stvaranje sinergija između obrazovanja, istraživanja i poslovnog sektora (European Commission 2018:1). Novoosnovana preduzeća koja su zainteresovana za univerzitetska istraživanja na taj način istraživačka rešenja i

inovacije mogu pretočiti u tržišne projekte koristeći pritom povoljnije uslove finansiranja.

Pošto se u svetu naučne i tehnološke promene dešavaju veoma brzo potrebno ih je pratiti, a tehnička dostignuća znati koristiti u svakodnevnom životu. Stoga je kreiranje nove poslovne strategije izuzetno važno za preduzeća i kompanije. Dosadašnja praksa je pokazala da su mala i srednja preduzeća često brža i fleksibilnija u praćenju inovacija od onih velikih, i pored toga što velika imaju jake službe za istraživanje i razvoj.

## **Veliko ekonomsko otvaranje – potreba ili pomodarstvo**

Analizirajući kako je došlo do bržeg privrednog rasta u nekoj državi u odnosu na rast proseka EU, a to se u ekonomskoj terminologiji naziva konvergencijom, uočava se da je ta država imala „veliko ekonomsko otvaranje“ na dve ravni (Šonje 2018: 56). Prva ravan je bila trgovinska, gde su liberalizovani izvoz i uvoz. To je omogućilo ekonomsku dinamiku i rast konkurentnosti i produktivnosti. Druga ravan je bila finansijska, gde su liberalizovana direktna vlasnička ulaganja i drugi tokovi kapitala. Ovo navodi na zaključak da je „veliko ekonomsko otvaranje“ doprinelo rastu izvoza koji je imao ključnu ulogu kao pokretač rasta i približavanja nivoa razvoja srednje i istočne Evrope EU proseku. Dakle, međunarodna integracija dovela je do razvojnog približavanja u Srednjoj i Istočnoj Evropi.

Ekonomski parametri izvoz, uvoz, međunarodni tokovi kapitala nisu isključivo ekonomski fenomeni. Njih treba posmatrati iz ugla internacionalizacije, koja je složen društveni proces povezan sa shvatanjem svetskih interesa.

Ograničenja koja stoje na putu internacionalizacije male i slabe privrede i nerazvijenog društva u celini su sledeća. Prvo. Nedovoljno razumevanje značaja internacionalizacije za održivi razvoj zemlje. Napredne politike i ideje su pokretač progressa u društvu. Stoga ih treba znati implementirati u praksu. Drugo. Internacionalizacija je proces koji će dovesti do značajnih ekonomskih i društvenih promena u zemlji. U praksi se te promene prikazuju pojmom rast konkurentnosti. Da bi se postigao rast konkurentnosti potrebno je kvalitetno obrazovanje, veštine, kao i zadovoljavajuća organizacija



poslovanja. Treće. Brze tehnološke promene u poslovanju stvaraće otpore i nezadovoljstva kod dela zaposlenih, zbog promene navika i načina rada. Ali proces tehnoloških promena je nezaustavljiv svugde u svetu. Dugotrajan i težak proces, praćen brojnim konfliktima, je seljenje radnika i kapitala iz slabih ili propalih u prosperitetne proizvodnje, što se po pravilu događa kad postoji konkurencija. Proces internacionalizacije predstavlja okosnicu razumne strategije razvitka (Šonje 2018: 56).

Potražnja iz razvijenih područja nezamenjiv je generator razvoja. Pa ipak, skoro 30 godina, u skoro svim zemljama srednje i istočne Evrope, postoje političke opcije i intelektualci koji promovišu tezu da se zatvaranjem društva, direktnim državnim upravljanjem, pa i potpunim okretanjem od Evropske unije može doći do nečega boljeg. To je slučaj i s nekim političkim opcijama u Srbiji, koje pogrešno shvataju „veliko ekonomsko otvaranje“ zemlje pozivajući se na odbranu nacionalnih interesa.

Višedecenijsko kašnjenje Srbije u razvoju u odnosu na druge zemlje stvorilo je veliko zaostajanje društva i privrede, tako da ni prosečna godišnja stopa rasta BDP-a oko 5,5 odsto u razdoblju do 2025. godine ne može da nadomesti toliko kašnjenje u razvoju za Evropom i svetom. Kada se analizira dugoročno stanje u privredi treba posmatrati indikatore, kao što su: BDP po glavi stanovnika, prosečnu naknadu za rad i stopu nezaposlenosti. Navedena prva dva indikatora pokazuju da srpska privreda već veoma dugo zaostaje za zemljama u okruženju. Srbija bi morala da ima mnogo veći nivo proizvodnje i plata, jer će se suočavati s dugoročnim problemima zbog sporosti u privrednom oporavku u odnosu na susedne zemlje. Kada se posmatra indikator nezaposlenost, prvo što se javlja u razmišljanju jeste sumnjivost statističkog podatka. Zbog toga što pad stope nezaposlenosti između 2012. i 2017. godine sa 23,9 odsto na 13,5 odsto (Narodna banka Srbije 2018:Tabela B) nije pratilo adekvatno povećanje BDP-a. Naime, BDP je u tom razdoblju povećan za samo 5,9 odsto (Narodna banka Srbije 2018: Tabela B), a nezaposlenost je prema navedenim zvaničnim podacima znatno opala.

Drugu grupu cikličnih indikatora čine stope rasta, dugovi, inflacija i investicije. Posmatrajući udeo ulaganja u ukupnoj privredi, može se zaključiti da se srpska privreda sporo oporavlja. Srbija ima mali udeo ukupnih investicija u BDP-u. U 2017. godini iz budžeta za

kapitalne investicije izdvojeno je 85 milijardi dinara (Ministarstvo finansija Republike Srbije 2017:56), a 2016. izdvojeno je 34 milijarde dinara (Ministarstvo finansija Republike Srbije 2017:55). Dakle, 2017. godine je iz budžeta za kapitalne investicije izdvojeno dva i po puta više nego 2016. godine. Ali, pored tih dodatnih 420 miliona evra kapitalnih investicija, ukupna ulaganja u razdoblju od januara do septembra 2017. nisu bila veća od 18,3 odsto BDP-a (Ministarstvo finansija Republike Srbije 2017:16). U 2016. godini učešće investicija u BDP-u iznosilo je 17,7 odsto. Ovo najbolje govori koliko nedostaju domaće, privatne investicije, koje su zemlji izuzetno potrebne. Za zdrav razvoj u Srbiji potrebne su investicije veće od 25 odsto BDP-a.

Da Srbija ne bi još više zaostajala u ekonomskom rastu, u odnosu na zemlje u regionu, samo nacionalna konkurentnost na mikro i makro nivou, a to zahteva nacionalni konsenzus, i podizanje nacionalne svesti, može doprineti bržem privrednom rastu u Srbiji. Njeni osnovni strateški pravci ostvarivanja ciljeva do 2025. na kojima treba raditi jesu: podizanje ukupne konkurentne sposobnosti srpske privrede (a za to je potrebno stvarati poslovni ambijent i pravnu sigurnost); razvoj efikasne privredne strukture; uravnoteženost razvojne i socijalne uloge države; ravnomerniji regionalni razvoj; održivi razvoj i razvoj zasnovan na znanju.

### **Razlozi koji udaljavaju Srbiju od modernog društva**

Moderne ekonomije s velikim performansama značajnu pažnju poklanjaju intelektualnom kapitalu. Ogromna je moć intelektualnog kapitala, kada se kanališe u pravcu ekonomskog rasta i društvenog razvoja zemlje. To su na vreme shvatile moderne ekonomije koje su povećale ulaganja u istraživanja i razvoj i investirale sredstva u podizanje nivoa obrazovanja, izgradnjom modernog obrazovnog sistema usklađenog sa svetskim standardima. Zemlje koje su primenjivale znanje kroz inovacije su postale konkurentne i na znanju zasnovane ekonomije.

Srbija da bi dobila status savremene ekonomije mora da sledi primere uspešnih zemalja. U kontekstu daljih ekonomskih perspektiva rasta i razvoja zemlje, prioritet Srbije mora biti proizvodnja znanja i stvaranje modernog obrazovnog sistema. Ali, iz sadašnjeg

horizonta posmatranja, perspektive za tako nešto u Srbiji su slabe. Razlozi su sledeći.

*Prvo.* Srbija ima nezadovoljavajuću obrazovnu strukturu, premda ima veoma veliki broj univerziteta/fakulteta, državnih i privatnih. Procent osoba s visokim obrazovanjem je sličan procentu stanovništva s nepotpunim osnovnim obrazovanjem. Visokoobrazovani učestvuju sa 10,59 odsto u stanovništvu Srbije starijem od 15 godina. Završeno više obrazovanje ima 5,65 odsto stanovnika Srbije, a srednjoškolsko obrazovanje ima 48,93 odsto što čini nešto preko tri miliona stanovnika, dok osnovno obrazovanje ima 20,76 odsto (Republički zavod za statistiku 2016:40); (Republički zavod za statistiku 2013:33). Skoro trećina građana ima nedovršenu ili samo završenu osnovnu školu, dok samo svaki peti stanovnik starosti od 31 do 35 godina ima fakultet.

*Drugo.* U Srbiji jedna trećina mladih u dobi od 18 do 24 godine prekine školovanje koje je započelo, dok se u zemljama EU to desi u 15 odsto slučajeva.

*Treće.* Obrazovna struktura zaposlenih u Srbiji je dosta nepovoljna, čak 74,8 odsto svih zaposlenih imaju niže (17,3 odsto) ili srednje obrazovanje (57,5 odsto), a radnici s visokim obrazovanjem čine tek 24,9 odsto ukupnog broja zaposlenih, i oni bez škole čine 0,3 odsto (Republički zavod za statistiku 2016:68).

*Četvrto.* Nastavni planovi nisu prilagođeni znanju koje je potrebno privredi. Veliki je nesklad između onih koji se školuju i studiraju na fakultetima i struka potrebnih na tržištu rada. Zapravo, stečeno znanje i njihove fakultetske diplome nisu iz oblasti i u skladu s potrebama na tržištu rada, pa se nameće pitanje: da li se budžetski novac troši uzaludno? Diplomci upisuju master studije zbog nemogućnosti da se zaposle.

*Peto.* Kvalitet obrazovanja ne odgovara zahtevima savremenog doba. Na to ukazuju i podaci koje je prezentirao Svetski ekonomski forum (WEF), posmatrajući 138 zemalja. Ova međunarodna organizacija je ocenila kvalitet obrazovnog sistema u Srbiji veoma loše (103. pozicija)<sup>2</sup> (World Economic Forum 2016:315). Slab

---

<sup>2</sup> WEF (Svetski ekonomski forum) je nisko ocenio škole menadžmenta (105. pozicija), a dobro je ocenio kvalitet matematičkog obrazovanja (visoko 46. mesto). Srbija je loše rangirana prema pokazatelju tehnološke čitljivosti, pogotovo apsorpcije tehnologije na nivou preduzeća (122. mesto). Prema SDI (FDI) i transferu tehnologije Srbija zauzima 109. mesto, a prema raspoloživosti poslednje tehnologije ona zauzima 103. poziciju.

kvalitet obrazovanja ne doprinosi razvoju zemlje. Posmatrajući rang<sup>3</sup> konkurentnosti Republike Srbije i zemalja regiona prema obrazovanju i veštinama, Srbija zauzima slabu poziciju (World Economic Forum 2016:58).

*Šesto.* Stepennost inovativnosti srpske privrede je zabrinjavajuće nizak, ocenjujući prema broju dokumenata kojima se štiti neki pronalazak odnosno broju patenata<sup>4</sup> (Zavod za intelektualnu svojinu 2016:20). To je rezultat nedostatka podsticanja i odgovarajućih ulaganja u oblast inovatorstva.

*Sedmo.* Izdvajanja za nauku su mala. U Srbiji se iz budžeta više izdvaja za obrazovanje nego za nauku. Zbog manjeg ulaganja iz budžeta u istraživačku delatnost po institutima, stvorena je klima smanjene zainteresovanosti za bavljenje isključivo naučno-istraživačkim radom i odlazak istraživača iz instituta na fakultete ili u inostranstvo. Poredeći se s članicama EU i zemljama u okruženju Srbija se zbog simboličnih izdvajanja za nauku (0,35 odsto BDP-a) nalazi pri dnu rang liste zemalja u Evropi. Prema strukturi izvora sredstava namenjenih naučno-istraživačkom radu zapaža se da je ova oblast uglavnom locirana na institutima i fakultetima. Sredstava u oblasti istraživanja i razvoja pretežno potiču iz državne i lokalne uprave (53,5 odsto), sopstvenih sredstava (25,9 odsto), od stranih naručilaca (12,5 odsto) i privatnih i javnih preduzeća (8,2 odsto) (Republički zavod za statistiku 2016:384). Da bi se osetili značajniji rezultati potrebna su veća ulaganja u nauku.

*Osma.* Izdvajanje privrede za nauku, odnosno istraživanje i razvoj je izuzetno malo. Preduzeća veoma malo učestvuju u

<sup>3</sup> Na rang listi od ukupno 138 zemalja situacija je sledeća. U ukupnom obrazovanju i veštinama Slovenija (19. mesto), Albanija (45. mesto), Crna Gora (48. mesto), Hrvatska (53. mesto), Rumunija (56. mesto), Bugarska (57. mesto) bolje su pozicionirane od Srbije (58. mesto), a samo je Makedonija (80. mesto) iza Srbije. Kada se analiziraju veštine za budućnost (koje poseduju domaći zaposleni), posmatrajući zemlje regiona, Srbija je opet na prethodnjem mestu. Lošije pozicionirana od nje je Makedonija. Slovenija na ovoj listi prednjači (17. mesto), slede Albanija (29. mesto), Crna Gora (51. mesto), Bugarska (53. mesto), Hrvatska (55. mesto), Rumunija (60. mesto), Srbija (70. mesto), Makedonija (77. mesto).

<sup>4</sup> U razdoblju od 2007. do 2016. godine permanentno opada broj prijavljenih patenata u Srbiji. U 2016. godini (ukupno 213 prijavljenih patenata, i to 191 domaći podnosioci, 16 strani podnosioci, i PCT prijave u nacionalnoj fazi 6) bilo je više nego dvostruko manje prijavljenih patenata nego 2007. godine (ukupno 463 patenta, i to 388 domaći podnosioci, 20 strani podnosioci, i PCT prijave u nacionalnoj fazi 55).

finansiranju naučno-istraživačkog i razvojnog rada, što nije slučaj u razvijenim državama. Zainteresovanost preduzeća kao naručilaca istraživačkih radova dolazi do izražaja naročito kada su u pitanju primenjeni radovi, što je i razumljivo, zbog mogućnosti njihovog implementiranja u praksi.

*Deveto.* Mladi visokoobrazovani kadrovi masovno napuštaju zemlju u nadi da će svoje karijere graditi u nekim uređenijim društvima, a i egzistencijalno daleko bolje proći nego da ostanu u Srbiji. Vodeći ljudi u zemlji ili ne žele ili nemaju mogućnosti da zadrže talente. Prema pokazateljima da zadrži i privuče talente Srbija zauzima 137. mesto (World Economic Forum 2016:315). To je svrstava u sam vrh zemalja prema „odlivu mozгова“. Studenti u Srbiji se sada školuju da bi se zaposlili na Zapadu.

*Deseto.* Korupcija i kriminal su kočnica razvoja srpskog društva. Partije vode kadrovsku politiku, isključivo zapošljavajući svoje kadrove. Bitna je partijska pripadnost a ne stručnost i kvalifikacija. Pored toga, radna mesta se ostavljaju u nasleđe. U pojedinim profesijama roditelji ostavljaju radna mesta svojoj deci. Stoga nije čudo što mladi obrazovani ljudi, koji nemaju privilegije, napuštaju zemlju. A loši kadrovi preuzimaju vodeća mesta i pozicije u javnom sektoru. Srbija ne može još dugo da funkcioniše na ovakav način (Grk 2017:24).

## **Srbija – kako dalje ?**

Za Srbiju je od posebne važnosti da objedini obrazovanje, istraživanje i inovacije. Povećanje ulaganja u istraživanje u obrazovnim i naučnim institucijama i kompanijama je ključni element stava po kome je investiranje u „znanje“ najbolji i možda jedini način da Srbija pokrene ekonomski rast (Grk 2007: 19).

Politika obrazovanja u Srbiji zahteva brze promene (Grk 2018:136). Evo zašto. U Srbiji se menja struktura stanovništva. Svoju specifičnost imaju demografske promene (sve brojnija starija generacija, mali natalitet), ali i više decenijsko napuštanje zemlje uglavnom školovanih i mladih ljudi. Srbiju čeka ozbiljna kriza zbog resursa visokoobrazovanih ljudi. Trenutno postoji ekspanzija visokoškolskog obrazovanja niskog kvaliteta. Struktura diploma ne odgovara sadašnjem tehnološkom vremenu. Samo 15

odsto studenata ima diplomu iz tehnološko-proizvodnih oblasti, a samo tri odsto iz oblasti poljoprivrede i veterine. Potrebno je stvarati kadrove za budućnost, i u njih treba ulagati. Potrebni su kadrovi iz informaciono-komunikacione tehnologije (IKT) da bi se ubrzao privredni rast. IKT industrija može da generiše BDP i zapošljava radnu snagu (Grk 2018:136). Od IKT industrije zavisi ekonomska produktivnost.

Mlade treba obrazovati i pružiti im kvalitetno znanje neophodno za poslove koji će se tražiti u budućnosti. Sada je problem zaposlenosti u Srbiji povezan sa dužinom nezaposlenosti mladih na tržištu rada, ali i sa opadanjem kvaliteta poslova koji su mladima na raspolaganju. Promene se događaju jako brzo, pa je prisutna pojava nestajanja velikog broja tradicionalnih poslova, i pojava novih nestandardnih poslova, odnosno privremenih i honorarnih poslova i samozaposlenosti, koji su dosta nesigurni i rizični za zaposlene pošto nemaju zaštitu i socijalne koristi kao kod stalnih poslova. Ovakva kretanja vode ka opadanju kvaliteta poslova.

Veliki broj mladih u Srbiji radi na nesigurnim poslovima s kratkotrajnim ugovorima, prekovremeno i uglavnom bez odgovarajuće naknade za prekovremeni rad, i često u neformalnom sektoru zaposleni za platu na neformalnom radnom mestu. Njima se ne uplaćuje doprinos za socijalno osiguranje ili nemaju plaćeni godišnji odmor i bolovanje, već samo mogu da računaju na zarađenu platu.

Prisutna je i diskriminacija prema ženama. Mlađe žene se teže zapošljavaju u odnosu na mlađe muškarce. Zbog egzistencije žene su prinuđene da prihvataju i one poslove koji su ispod njihovih obrazovnih kvalifikacija.

Mladi su naročito izloženi riziku od opasnosti siromaštva i socijalne isključenosti. Stoga bi otklanjanje ili ublažavanje činilaca, koji pogađaju mlade osobe i utiču na njihov položaj na tržištu rada u Srbiji, trebao biti prioritet prilikom kreiranja i sprovođenja mera, koje se odnose na programe i politiku tržišta rada, radi poboljšanja položaja ove rizične populacije. Ali, ni kreirane mere neće dati rezultate ukoliko se ozbiljno ne sprovedu sistemske reforme u zemlji.

Na međunarodnom nivou pomeranje ka industrijama zasnovanim na intenzivnoj primeni znanja povećaće potrebu za visokoobrazovanim i dobro obučanim stručnjacima, što će dovesti do povećanja „odliva mozgova” u visokorazvijene zemlje. Treba očekivati da će i naučnici koji rade u Srbiji biti u iskušenju da i dalje odlaze u

druge visoko razvijene zemlje u kojima je visok kvalitet istraživanja, i u kojima im je egzistencija zagarantovana.

Srbija je još slaba u transformaciji istraživanja u inovativne proizvode i usluge koji mogu da podignu njenu konkurentnost. Re-vitalizacija srpske privrede i poboljšanje njene konkurentnosti podrazumeva delovanje u nekoliko pravaca. Prvenstveno treba raditi na tome da Srbija postane atraktivno mesto koje će privući strane investitore da ulažu u otvaranje novih radnih mesta za naučnike i mlade istraživače. Država takođe mora da odvaja više finansijskih sredstava (bar 0,6 ili 0,7 odsto) iz budžeta za nauku. Pored toga, potrebno je raditi na povratku kvalitetnih naučnika koji su otišli iz zemlje i uključiti ih u istraživačke poslove u institutima, tehnološkim centrima i kompanijama.

Srbija nema budućnost ako ne počne raditi na jačanju svoje privrede. Srbija nema visokorazvijenu kulturu, proizvodnju i konkurentnost. Državna preduzeća u privredi su veliki problem, jer nemaju dovoljno zaposlenih kvalitetnih kadrova. Državna preduzeća treba staviti na zdrave temelje, i osloboditi ih od političkih uticaja. Takođe, privatni sektor bi trebao da se uskladi sa zahtevima i obrazovnim profilima na tržištu rada. Mora da postoji dogovor sa korisnicima usluga koji znaju šta im je potrebno od obrazovnih kadrova.

Nastavni programi i planovi se moraju praviti tako da budu usklađeni za potrebe tržišta rada i privrednika, i za potrebe preduzeća. Fakulteti i obrazovne ustanove moraju imati sklopljene ugovore sa svim relevantnim institucijama i preduzećima na mikro i makro nivou. To znači da preduzeća prate studente i nakon što završe studije oni poseduju teorijsko i praktično znanje sa kojim se mogu suočiti sa svim problemima i izazovima u velikim kompanijama (Grk 2017:24).

Za bolje pozicioniranje države na svetskom tržištu važno je napraviti ozbiljan iskorak prema vrednosnim sadržajima u okviru sektora i višim tehnologijama. Segment korišćenja savremenih informaciono-komunikacionih tehnologija, naime IKT nadgradnja i unapređenje u srpskom izvoznom sektoru, predstavljaju značajan preduslov njenog boljeg rejtinga u svetu. Zbog toga je potrebno napraviti „veliko ekonomsko otvaranje” zemlje.

Povećanje ulaganja Srbije u istraživanje informacionih i komunikacionih tehnologija – u institutima, fakultetima, istraživačkim jedinicama i kompanijama – jeste ključni element stava po kome je

investiranje u „umrežavanje znanja“ najbolji i možda jedini način da Srbija ubrza ekonomski rast. Međutim, operacije usmerene ka cilju da Srbija postane umreženo društvo zasnovano na znanju biće teško izvodljive zbog više ograničavajućih činilaca. Ti činioci su: postojanje ozbiljnog problema sa korupcijom, sve brojnijom starijom generacijom, malim natalitetom, nezaposlenošću mladih. Pomenutim činiocima, koji predstavljaju neuralgične tačke društva, mora se posvetiti značajna pažnja, kako bi se ublažilo njihovo negativno dejstvo na nauku i obrazovanje. Da bi Srbija postala u pravom smislu društvo zasnovano na znanju i da bi se uspešno razvijala - korupcija i kriminal moraju da se iskorene. Tek kada radna etika sa osećanjem za poštenje počne da dominira srpskim društvom mogli bi se očekivati pozitivni pomaci ka toliko željenom cilju – društvu zasnovanom na znanju (Grk 2017:24).

## Zaključak

Globalizacija, demografska kretanja, politička previranja, kao i promena u velikim kompanijama i preduzećima, nastalim usled primene tehničkih znanja, uticaće na porast svetske ekonomije. Već sada postoji velika diferencijacija između nacionalnih ekonomija. Zemlje koje imaju brži tehnološki razvoj ubrzavaju svoj ekonomski i društveni razvoj. Čvršća povezanost nauke i tehnologije im to obezbeđuje. Ključni činilac ekonomskog uspeha je intelektualni kapital. Moderno znanje imaju isključivo visoko razvijene zemlje. Te zemlje poseduju finansijsku moć, a sa tim idu specijalizovani kadrovi i visoka tehnologija.

Bogatstvo svake zemlje u velikoj meri zavisi od stope zaposlenosti i od veličine radne snage. Da bi radna snaga bila dovoljno jaka da pokrene rast u pojedinoj državi ona mora biti mnogoljudna i edukovana. Glavni pokretač ekonomskog razvoja je kreativni kapital, koji se nalazi u kreativnim sektorima. Identifikovanje kreativnih sektora prevashodno je statističko ekonomskog karaktera vezano za makroekonomske agregate, kao što su zaposlenost i BDP.

Dinamičan ekonomski rast u određenim zemljama rezultat je koncentracije ljudi u oblasti nauke i tehnologije, matematike, informatike i svega što ima kreativni karakter. Kreativne industrije su okvir u kome treba tražiti generatore rasta, jer se na njima baziraju ekonomije zasnovane na znanju.



Evropski lideri su shvatili nužnost ulaganja u evropsko obrazovanje, kako bi evropska privreda ostala konkurentna u globalnom kontekstu. U odnosu na zemlje u okruženju Srbija se nalazi u zoni društvenog sumraka. Privreda Srbije nije zasnovana na znanju, jer skoro 80 odsto zaposlenih ima niže i srednje obrazovanje. A visoko-obrazovani raspoloživi ljudski resursi neracionalno se koriste u privredi. Mladi obrazovani kadrovi napuštaju zemlju u potrazi za boljim karijerama i sigurnijim egzistencijama. Za takvo stanje su odgovorni pojedinci koji kreiraju budućnost države, jer se nisu na vreme fokusirali na konkurentnost Srbije prema obrazovanju, veštinama i inovatorstvu. Vodeći ljudi u zemlji nemaju dobar pristup pripremi kadrova za poslove u budućnosti. Zbog toga Srbije ide ka rizičnoj zoni.

Srpska privreda još nije ni stigla nivo od pretkrizne 2008. godine. Da bi se povećao potencijal rasta potrebne su hitne strukturne reforme, a ne prazne priče i hvalospevi političara. U protivnom Srbija će bez obzira na nastavak privrednog rasta i dalje zaostajati za drugim usporedivim državama u regionu. U isto vreme će ekonomije usporedivih država od Slovenije do Bugarske, znatno više rasti.

U kontekstu daljih ekonomskih perspektiva rasta i razvoja Srbije, potrebno je „veliko ekonomsko otvaranje” za dolazak investicija, a s njima otvaranje novih radnih mesta, i otvaranje zemlje za dotok novih informacija i znanja. Uloga umnih ljudi je presudna za sudbinu zemlje. Stručni pojedinci nosioci znanja, a ne političari, moraju pronaći način da objedine univerzitete, institute, istraživačke centre i poslovne krugove oko „naučnog trougla” – obrazovanja, istraživanja i inovacija. Proizvodnja znanja i stvaranje modernog obrazovnog sistema, usklađenog sa potrebama privrede i sa standardima Evropske unije, mora biti prioritet ekspertima i pojedincima na vlasti. Glavni parametar razvoja društva zahteva hitnu strategiju obrazovanja radne snage kako bi ona bila osposobljena da koristi savremene tehnologije u poslovanju. Pa ipak, prosperitet na domaćoj sceni mora se gledati sa zadržkom. U Srbiji se industrijskoj proizvodnji do sada nije pridavao veći značaj, i dovedena je u situaciju da još nije dobro zakoračila ni u treću industrijsku revoluciju – a pogotovo nije spoznala mogućnosti Industrije 4.0 koja od radne snage zahteva različita tehnička i društvena znanja. Svako dalje kašnjenje za Evropom i svetom, u osposobljavanju radne snage da koristi prednosti tehnoloških dostignuća i novih naučnih spoznaja, udaljava Srbiju od modernog društva.

## LITERATURA

- Biavaschi Costanza, Werner Eichhorst, Corrado Giulietti, Michael J. Kendzia, Alexander Muravyev, Janneke Pieters, Nuria Rodríguez-Planas, Ricarda Schmidl, Klaus F. Zimmermann. 2012. *Youth Unemployment and Vocational Training*, IZA World of Labor: 6890.
- Bilten javnih finansija*, broj 160. decembar 2017. Republika Srbija Ministarstvo finansija, <http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/bilten%20javne%20finansije/2018/160%20Bilten%20javnih%20finansija.pdf>, 15.08.2018.
- Eurydice. 2018. Izveštaj *Modernizacija visokog obrazovanja u Evropi: pristup, zapošljavanje i zapošljivost*. <http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/thematic-reports.php> 10.04.2018.
- European Commission. 2014. *Pregled Strategija Evropa 2020 – Strategija za pametan, održiv i inkluzivni rast*. [http://www.dei.gov.ba/dei/dokumenti/informativni\\_clanci/default.aspx?id=13223&langTag=bs-BA](http://www.dei.gov.ba/dei/dokumenti/informativni_clanci/default.aspx?id=13223&langTag=bs-BA) 16.08.2018. [http://ec.europa.eu/europe2020/index\\_en.htm](http://ec.europa.eu/europe2020/index_en.htm) 16.08.2018.
- European Commission. 2018. *Education and the Investment Plan – European Commission*. [https://ec.europa.eu/education/policy/strategic-framework/investment-plan\\_en](https://ec.europa.eu/education/policy/strategic-framework/investment-plan_en) 13. 08. 2018.
- European Commission. 2017. Strasbourg, 14.11.2017COM(2017)673 final. Communication from the Commission to the European parliament, the Council, the European economic and social committee and the Committee of the regions. Strengthening European Identity through Education and Culture. *The European Commission's contribution to the Leaders' meeting in Gothenburg*. 17 November 2017. <https://ec.europa.eu/...communication-strengthening-european-identity-education-cult...>, 14.11.2017.
- European Commission. 2018. *First European Education Summit – European Commission in Brussels*, 25 January 2018. [http://ec.europa.eu/education/education-summit\\_en](http://ec.europa.eu/education/education-summit_en) 28.01.2018.
- Grk Snežana. 2018. The Society of Knowledge. *Plenary Lectures*. u: Ljubisa Papić (ur.). 9th DQM International Conference, Proceedings. *Life Cycle Engineering and Management. ICDQM-2018*. Serbia, 28–29 June 2018. Organized by: The Research Center of Dependability and Quality Management DQM, Serbia. 136–142.
- Grk Snežana. 2017. *Obrazovanje – quo vadis*, u Ostojić Ivana (ur.). *Problemi na tržištu rada, siromaštvo i ekonomske nejednakosti*. Beograd: Institut društvenih nauka, 24–27.
- Grk Snežana. 2007. Znanje kao intelektualni kapital. *Anali Ekonomskog fakulteta u Subotici*. br.17. Univerzitet u Novom Sadu. Ekonomski fakultet Subotica. Subotica. 19–29.
- Godišnji izveštaj Zavoda za intelektualnu svojinu*. 2016. Zavod za intelektualnu svojinu. Beograd. 20.

- Kluve Jochen. 2014. *Youth labor market interventions*, IZA World of Labor. p.106.
- Katainen Jyrki. Potpredsednik Evropske komisije zadužen za zapošljavanje, rast, ulaganja i konkurentnost. 2018. Europska komisija podupire obrazovanje. *Globus*. Broj 1421.02.3.2018.
- Muncarad. 2018. *Stručno obrazovanje u Nemačkoj* – Muncarad. Fachkräfte für Deutschland. <http://www.muncarad.de/web/sr/strucno-obrazovanje-u-nemackoj> 13.08.2018.
- Navracsics Tibor. Poverenik Evropske komisije za obrazovanje, kulturu, mlade i sport. 2018. Europska komisija podupire obrazovanje. *Globus*. Broj 1421, 02.3.2018. <https://ec.europa.eu/education/policy/strategic-framework/investment-plan.hr> 02.03.2018.
- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji. *Školska sprema, pismenost i kompjuterska pismenost*. Knjiga 3. Republički zavod za statistiku. Republika Srbija. 2013. Beograd. 31. januar 2013. <http://pod2.stat.gov.rs/objavljenePublikacije/Popis2011/Skolska%20sprema,%20pismenost%20i%20kompjuterska%20pismenost-educational%20attainment,%20literacy%20and%20computer%20literacy%20pdf> 23.08.2018.
- Report of World Economic Forum*. 2016. World Economic Forum. Geneve.
- Statistika*, Narodna banka Srbije. 2018. Tabela B. Osnovni makroekonomski indikatori, [https://www.nbs.rs/export/sites/default/internet/latinica/80/osnovni\\_makroekonomski\\_indikatori.xl](https://www.nbs.rs/export/sites/default/internet/latinica/80/osnovni_makroekonomski_indikatori.xl) 15.08.2018.
- Statistički godišnjak Republike Srbije*. 2016. Republički zavod za statistiku. Beograd.
- Šonje Velimir. 2018. Veliko ekonomsko otvaranje. *Globus*. Broj 1431, 11.05.2018. 56 – 59.
- The Global Competitiveness Report 2016–2017*. 2016. World Economic Forum. Geneve. [http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017\\_FINAL.pdf](http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf) 23.08.2018.

Snežana Grk

**PARAMETERS FOR THE DEVELOPMENT  
OF A MODERN SOCIETY**

---

**Abstract**

Many countries have timely recognized the relevant parameters for the development of a modern society. Rapid development of a modern technology necessitates the creation of a new policy that will keep up with the impact of technological changes. This means that a country must increase investment in research and development, in innovation, and increase funding aimed at raising the level of education. Education proves to be a worthwhile investment only if it is configured in such a way as to meet the requirements of the future. European leaders have realized that investing in European education is necessary for the

European economy, so it could remain competitive in a global sense. In the context of further European prospects for Serbia, as well as its economic development, the priority for the country's governing structures must be to find ways to overcome all the challenges and create links among the parameters of modern economy and society - education, science and technological development. This is the road to creating a competitive and knowledge-based economy, aligned with the parameters of the European society. How far away Serbia today is from a European society, and what are the obstacles that stand in the way of its development, are the topics analysed in this paper.

**Key words:** technological development, European education, investment in research and development, competitiveness of the economy, modern society.

**MARIJANA MAKSIMOVIĆ**

Naučna saradnica u Centru za ekonomska istraživanja  
Instituta društvenih nauka u Beogradu  
mmaksimovic@idn.org.rs

**VALENTINA IVANIĆ**

Cultural Due Diligence Institute  
valentina.ivanic@sbb.rs

---

# Evropska unija u promjenljivom ekonomskom okruženju<sup>1</sup>

---

## Apstrakt

Od pada Berlinskog zida (9 novembra 1989) koji je bio simbol hladnog rata i gvozdene zavese, dogodile su se velike promene u samoj Evropskoj uniji, ali i u njenom okruženju. S tom godinom povezuje se i početak treće faze globalizacije, koja je dovela do pojave zvane „novi svet“. Pomenute promene dovele su i do proširenja Evropske unije: tada su primljene nove zemlje članice, čiji je broj kasnije rastao. Te zemlje deo su Ekonomske i monetarne unije, ali nisu sve članice evrozona. U gotovo istom periodu zemlje Zapadnog Balkana prolazile su kroz razne krize, koje i danas traju, sprečavajući ih da se priključe velikoj evropskoj porodici. Iako je Srbija prvobitno trebalo da se priključi EU početkom devedesetih godina, potom 2012. – danas je i dalje neizvesno da li će uspeti 2025. da postane punopravna članica. Intenzivniji proces pridruživanja počeo je u drugoj deceniji XXI veka i podrazumeva vođeno pridruživanje na više nivoa EU. U radu je korišćen komparativni metod u analizi stanja u pojedinim oblastima zemalja članica: ljudskih resursa, inovativnosti i međunarodnih ekonomskih odnosa. Priključivanje regionalnim integracijama, kao što su EU ili pak JIE (zemlje Jugoistočne Evrope ili često upotrebljavani naziv Zapadni Balkan) – omogućilo bi formiranje zone slobodne trgovine, a time i priliv stranih direktnih investicija. Analiza ukazuje na opadajući trend izdvajanja kompanija za istraživanje i razvoj, što upućuje na to da neće biti promene modela konkurentnosti u zemljama JIE.

**ključne reči:** Evropska unija, okruženje, inovativnost, ljudski resursi.

---

<sup>1</sup> Ovaj prilog je rezultat rada na projektu *Modeliranje razvoja i integracija Srbije u svetske tokove u svetlu ekonomskih, društvenih i političkih gibanja* (179038), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Od svog osnivanja pa do danas Evropska unija (EU) prošla je kroz više faza razvoja i procesa priključenja novih članica. Unija je u samo poslednjih deset godina, od 2008. do 2018. prevazišla dve krize. Prva je bila globalna finansijska kriza iz 2008. godine, a druga kriza evra. Dakle, samo pre tri godine evrozona je bila u velikoj krizi, a od 2016. doživela je snažan rast, smanjujući deficit budžeta, a takođe i dug (Regling 2018a). Evrozona je geografski i ekonomski region koji se sastoji od onih zemalja EU koje su prihvatile evro kao svoju nacionalnu valutu. Evro je zvanična valuta tih zemalja i predstavlja finansijsku zajednicu od 1999. Nju od 2018. čini devetnaest zemalja (od ukupno 28 u EU): Austrija, Belgija, Kipar, Estonija, Finska, Francuska, Nemačka, Grčka, Irska, Italija, Letonija, Litvanija, Luksemburg, Malta, Holandija, Portugalija, Slovačka, Slovenija i Španija. Evro štampa i njime upravlja Evropski sistem centralnih banaka (ESCB)<sup>2</sup>. Monetarna unija je uspostavljena 2002. godine, i od tada se evro koristi kao jedinstvena valuta, a evrozona je postala najveći ekonomski entitet na svetu. Bio je to veliki korak u ekonomskoj i političkoj istoriji. Sve ostale zemlje EU moraju usvojiti evro kada ispune određene kriterijume. To sada uključuje Mađarsku, Švedsku, Bugarsku, Hrvatsku, Češku Republiku, Poljsku i Rumuniju<sup>3</sup>. U ovom radu u prvom delu prikazujemo stabilizaciju grčkog duga u evrozoni, a u drugom pratimo implementaciju SEE 2020. i napredak u ostvarivanju ciljeva u odnosu na EU-28 u domenu integracije u globalne ekonomske tokove, kao i u domenu istraživanja, razvoja i inovativnosti i konkurentnosti.

## **EU i konsolidacija ekonomske krize u Grčkoj**

Kao odgovor na ekonomsku krizu 2008. najveću u poslednjih 80 godina, razvijen je „paket mera” koji se sastojao od sledećeg: zemlje u krizi su sprovele reforme, konsolidovale javne finansije i poboljšale konkurentnost. Dotadašnja loša ekonomska politika povećanja plata i zarada, gubitak konkurentnosti i deficit budžeta, doveli su do gubitka pristupa tržištu kapitala. To je značilo da investitori ne odobravaju nove

<sup>2</sup> <https://www.investopedia.com/terms/e/eurozone.asp>, 9.8.2018.

<sup>3</sup> <https://www.investopedia.com/articles/investing/043015/what-are-advantages-not-adopting-euro.asp> 9.8.2018.

kredite tim zemljama. *Prva mera* morala se sprovesti iz tih razloga. *Dru- ga mera* bila je poboljšanje i proširenje ekonomske i budžetske koordinacije i monitoringa na evropskom nivou. Ovo je dovelo do toga da Evropska komisija identifikuje i druge makroekonomske neravnoteže i prati njihov razvoj. *Treća mera* sastojala se u tome što je Evropska centralna banka (ECB) stabilizovala evro nekonvencionalnom monetarnom politikom. *Četvrta* se odnosila na stvaranje Evropske bankarske unije s Jedinstvenim nadzornim mehanizmom (SSM) – s ciljem da se nadgledaju sistemski važne banke – i Mehanizmom za jedinstvenu rezoluciju (SRB) za rešavanje statusa banaka u hitnim slučajevima i okončavanja njihovog poslovanja. *Peta mera* odnosila se na uspostavljanje fondova za spasavanje evra, i to Evropskog fonda za finansijsku stabilnost (EFSF) i Stalnog evropskog mehanizma za stabilnost (EMS), ili stalnog paketa spasavanja, koji je mnogo doprineo prevazilaženju krize spasavajući mnoge zemlje da ne budu primorane da napuste evrozonu. Naime, EMS odobrava kredite na isti način kao i Međunarodni monetarni fond (MMF), a to uvek uključuje fiskalnu konsolidaciju, strukturne reforme i reformu bankarskog sektora. Pri tome, važan je povraćaj izgubljene konkurentnosti u monetarnoj uniji, ali i povraćaj poverenja investitora. Sredstva za spasavanje podrazumevaju novac za kredite zemljama izdavanjem redovnih obveznica, a zemlje programa se obavezuju da će svoje kredite u potpunosti otplatiti (Regling 2018a). EMS ima kapital veći od bilo koje međunarodne finansijske institucije (to je upisan kapital oko 700 milijardi evra i oko 80 milijardi evra u plaćenom kapitalu). Ta evropska institucija daje novac po niskoj kamatnoj stopi od 1% (najčešće se plaća oko 7% do 8%). U slučaju Grčke, krediti EMS godišnje štede toj zemlji oko 12 milijardi evra (to je 6,7 BDP-a Grčke u 2017.), bez troškova za evropske poreske obveznike.

Međutim, EFSF i EMS odobrile su kredite za pet zemalja: Grčku, Irsku, Portugaliju, Španiju i Kipar, i 2011. isplatile oko 280 milijardi evra. Od pomenutih, četiri zemlje su danas najdinamičnije privrede u EU, dok je Grčka još uvek u programu ESM. Razlozi za to su ti što je Grčka: bila u mnogo dubljoj krizi od drugih gorenavedenih zemalja, što je imala slabu administraciju u odnosu na druge zemlje evrozone, ali i to što je u 2015. obustavila reforme. Od 2016. godine Grčka beleži napredak, jer je smanjila plate i penzije za oko 20% – 30%, (one su rasle brže od produktivnosti, pa je zemlja izgubila konkurentnost). Od tada Grčka beleži suficit. Krajem avgusta 2018. završava se program pomoći Grčkoj, sa isplatom 15 milijardi evra.



Grčka će moći da otplati pozajmljeni novac sve dok troškovi servisiranja duga ne prelaze 15% – 20% BDP-a<sup>4</sup>. Osnovni cilj programa pomoći su reforme u toj zemlji i stvaranje osnova za zdrav i održiv rast. To je zajednički interes i Grčke i evrozone sa ESM-om kao najvećim njenim kreditorom<sup>5</sup>. Atina će biti pod nadzorom ESM-a sve dok ne otplati zajmove, pa je zato važno da nastavi ekonomske reforme kako bi pospešila privredni rast i konkurentnost, i nakon završetka programa (Regling 2018a). Grčka bi trebalo ESM-u da otplaćuje kredit do 2059. godine, kada treba da bude otplaćena poslednja rata. U isto vreme, ona ima redovne odnose sa MMF-om i zato će ta finansijska organizacija biti prisutna, ali neće učestvovati u kreditiranju. Ali u svakom slučaju, reforme grčke ekonomije ne bi smele da se prekidaju, jer ako nema reformi dug bi mogao postati neodrživ.

Za sada, zahvaljujući reformama, Grčka se vraća na tržište na održiv način, baš kao i Portugal i Irska, jer su EFSF i EMS do sada već isplatili skoro 190 milijardi evra. Evropska unija će sprovesti nadzor nad Grčkom u cilju provere da li se pridržava programa reforme, da li otplaćuje dug, kao i opreza da se zemlja ne vrati u prijašnje stanje. „Normalan nadzor“ podrazumeva pregled podataka svakih šest meseci, i praksa je međunarodnih kreditora, dok „pojačan nadzor“ zahteva procenu podataka svaka tri meseca. Poreske stope su visoke u Grčkoj, ali je bilo neophodno izvršiti fiskalno prilagođavanje. Treći program pomoći za Grčku zapravo bi značio vraćanje te zemlje na kolosek privrednog rasta.

Paketi zajma od ESM-a i EFSF-a su daleko najveći koji je svet ikada video. Dve institucije poseduju polovinu grčkog duga. Krediti, po veoma niskim kamatnim stopama s dugačkim rokom dospeća, daju Grčkoj fiskalni prostor za „disanje“ kako bi usmerili svoje javne finansije. I zbog pristupa reformi ESM-a koja podrazumeva i novac u gotovini, Grčka ostvaruje impresivan napredak u modernizaciji svoje ekonomije. Ona je primila dve trećine ukupnih sredstava koje su isplaćivali ESM i EFSF. Novac je davan pod strogim uslovima. Sredinom 2015. godine Atina je ušla u novi ESM program do 86 milijardi evra. To je bio treći program za zemlju. Grčka neće morati da počne otplatu svog kredita ESM-u pre 2034. godine (Regling 2018b). Zemlje evrozone pozajmile su Grčkoj 52,9 milijardi evra na bilateralnoj

---

<sup>4</sup> Na primer, Nemačka je 2010. godine otplatila poslednju ratu duga prema Londonskom sporazumu iz 1953. godine.

<sup>5</sup> Do sada je Grčka od EMS-a pozajmila oko 189 milijardi evra.

osnovi. U 2014. Grčka je suspendovala reforme, ali je 2015. zemlja ostala bez novca, propustila otplatu duga MMF-u i Atinska berza je bila zatvorena, tako da se u posljednjem trenutku pojavio treći program spašavanja Grčke.

Inače, Grčka je oduvek bila relativno zatvorena, ali kontrolisana interesima. Kada je 2001. prihvatila evro, mogla je da pozajmljuje novac po nižoj stopi nego ranije, vlada je podstakla potrošnju, a istovremeno i prihodi su oslabili, a javni dug je porastao. Zarade su porasle prebrzo i zemlja je postala preskupa da se takmiči na međunarodnom nivou. Rezultat toga bio je pad privredne aktivnosti i veliki porast nezaposlenosti (Regling 2018b). Nivo ekstremnog siromaštva porastao je sa 8,9% u 2011. na 15% u 2015. godini, a najviše su bili pogođeni penzioneri (Smit 2018). Ideja povratka na drahmu bila je odbačena zbog bojazni da bi dovela do hiperinflacije i, do pojave drugih znakova ekonomskog neuspjeha. Grčka je uspela da prebrodi tu krizu, da se vrati na put stabilizacije i ostane u EMU<sup>6</sup>.

Grčka se vraća kao „normalna zemlja u evrozonu“. Stoga je i optimizam Aleksisa Ciprasa, premijera Grčke, da će zemlja povratiti stepen političke i finansijske nezavisnosti opravdan. Uslovi spasavanja vezani za takvu pomoć bili su teški, nepopularni i ponekad kazneni. Smanjenje plata i penzija, povećanje poreza i strukturne reforme, bili su u osnovi nepopustljivi zahtevi poverilaca. Smanjena je stopa fertiliteta i broj stanovnika za oko 3% zbog krize. Stabilizacija je rezultirala stopom nezaposlenosti od oko 20%. Zemlja koja je preživjela okupaciju Turaka, brutalnu nemačku okupaciju, krvavi građanski rat i sedmogodišnju vojnu diktaturu pre povratka na demokratiju 1974. godine, prevazišla je i ovu najnoviju krizu. Ono što sledi jeste potreba da se pokretači rasta pretvore u kreativnost i produktivnost. Po isteku 2018. godine Grčka bi morala „nastaviti neophodne korektivne reforme kako bi podstakla produktivnost privrede, ojačala svoju konkurentnost i ponovo podstakla preduzetništvo“. Ipak, Grčka u „ovom svetu“ političkih moćnika i globalne nepredvidivosti, veruje u snagu ujedinjene Evrope. U ujedinjenoj Evropi, Grčka će preživjeti, jer u suprotnom mogla bi se ugušiti u krizama, siromaštvu i nasilju (Smit 2018).

---

<sup>6</sup> <https://investopedia.com/terms/e/emu.asp#ikzz5Ng7E3K8t>, 9.8.2018. Sličan paket pomoći prihvatio je i Kipar.

Nadalje, razvoj ESM-a i završetak stvaranja bankarske unije za EU su veoma važni. Završetak bankarske unije podrazumeva: prvo, stvaranje povratne pomoći za Fond, tako da on može da ima dovoljno novca tokom velike krize; drugo, zajedničko osiguranje depozita što čini završni blok za kompletiranje bankarske unije. Zajedničko osiguranje depozita zapravo dovodi do smanjenja fragmentacije finansijskih tržišta Evrope i dovodi do pomoći prilikom stvaranja zajedničkih finansijskih tržišta. Na taj način se otklanjaju strahovi štediša da evro može da se pretvori u novu nacionalnu valutu. Time se poboljšava monetarni mehanizam i monetarna politika evrozone čini efikasnijom. Jedan od instrumenata ESM-a je instrument predostrožnosti (koji ima i MMF). Inače, ESM je međuvladin ugovor zemalja članica, i pravno nije institucija EU, sve dok se Sporazum o EU ne izmeni. Međutim, ESM je nesumnjivo pružio veliki doprinos većoj stabilnosti, rastu i ulaganju u Evropi. On u celoj evrozoni održava pozitivnu ekonomsku situaciju. Sama Nemačka je oduvek bila skeptična kada se govorilo o spašavanju evra, čak je to smatrano „kršenjem zakona“, iako je Savezni ustavni sud Nemačke nekoliko puta presudio da su sredstva za spasavanje legalna. Nakon stvaranja ESM-a, princip stvarne odgovornosti i dalje važi (Regling 2018a).

U literaturi se, međutim može naći i primer kada evro nije usvojen unutar EU: primer Velike Britanije, što je bio i jedan od razloga koji je učvrstio tu zemlju u uverenju da treba da istupi iz Unije. Naime, Španija, Italija i Grčka, koje su zemlje članice EU, a usvojile su evro, suočile su se s velikim ekonomskim izazovima zbog ekonomske krize, dužničke krize, visokih zarada i penzija, visoke inflacije i smanjene produktivnosti. To je dovelo do toga da te tri zemlje izgube cenovnu konkurentnost za izvoz i nađu se u situaciji u kojoj nacije obično namerno vrše devalvaciju svoje valute, kako bi njen izvoz bio jeftiniji i atraktivniji. Međutim, kao članice evrozone, nijedna od tih zemalja nije imala moć ili opciju da devalvira svoju valutu, pošto deli evro sa 19 zemalja, a politike propisuje Evropska centralna banka. S druge strane, Velika Britanija, još uvek zemlja članica EU, nikada nije usvojila evro, uspela je brzo da devalvira svoju valutu kao odgovor na finansijsku krizu. Ekonomija ove zemlje brže se vratila na put stabilnosti nego ekonomija neke druge zemlje EU. Počev od 2008. godine, s obzirom da se Velika Britanija suočila s globalnom finansijskom krizom, uspela je brzo da smanji kamatne stope kako bi podstakla investicije i potrošnju u zemlji.

Za razliku od Velike Britanije, Evropska centralna banka nije pokrenula svoj program kvantitativnog olakšavanja do marta 2015. godine, punih sedam godina nakon finansijske krize. Ali izlazak Velike Britanije iz EU praćen je drugim problemima koji ovu zemlju čine i dalje manje konkurentnom<sup>7</sup>.

Danas je zona evra mnogo stabilnija nego što je bila na početku grčke dužničke krize, zbog toga je manje verovatno da će kriza u jednoj državi članici ugroziti valutni prostor u drugoj ili evropski prostor u celini. Vođe evrozone ističu da žele da izgrade „sindikata tržišta kapitala“, kao što je slučaj u Sjedinjenim Državama<sup>8</sup>. Očigledno, Evropa s Velikom Britanijom ili bez nje, nalazi se na raskršnici. Suočava se s mnogo većim ekonomskim, diplomatskim i bezbednosnim izazovima nego što je to bilo pre dve godine. Ali svakako, finansijski doprinos zemalja članica budžetu EU srazmeran je dubini odnosa i pripadnosti Uniji<sup>9</sup>. A simpatije velikih zemalja prema Evropskoj uniji, velikih zemalja kao što su Rusija, SAD, Kina ili Turska uvek su uslovljene interesima tih zemalja, ne predstavljaju siguran oslonac samoj EU.

## **Praćenje implementacije Strategije SEE 2020 do 2020. godine**

Evropska komisija je u junu 2010. godine izradila *Strategiju razvoja Evrope do 2020. godine*. (*Europe 2020 A European Strategy for smart, sustainable and inclusive growth; European Commission, 2010*)<sup>10</sup>. Imajući u vidu da se ova Strategija odnosi samo na zemlje članice EU, OECD je pokrenuo inicijativu izrade *Strategije razvoja Južistočne Evrope do 2020. (Strategija JIE 2020) (South East Europe*

<sup>7</sup> <https://www.investopedia.com/articles/investing/043015/what-are-advantages-not-adopting-euro.asp>, 9.8.2018.

<sup>8</sup> <https://www.bloomberg.com/view/articles/2018-06-25/europe-s-monetary-union-is-still-unfinished-work>, 9.8.2018.

<sup>9</sup> <http://bruegel.org/2018/07/the-eu-should-forget-its-red-lines-and-take-mays-plan-seriously/> 9.8.2018.

<sup>10</sup> European Commission. 2010. Europe 2020 A European Strategy for smart, sustainable and inclusive growth <http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLET%20EN%20BARROSO%20%20%20007%20-%20Europe%202020%20-%20EN%20version.pdf>.; 6.8.2018

2020 *Jobs and Prosperity in a European Perspective*, 2013), čiji su ciljevi bili izvedeni iz *Strategije razvoja Evrope do 2020. godine*.

Pod pojmom Jugoistočna Evropa podrazumevaju se Albanija, Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Kosovo (Bez prejudiciranja statusa, u skladu s Rezolucijom 1244 i Deklaracijom o proglašenju nezavisnosti)\*, Crna Gora, Srbija i Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija<sup>11</sup> (South East Europe 2020 *Jobs and Prosperity in a European Perspective* 2013: 9). Kako je Hrvatska postala članica Evropske unije, nakon što je Strategija za JIE 2020. usvojena, tako se u ovom radu u poređenju napretka u regionu JIE u odnosu na EU koristila formulacija EU-28, što indikuje prisustvo Hrvatske u EU<sup>12</sup>.

Savet za regionalnu saradnju (Regional Cooperation Council) izradio je Strategiju razvoja Jugoistočne Evrope do 2020<sup>13</sup> uz podršku Evropske komisije i dobio mandat da izveštava o napretku o ostvarivanju ciljeva koji su definisani Strategijom. Savet za regionalnu saradnju izveštavanje o implementaciji Strategije JIE 2020. prati preko nekoliko instrumenata kako onih koji su kvantitativni (SEE 2020 Annual Report on Implementation 2018)<sup>14</sup>, tako i onih koji su kvalitativne prirode (Balkan Barometer 2018: Public Opinion Survey)<sup>15</sup>, (Business Opinion Report Balkan Barometer 2018)<sup>16</sup>. Kao ključni cilj Strategije, može se navesti postizanje visokog i održivog ekonomskog razvoja, a samim tim i podsticanje većeg privrednog rasta u regionu, veći prosperitet i stvaranje novih radnih mesta, a sve to jačanjem regionalne saradnje i veze sa EU. Strategija je jasno usmerena na poboljšanje konkurentnosti Jugoistočne Evrope.

<sup>11</sup> Republika Makedonija je zvaničan naziv ove države, ali u zvaničnim aktima EU upotrebljava se naziv Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija (primedba autora).

<sup>12</sup> I Engleske.

<sup>13</sup> Regional Cooperation Council. 2013. South East Europe 2020 *Jobs and Prosperity in a European Perspective* <https://www.rcc.int/files/user/docs/reports/SEE2020-Strategy.pdf>; 6.8.2018

<sup>14</sup> Regional Cooperation Council. 2018. SEE 2020 Annual Report on Implementation 2017 (ARI) 2018 <https://www.rcc.int/pages/119/annual-report-on-implementation-of-the-see-2020-strategy>; 6.8.2018

<sup>15</sup> Regional Cooperation Council. 2018. Balkan Barometer 2018: Public Opinion Survey, <https://www.rcc.int/pubs/66/balkan-barometer-2018-public-opinion-survey>; 6.8.2018

<sup>16</sup> Regional Cooperation Council. 2018. Business Opinion Survey Balkan Barometer 2018; [https://www.rcc.int/seeds/files/RCC\\_BalkanBarometer\\_BusinessOpinion\\_2018.pdf](https://www.rcc.int/seeds/files/RCC_BalkanBarometer_BusinessOpinion_2018.pdf); 6.8.2018

Tabela 1. Pregled ciljeva Strategije za Jugoistočnu Evropu 2020. sa obeleženim dimenzijama u okviru kojih će se pratiti trend u kretanju odabranih indikatora

Pregled ciljeva Strategije za JIE 2020					
Opšti ciljevi	i. Povećanja prosečnog BDP per capita u zemljama JIE u odnosu na prosek EU; sa 36,4% (2010) na 44% (2020); ii. Povećanja trgovine robe i usluga sa 94,4 milijarde EUR (2010) na 209,5 milijardi EUR u 2020 iii. Smanjivanje trgovinskog deficita u zemljama JIE sa -15.7% (prosek u periodu 2008–2010) na -12,3% BDP-a u 2020 (kreiranje milion novih radnih mesta u zemljama JIE do 2020)				
Stu- bovi	Integrirani rast	Pametni rast	Održivi rast	Inkluzivni rast	Upravljanje
Ciljevi	iv. Rast intra regionalne trgovine u robi za više od 140%  v. Rast godišnjeg priliva SDI u region najmanje za 160%	vi. Povećanje BDP-a po zaposlenim osobama za 32%  vii. Povećanje visoko obrazovnog udela radne snage za 300.000 osoba	viii. Povećanje kreiranja novih biznisa na godišnjem nivou od 30.107 ka 33.760  ix. Povećanje izvoza robe i usluga <i>per capita</i> iz regiona u iznosu od 1,780 ka 4,250 EUR	x. Povećanje ukupne stope zapošljavanja, populacije iznad 15+ od 39,5% ka 44,4%	xi. Unapređenje efektivnosti vlada, mereno WB Governance Indeksom od 2,33 do 2,9 do 2020.
Dimen- zije	A. Zona slobodne trgovine  B. Konkurentno ekonomsko okruženje  C. Integri- sanje u globalne ekonom- ske tokove	D. Obra- zovanje i kompeten- cije  E. F. Istraživanje i razvoj i inovacije  G. H. Digitalno društvo  I. Kultura i kreativni sektori	J. Energetika  K. Transport  L. Okruženje  M. Konkurentnost	N. Zapošljavanje O. Zdravlje	P. Efektivan javni servis Q. Anti korupcija R. Pravosuđe

South East Europe 2020 Jobs and Prosperity in a European Perspective, str. 6.

Kada su u pitanju opšti ciljevi koje je Strategija za JIE 2020. postavila, oni se tiču:

- i. Povećanja prosečnog BDP-a *per capita* u zemljama JIE u odnosu na prosek EU; sa 36,4% (2010) na 44% (2020).
- ii. Povećanja trgovine robe i usluga sa 94,4 milijarde EUR (2010) na 209,5 milijardi EUR u 2020.

- iii. Smanjivanje trgovinskog deficita u zemljama JIE sa -15.7% (prosek u periodu 2008-2010) na -12,3% BDP-a u 2020.
- iv. Kreiranje milion novih radnih mesta u zemljama JIE do 2020.

Po uzoru na Strategiju EU 2020, Strategija JIE 2020. planira da do opštih ciljeva dođe ostvarivanjem ciljeva u pet oblasti: integrirani rast, pametni rast, održivi rast, inkluzivni rast i upravljanje rastom. Za svaku od navednih oblasti, odnosno stubova, takođe se vezuju ciljevi za koje se smatra da ih je moguće ostvariti do kraja 2020. godine.

U radu koristimo komparativni metod u onim oblastima EU i zemalja JIE koje su ključne kada je u pitanju proces priključenja tih zemalja Uniji, kao što su: inovativnost, ljudski resursi, i konkurentnost. Upoređujemo prosečne vrednosti odabranih indikatora regiona JIE u odnosu na prosečne vrednosti za EU-28. Prikaz trendova u kretanju vrednosti odabranog seta indikatora u domenu integracije u globalne ekonomske tokove, istraživanja, razvoja, inovativnosti i konkurentnosti, ima za cilj da ukaže na to kolika je izvesnost u dostizanju punopravnog članstva u Evropsku uniju do 2025. godine za svaku od ekonomija JIE, a u tom kontekstu i za Srbiju.

Zemlje Zapadnog Balkana (ZB) prolazile su kroz razne krize. Neke od njih i danas traju, sprečavajući ih da se priključe velikoj evropskoj porodici. Poseban fokus u narednom delu teksta je na analizi navedenih oblasti kada je u pitanju Srbija za koju se prvobitno očekivalo da se priključi EU početkom devedesetih godina, potom 2012. a danas je i dalje neizvesno da li će uspeti 2025. godine da postane punopravna članica. Strategija za ZB predstavlja okvir u kome se ocenjuje da ni jedna od ekonomija ZB nije konkurentna u meri da se bez gubitaka izloži pritisku konkurentnosti unutar EU (A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans 2018:3).

Kako Strategija za JIE 2020. u odnosu na svaki od pet navedenih stubova ima indikatore kao i ciljeve za svaki od indikatora, tako se može pratiti napredak svake zemlje JIE u ostvarivanju ciljeva. Budući da takav izveštaj svake godine Savet za regionalnu saradnju objavljuje u svojim Godišnjim izveštajima o sprovođenju Strategije za JIE 2020, interesantno bi bilo pored pomenutih, većinom *input*

orijentisanih indikatora sagledati i neke od indikatora koji su orijentisani ka rezultatima, *output* indikatora. Indikatori orijentisani ka rezultatima daju jasniju sliku o kvalitetu politika unutar regiona JIE, kao i politika svake od ekonomija regiona. Naime, priključivanje nekoj od regionalnih ekonomskih integracija, u prvom redu EU, a potom i JIE kao specifičnom regionalnom ekonomskom prostoru (Consolidated Multi-annual Action Plan for a Regional Economic Area in the Western Balkans 2017)<sup>17</sup> i prostoru zone slobodne trgovine (The Agreement on Amendment of and Accession to the Central European Free Trade Agreement 2006), ima efekta u srednjem roku – samo ako je praćeno politikama usmerenim na maksimiziranje pozitivnih efekata tog priključenja i politikama koje su usmerene na smanjivanje negativnih efekata priključenja. Takođe, veoma je važno napomenuti da uvođenje komplementarnih indikatora ima za cilj da sagleda i kako se region JIE, kao i svaka od zemalja članica u odnosu na pomenute oblasti pozicioniraju u odnosu na EU-28. U nastavku rada sagledavamo indikatore koji su selektovani kao komplementarni u odnosu na one koji su napred navedeni u tabeli 1.

U tabeli 1, Strategija za JIE 2020, obeleženi su stubovi i dimenzije u okviru kojih će se posmatrati indikatori koji bi omogućavali sagledavanje napretka u ostvarivanju ciljeva Strategije JIE 2020, na nivou prosečnih vrednosti za sam region JIE, a potom za svaku od ekonomija regiona JIE, kao i odnos prosečnih vrednosti odabranih indikatora za ceo region JIE u poređenju s prosečnim vrednostima istih indikatora za EU-28 u formi trenda.

Posmatraju se indikatori u okviru sledećih dimenzija:

- i. Integracija u globalne ekonomske tokove
  - i. Izvoz visoko tehnoloških proizvoda
  - ii. Istraživanje i razvoj
    - i. Istraživanje i razvoj; % BDP-a
    - ii. Troškovi kompanija na istraživanje i razvoj
  - iii. Saradnja između univerziteta i industrije u oblasti istraživanja i razvoja
  - iv. Kvalitet naučno-istraživačkih institucija

<sup>17</sup> Consolidated Multi-annual Action Plan for a Regional Economic Area in the Western Balkans Six  
[https://www.esteri.it/mae/resource/doc/2017/07/map\\_regional\\_economic\\_area\\_06\\_july\\_2017\\_clean\\_version.pdf](https://www.esteri.it/mae/resource/doc/2017/07/map_regional_economic_area_06_july_2017_clean_version.pdf); 06.08.2018.



- iii. Konkurentnost
  - i. BDP po zaposlenom
  - ii. Udeo srednje tehnološki intenzivnog i visoko tehnološki intenzivnog izvoza, kao i znanjem intenzivnih usluga u ukupnoj prodaji korporativnog sektora

## Integracija u globalne ekonomske tokove

Ciljevi Strategije za JIE 2020. u sferi integrisanja u globalne ekonomske tokove su sledeći: uspešna integracija u svetsku ekonomiju, unapređenje pristupa tržištima kao što su EU, EFTA, Turska, Ruska Federacija, unapređeno učestvovanje u regionalnim lancima vrednosti i unapređeno poslovno okruženje (Regional Cooperation Council 2013:18). Sprovođenje napred navedenih ciljeva meri se putem različitih indikatora. Za potrebe ovog rada koristi se pokazatelj udela visoko tehnološki intenzivnog izvoza u ukupnom izvozu proizvedenih dobara.

U okviru stuba Integrisani rast, rast intraregionalne trgovine u robi za više od 140%, kao i rast godišnjeg priliva stranih direktnih investicija (u daljem tekstu SDI) u region najmanje za 160% – navode se kao ciljevi Strategije JIE za 2020. Ostvarenje navedenih ciljeva u svojim godišnjim izveštajima prati Savet za regionalnu saradnju (SEE 2020 Annual Report on Implementation 2018:10). U pomenutom Izveštaju se navodi da udeo intraregionalne trgovine u BDP-u pokazuje opadajući trend, što – ako se sagleda u vremenskom periodu od 10 godina, koliko postoji Sporazum o slobodnoj trgovinskoj zoni (The Agreement on Amendment of and Accession to the Central European Free Trade Agreement 2006)<sup>18</sup> – ukazuje da još uvek postoje problemi koji ometaju trgovanje unutar regiona JIEa.

Sporazumi kojima se stvaraju zone slobodne trgovine dovođe ne samo do pozitivnih već i do negativnih konsekvenci. Potrebno je poznavati redosled nastajanja kako pozitivnih tako i negativnih posledica sprovođenja Sporazuma o stvarnju zona slobodne trgovine, kako bi se blagovremeno mogao prevenirati

<sup>18</sup> The Agreement on Amendment of and Accession to the Central European Free Trade Agreement. 2006. <http://cefta.int/wp-content/uploads/2016/05/ANN1CEFTA-2006-Final-Text.pdf>, 06.08.2018.

nastanak negativnih efekata, ali i kako bi se mogle maksimizirati posledice pozitivnih efekata. Troškovi adaptacije (ekološki, ekonomski, kao i socijalni) na uslove koje nude zone slobodne trgovine trebalo bi da se pokriju u srednjem roku (Holzner, Ivanić 2012:358). S druge strane, jedan od pozitivnih očekivanih efekata koje nudi formiranje zona slobodne trgovine jeste i veći priliv SDI. Takva očekivanja su i dalje vezana za region JIE, iako trendovi ukazuju na situaciju koja se značajno razlikuje od očekivane.

Ekonomije JIE su, kada je u pitanju priliv SDI, daleko od ciljeva koji su postavljeni Strategijom za JIE 2020. Naime, u 2016. godini region JIE je zabeležio priliv od 4,6 milijardi EUR SDI, što je u odnosu na planiranih 7,3 milijarde EUR do 2020. godine tek na nivou od 27% u odnosu na planirani priliv (SEE 2020 Annual Report on Implementation 2018:11). Navedeni nalaz treba sagledavati i u svetlu receptivnosti regiona JIE za SDI. Iako se očekivalo da će priliv SDI dovesti do promenjene strukture izvoza ekonomija JIE, od resursno i radno intenzivnog ka srednje i visoko tehnološki intenzivnog – to se ipak nije desilo. Kada se govori o činiocima privlačenja SDI baziranih na inovativnosti, onda treba imati na umu kvalitet ljudskog kapitala. U prvim fazama tranzicije regiona JIE, očekivanja su bila da će SDI bazirane na efikasnosti (eficiency seeking) uticati na promenu strukture izvoza ekonomija JIE, dok bi SDI bazirane na inovativnosti trebalo da doprinesu promeni modela konkurentnosti ekonomija JIE, od modela baziranog na cenovnoj ka modelu baziranom na konkurentnosti utemeljenoj na inovativnosti (Ivanić 2017:78)<sup>19</sup>. Indikator prema kome se može pratiti kako SDI plasirane u region JIE menjaju strukturu izvoza tog regiona – jeste udeo visoko tehnološki intenzivnih proizvoda u izvozu finalnih proizvoda.

---

<sup>19</sup> Ivanić V. 2017. Organizaciona kultura kao činilac konkurentnosti preduzeća u tranzicionim uslovima, Institut ekonomskih nauka: Beograd, str. 78; <http://www.library.ien.bg.ac.rs/index.php/monog/article/view/536/475>

Tabela 2. Vrednosti indikatora: Udeo visoko tehnološki intenzivnog izvoza u izvozu finalnih proizvoda za ekonomije JIE, i za EU-28 u 2010, kao i u zadnjoj dostupnoj godini <sup>20</sup>

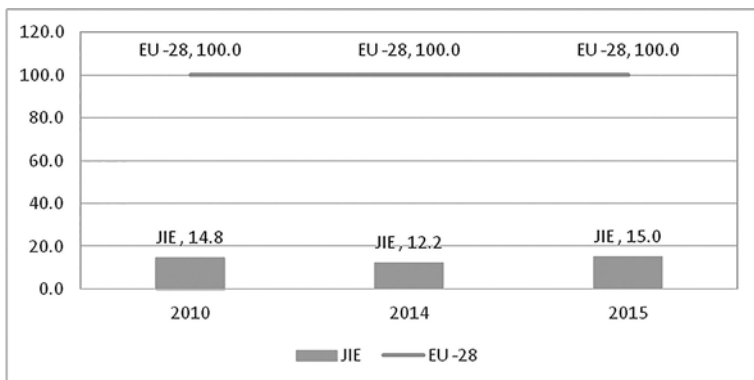
Indikator	Go-dina	ALB	BIH	KOS*	MKD	MNE	SRB	JIE Prosek	EU-28
Visoko tehnološki intenzivni izvoz, % u izvozu finalnih proizvoda	2015	1.5	2.8	n.a.	3.0	n.a.	n.a.	2.4	16.2
	2014	0.1	2.4	n.a.	3.1	n.a.	n.a.	1.9	15.4
	2010	0.9	2.6	n.a.	3.4	n.a.	n.a.	2.3	15.4

Tabela 3. Jaz između ekonomija JIE u odnosu na EU-28/JIE prosek (EU-28/JIE prosek 100)

Indikator	Go-dina	ALB	BIH	KOS*	MKD	MNE	SRB	JIE Prosek	EU-28
Visoko tehnološki intenzivni izvoz, % u izvozu finalnih proizvoda	2015	9.2	17.4	n.a.	18.5	n.a.	n.a.	15.0	100.0
	2014	0.8	15.5	n.a.	20.2	n.a.	n.a.	12.2	100.0
	2010	5.8	16.8	n.a.	22.0	n.a.	n.a.	14.8	100.0

World Bank Indicators.

Grafikon 1. Trend u jazu između ekonomija JIE i EU-28 u odnosu na udeo visoko tehnološki intenzivnog izvoza u izvozu finalnih proizvoda u periodu 2010–2015.



<sup>20</sup> <https://data.worldbank.org/indicator> 6.8.2018.

Kada su u pitanju ekonomije JIE, i perspektiva njihovog uključivanja u globalne ekonomske tokove, merena učešćem visoko tehnološki intenzivnog izvoza u ukupnom izvozu finalnih proizvoda u periodu od 2010. do 2015. godine izvesno je da ne postoje značajniji pozitivni pomaci u ovoj oblasti. Navedni trend ukazuje na nepovoljnu sektorsku alokaciju SDI, njihovu usmerenost ka resursno i radno intenzivnim sektorima. Podaci za Srbiju nisu bili dostupni u bazi *World Bank Indicators*.

## Istraživanje, razvoj i inovativnost

Ciljevi Strategije za JIE 2020. u oblasti istraživanja, razvoja i inovativnosti su unapređenje izvrsnosti u istraživanju i produktivnosti investiranjem u ljudski kapital, unapređenje saradnje između nauke i industrije i transfer tehnologije, promocija inovativnosti u sferi biznisa i inovacionih *startup* preduzeća kao i izgradnja kapaciteta u ključnim istraživačkim i inovativnim institucijama<sup>21</sup> (South East Europe 2020 Jobs and Prosperity in a European Perspective 2013: 22). Osim indikatora koji se koriste kako bi se merio progres u sprovođenju ciljeva Strategije za JIE 2020. u oblasti istraživanja, razvoja i inovativnosti (SEE 2020 Annual Report on Implementation 2018:10)<sup>22</sup>, u našem radu koristimo i komplementarne indikatore koji pokazuju napredak u ostvarivanje ciljeva u okviru oblasti istraživanje, razvoj i inovativnosti, a to su:

- i. Istraživanje i razvoj; % BDP-a
- ii. Troškovi kompanija za istraživanje i razvoj
- iii. Saradnja između univerziteta i industrije u oblasti istraživanja i razvoja
- iv. Kvalitet naučnoistraživačkih institucija

---

<sup>21</sup> Regional Cooperation Council. 2013. South East Europe 2020 Jobs and Prosperity in a European Perspective <https://www.rcc.int/files/user/docs/reports/SEE2020-Strategy.pdf>, stt. 20. 7.8.2018

<sup>22</sup> Regional Cooperation Council. 2018. SEE 2020 Annual Report on Implementation 2017 (ARI) 2018 <https://www.rcc.int/pages/119/annual-report-on-implementation-of-the-see-2020-strategy>, str. 10. 7.8. 2018

Troškovi kompanija za istraživanje i razvoj su niski kada su u pitanju tranzicione zemlje, pa tako i ekonomije regiona JIE. Razlog za takav nalaz leži u činjenici da se motivi vlasnika kompanija u tranzicionim zemljama razlikuju od motiva vlasnika kompanija u tržišnim ekonomijama. Jer, vlasnike kompanije u tranzicionim ekonomijama motiviše „vlasništvo“ nad njima, kao i opstanak umesto rast kompanije (Paunović, Ivanić 2013:460).<sup>23</sup> Izostanak usmerenosti na rast ima za rezultat i izostanak troškova za istraživanje i razvoj, a posledično i izostanak potrebe da se sarađuje s naučnoistraživačkim institucijama.

Tabela 4. Vrednosti individualnih indikatora za istraživanje, razvoj i inovativnost za ekonomije JIE, kao i EU-28 za 2010, 2014. i 2015. godinu

Indikator	God	AL	BIH	KOS*	MK	MNE	SRB	JIE Prosek	EU-28
Troškovi istraživanja i razvoja, % BDP	2014	n.a.	0.3	n.a.	0.5	0.4	0.8	0.5	2.0
	2013	n.a.	0.3	n.a.	0.4	0.4	0.7	0.5	2.0
	2010	n.a.	0.2	n.a.	0.2	0.4	0.7	0.4	1.9
Troškovi kompanija na istraživanje i razvoj	2015	2.9	2.5	n.a.	3.3	3.1	2.4	2.9	4.0
	2014	3.1	3.0	n.a.	3.1	3.2	2.5	3.0	3.9
	2010	2.7	2.7	n.a.	2.6	3.4	2.6	2.8	3.8
Sarađnja univerziteta i industrije u oblasti istraživanja i razvoja	2015	2.3	4.3	n.a.	3.7	4.0	3.2	3.5	4.4
	2014	2.3	4.3	n.a.	3.7	4.0	3.2	3.5	4.4
	2010	2.2	3.0	n.a.	3.5	3.8	3.5	3.2	4.3
Kvalitet naučno-istraživačkih institucija	2015	2.3	3.1	n.a.	4.0	3.8	3.8	3.4	4.9
	2014	2.6	3.9	n.a.	3.7	3.9	3.7	3.6	4.9
	2010	2.5	3.0	n.a.	3.5	4.4	3.9	3.5	4.6

Izvor: The Global Competitiveness Report 2014–2015, 2015.

<sup>23</sup> Paunović B., Ivanić V. 2013. Power distance and Uncertainty Avoidance as Factors of Competitiveness of Companies in AP Vojvodina; *Ekonomika preduzeća*: Beograd; Year LXI; No. 7–8; str. 457–470; <https://ses.org.rs/upload/Ekonomika%20preduzeća%207-8%202013.pdf> 7.8.2018

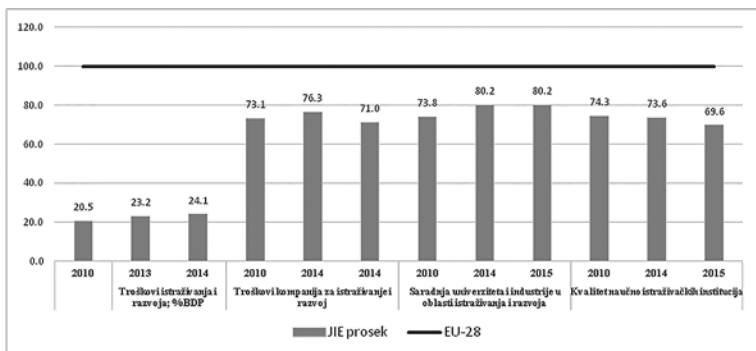
Tabela 5. Jaz između zemalja JIE u odnosu na EU-28 prosek (EU-28=100) u odnosu na indikatore za istraživanje, razvoj i inovativnosti za period 2010 – 2015.<sup>24</sup>

Indikator	Godina	ALB	BIH	KOS*	MKD	MNE	SRB	JIE Prosek	EU-28
Troškovi istraživanja i razvoja, % BDP <sup>1</sup>	2014	n.a.	14.8	n.a.	25.6	17.7	38.4	24.1	100.0
	2013	n.a.	16.3	n.a.	21.7	18.7	36.0	23.2	100.0
	2010	n.a.	10.9	n.a.	11.4	21.2	38.3	20.5	100.0
Troškovi kompanija na istraživanje i razvoj	2015	71.2	63.0	n.a.	81.7	78.3	60.9	71.0	100.0
	2014	79.4	76.2	n.a.	80.5	81.8	63.3	76.3	100.0
	2010	71.6	69.2	n.a.	67.7	88.7	68.5	73.1	100.0
Saradnja univerziteta i industrije u oblasti istraživanja i razvoja	2015	53.4	98.6	n.a.	84.8	90.2	74.0	80.2	100.0
	2014	53.4	98.6	n.a.	84.8	90.2	74.0	80.2	100.0
	2010	51.4	68.4	n.a.	80.1	88.7	80.4	73.8	100.0
Kvalitet naučno-istraživačkih institucija	2015	47.0	64.1	n.a.	81.2	78.4	77.5	69.6	100.0
	2014	53.2	79.6	n.a.	76.8	81.0	77.2	73.6	100.0
	2010	53.2	64.1	n.a.	75.9	94.6	83.9	74.3	100.0

Napomene: podaci za Bosnu i Hercegovinu za „Troškove istraživanja i razvoja“ su za 2009. godinu, a ne za 2010; za Crnu Goru su za 2011. a ne za 2010; WEF: Bosna and Hercegovina: podaci su za 2013. a ne za 2014; JIE Prosek je izračunat na osnovu indikatora za Albaniju, BiH, BJR Makedoniju, Crnu Goru i Srbiju, podaci za Kosovo (Bez preudiciranja statusa, u skladu s Rezolucijom 1244 i Deklaracijom o proglašenju nezavisnosti)\* nisu dostupni; Prosek za EU-28 je izračunat kao prosek vrednosti za EU zemlje.

<sup>24</sup> World Economic Forum. 2015. The Global Competitiveness Report 2014-2015; [http://www3.weforum.org/docs/WEF\\_GlobalCompetitivenessReport\\_7.8.2018](http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_7.8.2018)

Grafikon 2. Trend u jazu između proseka zemalja JIE i proseka EU-28 u indikatorima za istraživanje, razvoj i inovativnost u periodu 2010–2015.



Kretanje odabranih indikatora u vremenu ukazuje na pozitivan trend kada je u pitanju izdvajanje JIE ekonomija u oblasti istraživanja i razvoja (mereno kao % u odnosu na BDP) ali i u odnosu na EU-28; kao i pozitivan trend kada je u pitanju saradnja između univerziteta i industrije u oblasti istraživanja i razvoja (od 73,1 do 80,2). Kada su u pitanju izdvajanja kompanija za istraživanje i razvoj tada se zapaža negativan trend. Negativan trend je evidentan i kada je u pitanju kvalitet naučnoistraživačkih institucija gde se beleži pad od 74,3 ka 69,6 u periodu od 2010. do 2015. godine. Kako se pitanje konkurentnosti situira uvek na kompanijskom nivou (Porter 1990:) <sup>25</sup>, prisustvo opadajućeg trenda kada su u pitanju izdvajanja kompanija za istraživanje i razvoj, kao i opadanje kvaliteta istraživačkih institucija ukazuje na to da se do 2025. godine ne mogu očekivati promene u modelu konkurentnosti JIE ekonomija. Opadanje kvaliteta naučnoistraživačkih institucija treba sagledati kao reakciju na opadajuću tražnju za istraživanjem i razvojem na kompanijskom nivou. Kada su u pitanju pojedinačne JIE ekonomije, od 2010. godine pa do perioda do kada je bilo moguće obezbediti dostupne podatke, istraživanje, razvoj i inovativnost su unapređeni u BJR Makedoniji i Bosni i Hercegovini, dok se u Srbiji i Crnoj Gori zapaža pogoršavanje stanja u ovoj oblasti.

<sup>25</sup> Porter M. 1990. The Competitive Advantage of Nations; The Free Press; New York; str. 9. 7.08.2018

## Konkurentnost

Kako se konkurentnost u velikoj meri temelji na produktivnosti, tako se i indikator BDP po zaposlenom uzima kao svojevrsan surogat za produktivnost. Indikator TKIA (Total knowledge intensive activities) kao i BDP po zaposlenom – pripadaju strukturnim indikatorima za merenje konkurentnosti, za razliku od „policy indikatora“ koji se tiču lakoe osnivanja biznisa, dobijanja kredita, kao i sposobnosti zemlje da zadrži talente (Kavas, Koman, Mrak, Rojec 2016:59).<sup>26</sup>

i. BDP po zaposlenom

ii. Udeo srednje tehnološki intenzivnog i visoko tehnološki intenzivnog izvoza kao i znanjem intenzivnih usluga u ukupnoj prodaji korporativnog sektora

Za definiciju indikatora koji sagledava udeo srednjeg i tehnološki intenzivnog izvoza, kao i izvoza usluga intenzivnih znanjem u ukupnoj prodaji korporativnog sektora pogledati<sup>27</sup>

Tabela 6. Vrednosti indikatora konkurentnosti za ekonomije JIE i EU-28

Indicator	Year	ALB	BIH	KOS*	MKD	MNE	SRB	SEE Average	EU-28
BDP po zaposlenom (EUR)	2014	9.600	17.164	16.954	12.358	15.987	13.654	14.286	64.049
	2013	9.406	16.643	15.742	12.005	16.654	14.828	14.213	62.868
	2010	7.707	15.376	13.937	11.145	15.014	12.422	12.600	59.002
Udeo srednje i visoko intenzivnih proizvoda i znanjem intenzivnih usluga u ukupnoj prodaji korporativnog sektora (%)	2014	2.7	12.1	10.3	15.4	12.1	15.9	11.4	26.3
	2013	0.1	12.6	11.8	13.2	14.5	15.6	11.3	25.9
	2010	n.a.	14.7	n.a.	17.5	15.6	15.3	15.8	34.2

Napomene: (1) BDP po zaposlenom: vrednosti su po tekućim cenama; podaci za Kosovo\*<sup>28</sup> su za 2009. a ne za 2010; (2) WEF data is for 2013 and not for 2010 since the indicators was introduced in 2013; (3) WBDB data for EU-28 for 2010 is w/o Malta

<sup>26</sup> Kavaš D., Rojec M., Mrak M., Koman K. 2016. System indicators for Monitoring the Implementation of SEE 2020 Strategy; RCC, Sarajevo, str. 59. 7.08.2018

<sup>27</sup> Eurostat indicators on High-tech industry and Knowledge-intensive services; Annex 8 – Knowledge intensive Activities by NACE Rev. 2; Total KIA categories [https://ec.europa.eu/eurostat/cache/metadata/Annexes/htec\\_esms\\_an8.pdf](https://ec.europa.eu/eurostat/cache/metadata/Annexes/htec_esms_an8.pdf) 7.8.2018

<sup>28</sup> Bez prejudiciranja statusa, u skladu sa Rezolucijom 1244 i Deklaracijom o proglašenju nezavisnosti.



since the data for Malta is not available; (4) SEE Average is calculated from indicators of Albania (where available), Bosnia and Herzegovina, Kosovo\* (where available), FYR of Macedonia, Montenegro and Serbia; (5) EU-28 is average value for EU countries.

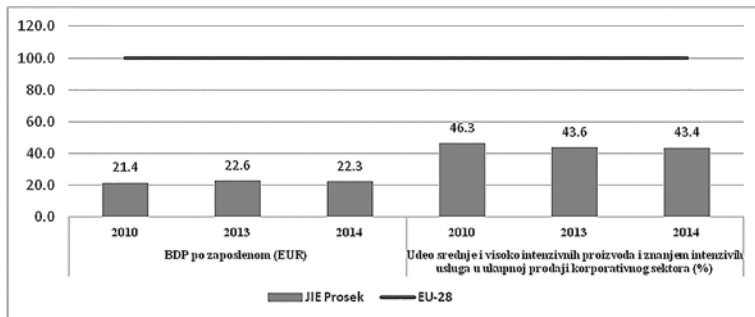
Tabela 7. Jaz između ekonomija JIE u odnosu na EU-28 prosek (EU-28=100) za indikatore konkurentnosti

Indikator	Year	ALB	BIH	KOS*	MKD	MNE	SRB	JIE Prosek	EU-28
BDP po zaposlenom (EUR)	2014	15.0	26.8	26.5	19.3	25.0	21.3	22.3	100.0
	2013	15.0	26.5	25.0	19.1	26.5	23.6	22.6	100.0
	2010	13.1	26.1	23.6	18.9	25.4	21.1	21.4	100.0
Udeo srednje i visoko intenzivnih proizvoda i znanjem intenzivnih usluga u ukupnoj prodaji korporativnog sektora (%) <sup>2</sup>	2014	10.4	46.1	39.3	58.5	46.0	60.4	43.4	100.0
	2013	0.3	48.6	45.7	50.9	55.9	60.2	43.6	100.0
	2010	n.a.	43.1	n.a.	51.4	45.7	44.9	46.3	100.0

<sup>2</sup> <https://www.bvdinfo.com/en-gb/our-products/data/international/amadeus> (Dijk 2016) 7.8. 2018

Napomene: (1) BDP po zaposlenom: vrednosti su po tekućim cenama; podaci za Kosovo\*<sup>29</sup> su za 2009. a ne za 2010; (2) WEF data is for 2013 and not for 2010 since the indicators was introduced in 2013; (3) WBDB data for EU-28 for 2010 is w/o Malta since the data for Malta is not available; (4) SEE Average is calculated from indicators of Albania (where available), Bosnia and Herzegovina, Kosovo\* (where available), FYR of Macedonia, Montenegro and Serbia; (5) EU-28 is average value for EU countries

Grafikon 3. Trend u jazu između zemalja JIE i EU-28 u odnosu na indikatore konkurentnosti



<sup>29</sup> Bez prejudiciranja statusa, u skladu s Rezolucijom 1244 i Deklaracijom o proglašenju nezavisnosti.

Strukturni indikatori konkurentnosti pokazuju negativan trend kada je u pitanju region JIE u odnosu na EU-28. Kada je u pitanju BDP po zaposlenom na nivou proseka za region JIE uočava se rast od 12.600 EUR u 2010. ka 14.286 EUR u 2014. godini, ali to ne utiče na smanjivanje jaza koji postoji između regiona JIE i EU-28. Indeks proseka za JIE za pomenuti indikator porastao je sa 21,4 na svega 22,3 u posmatranom periodu. Udeo TKIA u prodaji je nizak na nivou regiona JIE. Dok je udeo TKIA u prodaji na nivou regiona JIE svega 11,4% u proseku (tabela 6) – taj prosek u slučaju EU-28 iznosi 28%. Udeo TKIA je najveći kada je u pitanju Srbija u odnosu na ostale ekonomije JIE i iznosi u proseku 15,6%.

U periodu nakon 2010. godine ekonomije JIE u odnosu na EU-28 beleže jaz u polju istraživanja, razvoja i inovativnosti, bez značajnih znakova poboljšanja. Srbija se pokazuje kao bolje pozicionirana unutar regiona JIE kada je u pitanju izdvajanje za istraživanje i razvoj kao deo BDP-a (tabela 5) i ta izdvajanja su u proseku na nivou od 37,6%, što je više u odnosu na prosek regiona JIE koji u istom vremenskom periodu iznosi 22,6%.

Kada je u pitanju konkurentnost i strukturni indikatori, evidentno je da region JIE u odnosu na jedan od najsadržajnijih indikatora kao što je BDP po zaposlenom, u poređenju sa EU-28 pokazuje zaostajanje za čak 78% (tabela 7). Jaz je veliki i kada je u pitanju kreiranje udela tehnološki i znanjem intenzivnih aktivnosti u prodaji korporativnog sektora (technology and knowledge intensive activities – TIKa) u poređenju s prosekom za ekonomije JIE i EU-28. Udeo u regionu JIE je samo 11,4%, dok je na nivou EU udeo ovih aktivnosti 26,3%. Ohrabrujući su nalazi kada je u pitanju Srbija, budući da udeo ovih aktivnosti u ukupnoj prodaji korporativnog sektora u Srbiji iznosi 54,9% u proseku u posmatranom periodu, dok se za isti period za region JIE može govoriti o prosečnom udelu na nivou od 44,43% (tabela 7).

Navedeni nalazi u velikoj meri sugerišu da se do 2025. godine aktuelni model razvoja ekonomije JIE, pa tako i Srbije ne može u velikoj meri promeniti. U srednjem roku, promene su moguće, uz najavu mera finansijske podrške koje se vezuju za Akcioni plan za podršku transformacije Zapadnog Balkana, ali samo pod uslovom da budu praćene adekvatnim merama minimiziranja negativnih efekata ulaska u EU, kao i merama maksimiziranja pozitivnih efekata članstva u Uniji. U tom periodu, Srbiju, kao i ostale zemlje Zapadnog

Balkana očekuje prilagođavanje promenama IT sektora, kao što prvobitno podrazumeva rad zasnovan na znanju, smanjenje potražnje za manuelnim radnicima i niskokvalifikovanim poslovima u sektoru industrije (Maksimović 2017:205).

## Zaključak

Otkako je osnovana, Evropska unija se susreće s mnogim krizama i restrukturiranjima, ali se mora konstatovati da se sa svakom krizom nosila vrlo uspešno. Od 2016. evrozona je doživela snažan ekonomski rast. Jedno vreme vođena je ekonomska politika povećanja plata i zarada, gubitak konkurentnosti i deficit budžeta, a to je dovelo do nepoverenja kreditora. Moralo se nešto preduzeti i sada je EU stabilnija i spremnija za izazove, a jedan od njih je i politika proširenja. Politika proširenja Unije je u isto vreme i politika njenog jačanja do 2025. godine. Evropska unija podržava proces transformacije zemalja Zapadnog Balkana u okviru Akcionog plana za podršku transformaciji ZB, koji čini deo Strategije za Zapadni Balkan (A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans 2018)<sup>30</sup>.

Postoji nekoliko inicijativa u navedenoj Strategiji kojima EU želi da posveti pažnju kada je u pitanju Zapadni Balkan i one se pre svega tiču unapređenja konkurentnosti ekonomija tog regiona. Jačanje ekonomija ZB treba da se temelji na rešavanju pitanja visoke nezaposlenosti, kao i razvoju ekonomije zasnovane na znanju. Niska produktivnost ekonomija ZB je takođe jedna od važnih strukturnih slabosti za koje se očekuje da će, kada bude rešena, doprineti jačanju konkurentnosti regiona. Stope rasta ekonomija Zapadnog Balkana, kao i nivo investicija ocenjuju se u Strategiji kao nedovoljni da značajnije smanje jaz između navedene grupe zemalja i EU (A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans 2018:5). Ovo ukazuje na činjenicu da je pred zemljama Zapadnog Balkana još mnogo prepreka koje treba

---

<sup>30</sup> European Commission. 2018. A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans. Strasbourg. [https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/communication-credible-enlargement-perspective-western-balkans\\_en.pdf](https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/communication-credible-enlargement-perspective-western-balkans_en.pdf). 7.8.2018

savladati kako bi se prilagodile grupi zemalja EU-28. Pridruživanje za njih znači napredovanje i poboljšanje mnogih ekonomskih parametara, a samim tim i uslova života i rada.

## LITERATURA

- CEFTA. 2006. *The Agreement on Amendment of and Accession to the Central European Free Trade Agreement*.
- Dijk B. v. 2016. *Amadeus*. Bureau van Dijk.
- European Commission. 2018. *A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans*. Strasbourg: EC.
- European Commission. 2010. *Europe 2020 A European Strategy for smart, sustainable and inclusive growth*. Brussels: European Commission.
- Eurostat. 2018. *Eurostat indicators on High-tech industry and Knowledge-intensive services*.
- Holzner M. & Ivanić V. 2012. Effects of Serbian Accession to the European Union. *Panoeconomicus*. 355-367.
- Ivanić V. 2017. *Organizaciona kultura kao činilac konkurentnosti preduzeća u tranzicionim uslovima*. Beograd: Institut ekonomskih nauka.
- Kavas D., Koman K., Mrak M., Rojec M. 2016. *System of Indicators for Monitoring the Implementation of SEE 2020 Strategy*. Sarajevo: RCC.
- Maksimović M. 2017. Globalizacija i promene u domenu rada: život i rad preko aplikacija. Tematski zbornik *Svet i Srbija – vreme promena*. Grk Snežana, Molnar Dejan (pri.) Ekonomski fakultet. 199–220.
- Paunović B. & Ivanić V. 2013. Power Distance and Uncertainty Avoidance as Factors of Competitiveness of Companies in AP Vojvodina. *Ekonomika preduzeća*. 457–470.
- Porter M. 1990. *The Competitive Advantage of Nations*. New York: The Free Press.
- Regional Cooperation Council. 2013. *South East Europe 2020 Jobs and Prosperity in a European Perspective*. Sarajevo: RCC.
- Regional Cooperation Council. 2017. *Consolidated Multi-annual Action Plan for a Regional Economic Area in the Western Balkans*. Sarajevo: RCC.
- Regional Cooperation Council. 2018. *Balkan Barometer 2018: Public Opinion Survey*. Sarajevo : RCC.
- Regional Cooperation Council. 2018. *Business Opinion Report Balkan Barometer 2018*. Sarajevo: RCC.
- Regional Cooperation Council 2018. *SEE 2020 Annual Report on Implementation 2018*. Sarajevo: RCC.

Regling Klaus. 2018. Europa – quo vadis? The Role of the ESM – Panel discussion of the Economic Advisory Council and the Representation of the European Commission, 23, July, Múnich, Germany.

<https://www.esm.europa.eu/speeches-and-presentations/europa-quo-vadis-role-esm-speech-klaus-regling> <https://www.esm.europa.eu/speeches-and-presentations/europa-quo-vadis-role-esm-speech-klaus-regling>, 9.8.2018.

Regling Klaus. 2018. Klaus Regling in interview with Ta Nea (Greece) 16 June, Interviewer: Elena Laskari. <https://www.esm.europa.eu/interviews/klaus-regling-interview-ta-nea-greece> <https://www.esm.europa.eu/interviews/klaus-regling-interview-ta-nea-greece> , 9.8.2018.

Smit Helena. 2018. Has Greece finally escaped the grip of catastrophe? Ned 15 Jul, Guardian, <http://www.theguardian.com/world/2018/jul/15/greece-exit-final-international-bailout-debt-catastrophe>, 9.8.2018.

The World Bank. 2016. *World Bank Indicators*. World Bank.

UNDP. 2015. *Human Development Report*. <https://www.investopedia.com/terms/e/emu.asp> <http://www.investopedia.com/terms/e/emu.asp#ikzz5Ng7E3K8t>, 9.8.2018

World Economic Forum. 2015. *The Global Competitiveness Report 2014–2015*. WEF.

### *Internet izvori*

<https://www.investopedia.com/terms/e/eurozone.asp> [www.investopedia.com/terms/e/eurozone.asp](http://www.investopedia.com/terms/e/eurozone.asp), 9.8. 2018.

<https://www.investopedia.com/articles/investing/043015/what-are-advantages-not-adopting-euro.asp> [www.investopedia.com/articles/investing/043015/what-are-advantages-not-adopting-euro.asp](http://www.investopedia.com/articles/investing/043015/what-are-advantages-not-adopting-euro.asp), 9.8. 2018.

<https://www.investopedia.com/articles/investing/043015/what-are-advantages-not-adopting-euro.asp> [www.investopedia.com/articles/investing/043015/what-are-advantages-not-adopting-euro.asp](http://www.investopedia.com/articles/investing/043015/what-are-advantages-not-adopting-euro.asp), 9.8.2018.

<https://www.investopedia.com/contributors/53524/> Shobhit Seth , What Are The Advantages Of Not Adopting The Euro? 9.8.2018.

<https://www.bloomberg.com/view/articles/2018-06-25/europe-s-monetary-union-is-still-unfinished-work>, 9.8.2018.

<http://bruegel.org/2018/07/the-eu-should-forget-its-red-lines-and-take-mays-plan-seriously/>, 9.8.2018.

**Marijana Maksimović i Valentina Ivanić**  
**EUROPEAN UNION IN A CHANGING**  
**ECONOMIC ENVIRONMENT**

---

**Abstract**

Since the fall of the Berlin Wall, which symbolized the Cold War and the Iron Curtain, on November 9, 1989, major changes took place within the European Union itself, but also in its surroundings. The beginning of the third phase of globalization is connected to that year, which led to the emergence of "a new world". The mentioned changes led to the enlargement of the European Union. At the time new member states were received, the number of which later grew. EU Member States are a part of the Economic and Monetary Union (EMU); however, not all of them form part of the eurozone. The countries of the Western Balkans have gone through various crises, which are still ongoing, preventing them from joining a large European family. Although Serbia initially ought to join the EU

in the early 1990s, and later in 2012, it is still uncertain whether it will succeed to become a full member in 2025. A more intensive process of joining began in the second decade of the 21st century and involves leading the accession to several levels of the EU. This paper used a comparative method and analysis of the situation in individual areas of member states, human resources, innovation and international economic relations. Thus, the integration of regional integration, such as the mentioned EU or SEE (Southeast European countries, or the often-used name of the Western Balkans) would enable the formation of a free trade zone, and thus the flow of FDI (foreign direct investment). Then, for example, the paper produced results that indicate a downward trend in the allocation of research and development companies, and accordingly, there will be no changes in the competitiveness model in SEE countries.

**Key words:** European Union, environment, innovation, human resources.

**NADA G. NOVAKOVIĆ**

Naučna saradnica u Centru za sociološka i antropološka istraživanja  
Instituta društvenih nauka u Beogradu  
novakovic.nada@gmail.com

---

# Evropeizacija radnog i socijalnog zakonodavstva Srbije<sup>1</sup>

---

## Apstrakt

Predmet rada je analiza i objašnjenje procesa evropeizacije radnog i socijalnog zakonodavstva Srbije. To se čini na dva nivoa: normativnom i stvarnom. Sociološka analiza je usmerena na globalne i regionalne uzroke, činioce i posledice promena u tim oblastima, a potom se više bavi domaćim činiocima koji (ne)podstiču procese evropeizacije. U tekstu se istražuju dometi evropeizacije socijalne politike i poredbe sa onima u zemljama u okruženju. Potom se ukazuje na najvažnije subjekte koji (ne)podstiču evropeizaciju radnog zakonodavstva. Posebna pažnja usmerena je na ulogu sindikata, udruženja poslodavaca i države u implementaciji evropskog socijalnog modela. Polazna hipoteza jeste da najveći otpori stvarnim procesima evropeizacije socijalne politike i radnog zakonodavstva dolaze od političkih i sindikalnih elita i najpovlašćenijih delova kapitalističke klase.

*Ključne reči:* radno i socijalno zakonodavstvo, socio-ekonomska prava, socijalni dijalog, kolektivno pregovaranje, tržište rada.

## Uvod

■ Predmet istraživanja jesu suština, karakteristike, dinamika, uzroci i posledice evropeizacije radnog i socijalnog zakonodavstva Srbije. Sociološka analiza bavi se najvažnijim karakteristikama procesa evropeizacije srpskog društva u pomenutim oblastima i najvažnijim subjektima tog procesa. To se čini na dva nivoa: normativnom i empirijskom ili stvarnom. Na jednoj strani poredbe se norme i standardi u Evropskoj uniji (EU) i one norme i standardi koji se usvajaju u Srbiji. Na drugoj se opisuje, objašnjava i analizira praksa, tj. socijalne, političke i druge posledice nastale primenom tih zakona. Na

---

<sup>1</sup> Rad je napisan u okviru projekta Instituta društvenih nauka *Strukturne, društvene i istorijske promene srpskog društva u kontekstu evropskih integracija i globalizacije* (179039), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.



marginama istraživanja su i poređenja s promenama koje su u ovim oblastima nastale u zemljama u regionu. Ovo ima smisla utoliko što se mogu sagledati osnovni pravci promena i najvažnije prepreke u društvu koje je istaklo da je ulazak u EU jedan od njegovih strateških ciljeva. Promene na globalnom svetskom nivou (ekonomske, političke, geostrateške) su bitne i za stanje u kojem se nalazi Unija, pa je usaglašavanje s njenim standardima različito u vremenu pre pojave svetske ekonomske krize 2008. godine i posle nje. Naročito je to važno za zemlje koje su na putu da joj se pridruže, a stvarno su po stepenu društveno-ekonomskog razvoja i političkoj i vojnoj moći na periferiji Evrope i EU. Po najvažnijim pokazateljima razvoja Srbija pripada takvim društvima.

Korišćenje *komparativnog metoda* je plodotvorno jer omogućava da se sagledaju ključne promene nastale u dužem periodu u EU, ali i u društvima koja su se u Uniju uključila i onima koja joj teže. Na taj način moguće je doći do saznanja koliko su slične ili različite socijalne politike i radno zakonodavstvo u zemljama koje su najrazvijenije, stare članice EU, potom onih koje su se priključile (2004, 2007 i 2013. godine) i zemalja koje nastoje da uđu u tu zajednicu. Upravo su ovo oblasti u kojima postoje vrlo različita normativna i praktična rešenja, i u ime kojih se Srbiji nameću i takva koja su ispod njihovih već dostignutih standarda. U ime „evropeizacije” društva usvajaju se i „harmonizuju” zakoni koji su često i ispod evropskih i civilizacijskih standarda. To se često – pod političkim pritiskom i interesima stranih i domaćih subjekata „evropeizacije” Srbije – čak proglašava modernim i demokratskim.

U radu se polazi od nekoliko teza. Prva je: procesi „evropeizacije” radnog i socijalnog zakonodavstva Srbije pod najjačim su uticajem interesa domaćih i stranih institucija, koje ne moraju da vode računa ni o demokratskom odlučivanju niti o interesima većine građana koji trpe njihove posledice. Sadržaj, način usvajanja zakona, procedura koja se (ne)poštuje i način njihove primene na to nedvosmisleno ukazuju. Druga je teza: što su domaće vladajuće političke elite nemoćnije, a stvarno interesno i politički više povezane sa evropskim i svetskim centrima moći, to su i usvojena zakonska rešenja manje prilagođena potrebama domaćeg stanovništva. Pod brojnim finansijskim i političkim pritiscima donosioci odluka i zakonskih rešenja skloniji su da usvoje i nametnu zakonodavstvo koje nije usklađeno s dostignutim evropskim i svetskim standardima. Ona su

takva, po pravilu, da umanjuju već dostignuta prava građana u oblasti socijalne politike i rada. Treća teza se odnosi na Srbiju i region: domaće elite i zakonodavac nisu dovoljno koristili iskustva država koje su se priključile EU u periodu 2004–2013. godine. Poslednjih pet godina i u tim društvima se menja socijalna politika i socio-ekonomska prava zaposlenih, ali su mnoga njihova zakonska rešenja znatno povoljnija i više usklađena sa onima u starim članicama EU.

U istraživanju promena radnog i socijalnog zakonodavstva Srbije uočljivo je nastojanje da se precizira pojam „evropeizacije“, a potom da se zakonska rešenja automatski ne kvalifikuju kao „moderna“, jer se pojam modernizacije ne može poistovetiti s procesom priključivanja EU. Pojedina zakonska rešenja i usvojeni standardi se porede s međunarodnim standardima (konvencije i preporuke Međunarodne organizacije rada su samo neka od njih) i praksom. Nužnim se nametnulo i poređenje suštine i karakteristika socijalne politike i radnog zakonodavstva u Srbiji *pre i na kraju* tranzicije društva, što se čini u kratkim crtama.

## **Dometi evropeizacije radnog zakonodavstva Srbije**

Promene radnog i socijalnog zakonodavstva su deo širih procesa, čiji su pokretači i nosioci brojne institucije i pojedinci na globalnom, evropskom i nacionalnom nivou. Njihovi interesi su različiti, često i oprečni, a od odnosa moći zavisi pravac, dinamika i kvalitet izmena. One se najčešće definišu kao „reforme“, čiji je cilj dostizanje evropskih vrednosti i bržeg integrisanja Srbije u EU. Na jednoj strani su strani ili spoljni akteri promena. Oni su oličeni u brojnim zvaničnim međunarodnim i evropskim institucijama, s jedne strane, i domaćim institucijama, grupama i pojedincima i njihovim akcijama da se ovi procesi ubrzaju/uspore, s druge strane. Na javnoj ravni vidljive su, posebno kod izmena ovog zakonodavstva, finansijske institucije (kao što su Svetska banka, EBRD, MMF i drugi kreditori, Međunarodna organizacija rada), ali i institucije EU (Evropska komisija, Evropski savet i drugi). Njihove inicijative i interese tumače, podstiču i nameću brojne nevladine i strukovne organizacije, najčešće označene kao civilni sektor. U Srbiji su brojne institucije, grupe i pojedinci, koje su zadužene ili se samoinicijativno uključuju u ove procese, od formulisanja ciljeva

preko praćenja promena u tim oblastima tokom vremena. Što su ciljevi i interesi glavnih učesnika „reformi“ radnog i socijalnog zakonodavstva sličniji to su i pomenuti procesi brži i uspješni

Promene radnog zakonodavstva Srbije tokom tranzicije su ubrzane donošenjem Zakona o radu (ZOR) 2001. i njegovim izmenama 2005. godine. Suština tih promena jeste – raskid s dotadašnjim sistemom radnih odnosa i približavanje standardima u EU. U suštini, reč je o liberalizaciji radnog zakonodavstva i na njemu zasnovanih fleksibilnih radnih odnosa. Formalno je učinjen veliki napredak, a ZOR je nazvan „reformski“. Izmene i dopune su nastupile pod pritiskom stranih kreditora, a vladajuća politička elita je na taj način usklađivala svoje interese s njihovim zahtevima. Nakon skoro jedne decenije donet je praktično nov zakon o radu, iako je zvanično reč o izmenama i dopunama ZOR-a iz 2005. godine<sup>2</sup>. Zanimljivo je da je njegovo donošenje išlo po ubrzanom postupku, skraćenoj javnoj raspravi, uz mnoštvo nedoslednosti i sukoba države, sindikata i udruženja poslodavaca kao socijalnih partnera (Novaković 2017:253–257). Zakon o radu je samo jedan od najvažnijih sistemskih zakona koji se odnosi na zaposlene i njihova socio-ekonomska prava. Osim njega bitne su i odredbe Zakona o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti, Zakon o zdravlju i bezbednosti na radu, Zakon o doprinosima za obavezno penziono osiguranje, Zakon o inspekcijском radu, Zakon o mirnom rešavanju radnih sporova, Zakon o sprečavanju zlostavljanja na radu, Zakon o javnim službenicima i Zakon o dualnom obrazovanju (Reljanović et al 2016:41, 44, 85). U svakom od njih postoje odredbe koje se odnose na odstupanje od normi i prakse u razvijenim zemljama EU, a koje su najčešće na štetu zaposlenih i njihovih porodica. Ovom prilikom navodimo samo neke od najvažnijih pitanja, a koja nam služe kao pokazatelj približavanja evropskim i svetskim standardima uređivanja radnih odnosa i socio-ekonomskih prava zaposlenih radnika ili odstupanja od njih. Najpre navodimo karakteristike radnog zakonodavstva i prakse u EU i pojedinim članicama, a nakon toga poredimo postojeća zakonska rešenja u Srbiji s najvažnijim evropskim i svetskim standardima.

*Komunitarni pravni standardi, ili Acquis Communautaire* su najvažniji za sagledavanje ispunjenosti uslova određene zemlje za

---

<sup>2</sup> Zakon o izmenama i dopunama Zakona o radu. 2014. *Službeni glasnik RS*, br. 75/2014.

članstvom EU. Sastoje se od tri elementa: komunitarnog prava evropskih zajednica, propisa o zajedničkoj spoljnoj i politici bezbednosti i regulacije u vezi sa saradnjom policije i pravosuđa (Jašarević 2014:156). U Sporazumu o funkcionisanju EU (Lisabon 2000. godine) preciznije su navedena pitanja važna za sve njene članice. To su, pored ostalih: regulisanje radnih uslova i bezbednosti na radu, pravo na informisanje i konsultovanje zaposlenih, zastupanje kolektivnih interesa zaposlenih, zaštita radnika u slučaju ostajanja bez posla, standardi o jednakosti muškaraca i žena na tržištu rada i na poslu, socijalna sigurnost i zaštita radnika i uslovi pod kojima se pošljavaju građani iz država koje su van EU. Za tako nešto potrebna je modernizacija sistema socijalne zaštite i preduzimanje mera protiv socijalne isključenosti. Zanimljivo je da Lisabonski ugovor, a koji je u suštini Ustav EU, ne reguliše tri važna pitanja. To su odbijanje harmonizacije zakona o zaradama, štrajku, lokautu i socijalnoj politici. Oni su u nadležnosti nacionalnih država a ne institucija na nivou EU (čl. 153, stav 5, Lubarda). Evropske institucije se oslanjaju na Direktive Saveta Evrope i Evropske komisije, a značajnu ulogu imaju odluke Evropskog suda u Strazburu.

Drugo merilo za usklađenost domaćeg radnog zakonodavstva sa svetskim standardima su dokumenta Međunarodne organizacije rada (ILO), posebno konvencije i preporuke. One će se ovom prilikom pominjati pri oceni konkretnih rešenja u ZOR-u Srbije. Prema oceni Senada Jašarevića ZOR je više izmenjen u skladu s praksom nekih članica EU, nego s radnim zakonodavstvom EU. Taj Zakon predstavlja korak nazad u pogledu radničkih prava (Jašarević 2014:159). Posebna pažnja odnosi se na odredbe o pravu na sindikalno organizovanje, štrajk i lokaut, kolektivno pregovaranje i sklapanje kolektivnog ugovora, oblike zasnivanja radnih odnosa, naknade za rad u svetlu pojma dostojanstven rad, pravu radnika na konsultovanje i učešće u upravljanju i načinu rešavanja kolektivnih sporova. To su pitanja na kojima se može pokazati suština ZOR-a i dometi njegove harmonizacije s radnim zakonodavstvom EU.

*Socijalni dijalog* je važan elemenat evropskog socijalnog modela. On znači da su predstavnici radnika, poslodavaca i države zainteresovani da sporazumno rešavaju probleme u oblasti industrijskih odnosa. Oni tom pristupaju u dobroj veri, pregovaraju i zaključuju kolektivne ugovore na različitim nivoima (Kosanović, Paunović 2010). Država i radno pravo imaju ulogu da zaštite slabiju stranu u

tom odnosu, tj. radnike. Takvo zakonodavstvo i praksa su postojali sve do osamdesetih godina prošlog veka. Od tada nastupa liberalizacija ekonomije, deregulacija radnog prava i radnih odnosa, a mesto tripartizma zauzima sve slabije i neefikasnije kolektivno pregovaranje poslodavca i zaposlenih na sve nižim nivoima. Danas je situacija još teža za predstavnike zaposlenih (sindikate), jer su globalizacija i svetska ekonomska kriza 2008. uvećale moć poslodavaca. Njihove interese snažno štite država i međunarodne institucije, što dodatno vodi fragmentaciji sindikalne scene i smanjenju ekonomskih i socijalnih prava radnika. Na evropskom nivou postoji usklađivanje interesa predstavnika zaposlenih i poslodavaca i na taj način predupređuju se ozbiljniji industrijski sukobi. U međunarodnim organizacijama i u „briseljskoj administraciji“ poslodavci, posebno moćnih korporacija, imaju brojne lobiste, koji utiču na zakonodavstvo i ključne odluke u ovoj oblasti.

U Evropi postoji dominantno mišljenje da je *stalni radni odnos*, s punim radnim vremenom i zaradom od koje se može dostojanstveno živeti, jedan od uslova stabilnog razvoja privrede i društva. Novi ili „fleksibilni oblici rada“ su sve češći, ali ne preovlađuju u najrazvijenijim i najmnogoljudnijim članicama EU (Francuska, Nemačka). Globalizacija, nove tehnologije (IT), promene na političkoj mapi sveta – neki su od najvažnijih činilaca koji su doprineli i izmeni radnog zakonodavstva. U EU se pored radnog odnosa s punim radnim vremenom i na neodređeno vreme praktikuju i sledeći: rad na određeno vreme, rad s nepunim radnim vremenom, privremeni i povremeni poslovi, rad od kuće i na daljinu, honorarni rad, povremeni rad preko agencije, uslužni rad sa IT i drugi. Štaviše, novi oblici rada zahtevaju i novo zakonsko regulisanje, koje često kasni.

*Pravo da se zastupaju kolektivni interesi zaposlenih* je obično u EU protumačeno kao aktivnost sindikata. U radnom pravu pojedinih zemalja to je različito rešeno. Na jednoj strani su *saveti zaposlenih* i uopšte izabrani ili ovlašćeni predstavnici radnika. Na drugoj su samo sindikalni predstavnici, čija aktivnost ne mora da je suprotna delovanju prvih. Tu je i dodatni problem, a odnosi se na sindikate i njihovu reprezentativnost. Za sklapanje kolektivnih ugovora u manjim preduzećima, gde nema sindikata, moguće je uzeti u obzir stavove radničkih predstavnika. Tamo gde postoje i sindikati, po pravilu, pregovaraju s predstavnicima poslodavaca. Ima i slučajeve da se u svemu tome konsultuju i drugi sindikati, čime se osnažuje i socijalni

dijalog i štite interesi svih zaposlenih (Jovanović 2014:9, 17, 21). U vremenu globalizacije multinacionalne kompanije (MNK) koriste mogućnost brzog seljenja kapitala, autsorsinga (*outsourcing*) ili izmeštanja poslovanja na mesta s nižim zaradama, sindikalnom i drugom zaštitom radnika. Pri tome im država u koju se sele „oprašta“ kršenje nacionalnog zakonodavstva. Stoga su predstavnici kapitala zainteresovani za dalju deregulaciju radnih odnosa i regulisanje prava i obaveza na što nižim nivoima. U zemljama u tranziciji sve ovo je komplikovano, kako zakonski tako i praktično. Posebno je pogrešna pretpostavka da će „fleksibilni radni odnosi“ povećati zaposlenost, smanjiti nezaposlenost i privući strane investitore (Reljanović 2017:80).

Pravo na sindikalno organizovanje jeste jedno od osnovnih prava zaposlenih. Ono je garantovano kako evropskim i međunarodnim propisima tako i Ustavom RS. Kriza sindikata u svetu se poklapa s jačanjem neoliberalnog kapitalizma zapadnog tipa. Svetska ekonomska kriza je to samo produbila i unela nove linije sukoba između zaposlenih u zemlji, regionu i šire. U većini članica EU ne postoje precizne odredbe o broju zaposlenih koji mogu da osnuju sindikat. Konvencije MOR-a br. 87 i 98 štite sindikalne slobode, ali one nemaju zakonske sankcije prema državama i poslodavcima koji ih krše (Kosanović 2011:247). U Srbiji i u regionu sumrak ili opadanje moći, ugleda i članstva sindikata traje već nekoliko decenija. Stoga su novi propisi o sindikatima dodatni činilac koji vodi daljoj fragmentaciji radnika i sindikata. To najviše odgovara poslodavcima i državi, koja je još uvek najveći poslodavac (i istovremeno zakonodavac). Poslednje izmene i dopune ZOR-a dozvoljavaju da sindikat osnuju najmanje tri zaposlena, što je daleko od konvencija ILO i prakse u razvijenim državama EU. Marginalizacija sindikata je i indirektno obavljena: isključivanjem iz uređivanja radnih odnosa, organizacije poslova i radnog vremena, utvrđivanja sistema zarada i sl.

Promene radnog zakonodavstva iz 2014. godine predstavljaju „korak nazad“ kad je reč o *kolektivnom pregovaranju i kolektivnim ugovorima*. Socijalni dijalog se retko pominje, a kolektivni ugovori su sasvim marginalizovani. Štaviše, u prvom planu je pravilnik o radu, pojedinačni ugovor o radu, a u roku od šest meseci od stupanja na snagu ZOR-a suspendovani su svi ranije zaključeni kolektivni ugovori. U pripremi i usvajanju takvih rešenja učestvovala su i dve reprezentativne sindikalne centrale (SSSS i UGS „Nezavisnost“).

Rad predstavlja osnov egzistencije zaposlenih i naknada koja se za to dobija treba da omogući materijalnu i socijalnu sigurnost njih i njihovih porodica. Novi oblici zapošljavanja sve to značajno dovode u pitanje. „Fleksibilni oblici rada” sa sobom nose nesigurnost, zarade koje su povremene, nesigurne, bez prava na zdravstveno osiguranje, plaćeno bolovanje, obuku i usavršavanje o trošku preduzeća. Trend „prekarizacije” zahvata kako manje obrazovane, tako i najobrazovanije kadrove. Prvi su masovniji, češći gubitnici posla (zbog ekonomske krize i novih tehnologija). Drugi su još uvek manji na ukupnoj radnoj snazi, spremni na nove oblike radnog angažovanja i bez potrebe da se sindikalno, profesionalno i na drugi način organizuju.

*Dostojanstven rad* je bitna kategorija koja se u radnom zakonodavstvu Srbije sistematski obesmišljava. Najvažniji elementi dostojanstvenog rada jesu: mogućnost zaposlenja, produktivan rad i zarada od koje može da se normalno živi, prihvatljivo radno vreme, stabilno i sigurno poslovanje, jednakost mogućnosti, bezbedni uslovi rada, socijalna sigurnost i socijalni dijalog (Bradaš 2017:2). U ZOR-u su mnogi od ovih elemenata dostojanstvenog rada marginalizovani ili poništeni. Promenjeni su kriterijumi za utvrđivanje zarade, smanjeni dodaci vezani za prethodni radni staž (“minuli” rad), povećan prostor za neplaćanje noćnog, prekovremenog i rada za vreme državnih praznika.

U većini članica EU ne postoje posebni zakoni o štrajku, a u nekima koje su se kasnije priključile, ZOR delimično reguliše i ovo pitanje. U Srbiji su na snazi pravne norme koje ograničavaju *slobodu udruživanja zaposlenih, a naročito štrajk*. Restrikcije se odnose kako na prava štrajkača gde i kako da štrajkuju, tako i na mogućnost da poslodavac i članove sindikata uključi u proces rada. Posebno od međunarodnog prava odstupaju odredbe o „minimumu procesa rada” u javnim preduzećima i službama, koje obesmišljavaju suštinu ove industrijske akcije. Zakonodavac je u celini dao prednost interesima poslodavca, a smanjio prava štrajkača tokom i posle štrajka. Istraživanja radničkih štrajkova, protesta i blokada javnih prostora u Srbiji poslednjih 25 godina potvrdila su besmislenost zakona o štrajku i svu nemoć štrajkača u odnosu na poslodavce i državne organe. Na kraju privatizacije društvene svojine i tranzicije najveći broj štrajkova u Srbiji bili su pseudo-štrajkovi. U mnogima od njih zahtevi su bili pokretanje proizvodnje, traženje kupca koji je uništio

preduzeće, isplata zarada, sredstava socijalnog programa, doprinosa za penzijsko i socijalno osiguranje i overa zdravstvenih knjižica (Novaković 2017:250, 251).

Posebno restriktivne odredbe ZOR-a su u segmentima: regulisanja prestanka radnog odnosa i *disciplinskim merama* prema radnicima. Poslodavac tu ima sva prava da procenjuje kad je radnik prekršio radnu disciplinu, kad za njegovim radom prestaje potreba, kad je napravio krivični prekršaj i kažnjen otkazom (Reljanović 2016:51). Ovo je u suprotnosti sa Ustavom, krivičnim zakonom i konvencijama i preporukama ILO. *Diskriminacija pojedinih kategorija* radnika je ozakonjena. Takav je slučaj s radom mladih, mlađih od 18 godina, žena i njihovih naknada za vreme trudničkog i porodijskog bolovanja.

Ukratko rečeno, ZOR je deo šireg skupa zakona koji se odnose na ekonomska i socijalna prava zaposlenih građana. Upadljiva je i diskriminacija invalida rada, kako kod pooštavanja uslova za odlazak u penziju, tako i kod visine i trajanja materijalnih naknada kada ostanu bez posla. Uostalom, država je iskazala posebno nehuman odnos prema štrajkačima-invalidima rada u preduzećima čiji je većinski vlasnik (DES Šumadija iz Kragujevca, na primer). Oni su mesecima bili bez zarada, overenih zdravstvenih knjižica, nepovezanog radnog staža i često se odlučivali na štrajk glađu. To je suprotno i principima Svetske zdravstvene organizacije i konvencijama ILO (Novaković 2017:246).

Radno zakonodavstvo Srbije je podstaklo „trku ka dnu” – i kad je reč o minimalnim i ostalim zaradama. Jedino tripartitno telo SES na nacionalnom nivou u stvarnom odlučivanju o minimalnoj ceni rada godinama nije konsenzusom odlučivalo o njegovoj visini. Po pravilu je to odlučivala izvršna vlast, uz slab i nedovoljan otpor sindikalnih predstavnika. U stvarnosti je „minimalac” postao uobičajena zarada za stotine hiljada radnika U privatnom sektoru njega prima većina najamne radne snage, pa i najobrazovaniji stručnjaci. To ih vodi direktno među siromašne građane Srbije: „ Minimalnu zaradu u Srbiji dobija oko 350.000 radnika i oni će u 2018. godini primati za oko 2.202 dinara više nego lane, odnosno mesečno 24.882 dinara. Činjenica je, s druge strane, da povećanje minimalne cene rada za oko 10 odsto ni blizu ne može da pokrije ni troškove minimalne potrošačke korpe koja je krajem oktobra prošle godine iznosila 36.369,35, a kamoli prosečne od 69.943,28 dinara” (Petrović-Stojanović 2008).



## Karakteristike socijalne politike u Srbiji

Socijalno zakonodavstvo i socijalna politika u članicama Evropske unije nisu jednoobrazni. Ta je oblast prepuštena nacionalnim državama. Na nivou EU daju se opšte smernice i direktive koje ove procese usklađuju. Pošlo se od pretpostavke da će nacionalne politike u ovoj sferi više doprineti privrednom rastu i blagostanju građana. *Evropski socijalni model*, čiji je deo i socijalna politika, tek je u nastajanju. Brzina i način na koji nastaje zavisi od brojnih činilaca. Među njima ističu se stvaranje EU kao političke zajednice i procesi globalizacije kojima je i ona zahvaćena. Glavni pravni instrumenti koje koriste nadnacionalne institucije ove regionalne zajednice su Evropska socijalna povelja, Lisabonski sporazum iz 2000. godine i Direktive Evropskog saveta. Prema oceni Nevene Petrušić: “[...] evropski 'regionalni' model je takva šema koja se uobičajeno odlikuje ekstenzivnom socijalnom zaštitom, obuhvatnim i zakonski sankcionisanim institucijama na tržištu rada, kao i rešavanjem konflikata sporazumom i demokratskim sredstvima” (Petrušić 2009: 181). Razvija se od Drugog svetskog rata do danas.

Postoje različite *klasifikacije modela socijalne sigurnosti* (“države blagostanja”) u svetu i u Evropi. Najčešće je navođena šema švedskog sociologa Gosta Esping-Andersona (Gøsta Esping-Andersen 1990). Klasifikacija je zasnovana na tipu kapitalizma u pojedinim zemljama. Prema ovom autoru postoje tri modela: anglosaksonski, kontinentalni i nordijski. Drugi autori su ovome dodali i južnoevropski i istočnoevropski (Petrušić 2009:186) Svaki od njih se razlikuje po načinu prikupljanja i raspodele sredstava, uslovima za dobijanje socijalne zaštite, ciljnim grupama kojima je namenjena pomoć i efikasnosti u otklanjanju siromaštva korisnika ovih usluga i sredstava.

Anglosaksonski model je primenjen u Velikoj Britaniji, SAD i Irskoj. Novom Zelandu i Kanadi. Država daje sredstva siromašnim građanima. Kriteriji za ta socijalna prava su strogi i zasnivaju se na proveri dohotka i imovine. Zaposleni građani su najviše zavisni od tržišnih zakona. Sredstva za socijalnu pomoć su relativno mala, pa su milioni Amerikanaca izvan sistema zdravstvene zaštite, na primer. U zdravstvu i sistemu socijalne zaštite usluge obavljaju i privatnici.

Skandinavski (Švedska, Finska, Danska, Holandija) model zasnovan je na javnim programima namenjenim svim građanima. Postoji osnovni dohodak, a državne službe u zdravstvu, školstvu i

socijalnoj zaštiti pružaju različite usluge i subvencije građanima. U oblasti zapošljavanja sprovode se aktivne mere. To daje dobre rezultate, jer je razvijena solidarnost u društvu. Sredstva se prikupljaju visokim porezima (Kolin et al. 2006:7; Petrušić 2009:185; Supić et al. 2010:15). Visok je nivo javnih usluga, a namenjene su svim građanima. (Gøsta Esping-Andersen 1990:28). U novije vreme, pod uticajem masovnih migracija u Evropu, skandinavski model socijalne sigurnosti se menja. Pooštravaju se kriteriji sticanja socijalnih prava i pomoći od strane države, ali ostaje suština samog modela.

Kontinentalni ili korporativistički model socijalne zaštite i sigurnosti (Nemačka, Austrija, Francuska, Belgija, Italija) uslovljava pomoć statusom na tržištu rada, tj. zaposlenosti. Sredstva se ubiraju porezom na zarade zaposlenih i poslodavaca. Izrazite su nejednakosti u društvu. Visina novčane pomoći zavisi od ranijih prihoda pojedinca. Najčešće ciljne grupe socijalne pomoći su nezaposleni mladi i žene.

Dva su procesa značajna u najnovijoj fazi razvoja kapitalizma na Zapadu. Prvi je *deinstitutionalizacija*, a drugi *decentralizacija socijalne politike*. Politika štednje vodi ka smanjenju sredstava i kvaliteta usluga, smanjenju zarada zaposlenih u institucijama socijalnih službi i gubitku radnih mesta. Država se povlači iz ove sfere, a ulaze novi privatni i drugi akteri. Postojeće institucije u zdravstvu, obrazovanju i socijalnoj zaštiti potiskuju se na margine društva, a jača uticaj privatnih aktera i tzv. neprofitnog sektora. Posebno su bitne aktivne mere politike zapošljavanja i „aktivacija” korisnika socijalne zaštite. Urušava se postojeći sistem institucija socijalne zaštite i brige o pojedincu i porodici. Nastupaju različito kombinovani privatni i javni interesi i sasvim novi „pružaoci usluga”, čije delovanje ne vodi nužno i boljim rešenjima u ovoj oblasti. Tamo gde je uređenija država, ranije stečena socijalna prava se sporije urušavaju. Osim toga, važno je podsetiti na to da Lisabonski ugovor (član 153, stav 2) i Evropska povelja (revidirana) uopšte ne predviđaju harmonizaciju zakona i u oblasti socijalne politike (Lubarda 2009). Ovo se pravda kao mera da se spreči tzv. „socijalni damping”, podstaknut razlikama u socijalnim davanjima u različitim članicama EU.

Osvrt na karakteristike „države blagostanja” u socijalističkoj Jugoslaviji navodi na zaključak da su građani Jugoslavije imali viši standard u pružanju zdravstvenih, obrazovnih, usluga socijalne zaštite i brige o pojedincu i porodici nego u Zapadnoj Evropi. Takozvanoj

javnoj potrošnji pripadala je i stambena politika. Ona je imala klasna obeležja, ali nejednakosti između klasa i slojeva nisu bile izrazite kao na Zapadu. Neka od merila na osnovu kojih je moguća komparacija socijalne politike i politike zapošljavanja zemalja Zapadnog Balkana jesu udeo ovih delatnosti i usluga u BDP-u, obuhvat stanovništva na koje se odnosilo, način raspodele sredstava, kvalitet usluga i njihova dostupnost građanima (Godišnjak socijalne politike 1989:493–615; Novaković 2008: 88–117, 189–194). Tokom tranzicije Srbija je ostvarila BDP niži nego pre 1990. nezaposlenost je ostala masovna, a siromaštvo je pogodilo zaposleno i ostalo stanovništvo. Masovan gubitak radnih mesta najvećim delom je posledica privatizacije društvene svojine i združenog delovanja vladajuće političke elite i stranog kapitala. Svoj doprinos prilikama na tržištu rada i promenama socijalne politike dala je i svetska ekonomska kriza.

Trka „ka dnu” se nastavlja, kako u pogledu sve lošijih uslova lečenja, obrazovanja, penzionisanja, tako i brige i zaštite pojedinca u vreme nezaposlenosti, gubitka posla, bolesti, rađanja i podizanja dece. Pored „klasičnih” građana u stanju socijalne potrebe tu su i „novi”. Oni su masovni gubitnici tranzicije – osiromašeni penzioneri i oni koji ne mogu steći penziju, zaposleni a nisko ili nikako plaćeni radnici, zaposleni u privatnom sektoru i svojoj ekonomiji, stariji radnici bez posla i građani koji nemaju nikakve stalne izvore prihoda i sl.

Najveći ekonomski i socijalni problemi u Srbiji i regionu jesu: nizak nivo rasta BDP i produktivnosti rada, visoka spoljna zaduženost zemlje, masovna nezaposlenost, rast ekonomskih i socijalnih nejednakosti uopšte i masovno siromaštvo građana. Životni standard građana je 25% niži od proseka EU, a socijalna politika neadekvatna da pomogne najugroženije društvene grupe. Gordana Matković zaključuje da su sredstva za socijalnu zaštitu nedovoljna, a njihova raspodela slabo efikasna (Matković 2017:20,34,38). Ona nisu doprinela da se poboljša materijalni položaj najugroženijih građana<sup>3</sup>. Siromašni su češće stanovnici ruralnih nego urbanih područja, žene, stariji s niskim ili nikakvim prihodima, nezaposlena omladina, pripadnici manjinskih grupa (Matković 2016:114). Ovi su rezultati komplementarni nalazima istraživanja o nejednakostima među siromašnim građanima Srbije u dužem periodu. Pokazalo se

<sup>3</sup> O reformama penzijskog sistema i socijalne zaštite u Srbiji i svetu detaljno je pisao Rajko Kosanović u *Socijalno pravo*, 2011. Beograd: Fridrich Ebert Stiftung.

da se siromaštvo u Srbiji od 2006. do 2016. godine nije značajno smanjilo. Ono je relativno visoko, posebno rizik od siromaštva, a u velikoj meri zavisi od položaja pojedinca na tržištu rada (Mladenović 2017:9,11,15). Promene u zdravstvu, penzionom sistemu, obrazovanju i stanovanju dodatno pogoršavaju kvalitet usluga i dostupnost najsiromašnijim slojevima društva. Nekada „jaka“ socijalna država ustupila je mesto „slaboj“, koja ne može da ublaži i otkloni sistemski uslovljene nejednakosti i siromaštvo građana.

## Zaključak

Proces evropeizacije radnog i socijalnog zakonodavstva Srbije je dug i složen. Otpočeo je nakon 2000. godine i daleko je od harmonizacije s najvažnijim evropskim i međunarodnim standardima. Najvažniji subjekti su međunarodne političke, finansijske, profesionalne i nevladine organizacije (EBRD; Svetska Banka; STO, OECD, MOR, institucije EU). Domaće političke elite na vlasti su na te promene primorane od strane stranih činilaca, a pre svega kreditora. One u suštini još nisu zainteresovane da ubrzaju evropeizaciju ovog zakonodavstva. U dosadašnjim promenama usvojena su rešenja od kojih su mnoga ispod standarda EU i prakse razvijenih kapitalističkih zemalja. Izmene i dopune Zakona o radu su flexibilizovale tržište rada, smanjile dostignuta ekonomska i socijalna prava radnika i s drugim zakonima ugrozila socijalnu sigurnost zaposlenih. Reforme socijalnog zakonodavstva su obavljene na štetu većine građana. Usluge službi socijalne zaštite, zdravstva i obrazovanja su sve skuplje, manje dostupne nižim klasama i slojevima i privlače privatni kapital. Uslovi života i rada građana Srbije su daleko ispod nivoa pre tranzicije i većine članica EU.

## LITERATURA

- Bradaš Sarita. 2017. *Statistika i dostojanstven rad – Kritička analiza političkog tumačenja statistike rada*. Beograd: Fondacija Centar za demokratiju.
- Esping-Andersen Gøsta. 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton University Press.
- Jašarević Senad. 2014. Zakon o radu i komunitarni pravni standardi. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*. 48 (3) 153–169.

- Jovanović Predrag. 2014. Otvorena pitanja kod kolektivnih prava zaposlenih u svetlu aktuelnih promena u radnom zakonodavstvu. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*. 23 (4) 9–23.
- Kolin Marija, Jasna Krga, Jelena Milovanović, Zoran Stojiljković. 2006. *Socijalni dijalog i socijalna politika u Srbiji u procesu evrointegracija*. Beograd: Evropski pokret u Srbiji. Fridrih Ebert Stiftung.
- Kosanović Rajko. 2011. *Socijalno pravo*. Beograd. Fridrih Ebert Stiftung
- Kosanović Rajko, Paunović Sanja. 2010. *Kolektivno pregovaranje – Collective Bargaining*. Beograd. Fridrich Ebert Stiftung.
- Lubarda Branko. 2009. *Revidirana socijalna povelja: obaveze država i uloga socijalnih partnera posle ratifikacije*. Beograd: Socijalno-ekonomski savet Republike Srbije: Swiss Labour Assistance.
- Matković Gordana. 2017. *Država blagostanja u zemljama Zapadnog Balkana – izazovi i opcije*. Beograd: Centar za socijalnu politiku.
- Matković Gordana. 2016. Mirovinski sustav Srbije u svijetlu krize. *Revija za socijalnu politiku*. 23 (1) 99–116.
- Mladenović Biljana. 2017. *Siromaštvo u Republici Srbiji 2006–2016. godine: revidirani i novi podaci*. Beograd: Tim za socijalno uključivanje i borbu protiv siromaštva Vlade Republike Srbije.
- Novaković Nada. 2008. *(Dez)integracija radničke klase druge Jugoslavije*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Novaković Nada. 2017. *Radnički štrajkovi i tranzicija u Srbiji od 1990. do 2015. godine*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung. Institut društvenih nauka.
- Petrović–Stojanović Jasna. 2018. Minimalna zarada i dalje ispod minimalne potrošačke korpe, *Politika* 07.01.2018, <http://www.politika.rs/sr/clanak/395896/Minimalna-zarada-i-dalje-ispod-minimalne-potrosacke-korpe>, 15.07.2018.
- Petrušić Nevena. 2009. Položaj i perspektive istočnoevropskog socijalnog modela u procesima evropskih integracija – komparativni prikaz, u: *Konsolidacija demokratije: 20 godina nakon pada Berlinskog zida*. Vujačić Ilija et al (ur.). Beograd: Fakultet političkih nauka. Konrad Adenauer Stiftung.
- Reljanović Mario, Bojana Ružić i Aleksandar Petrović. 2016. *Analiza efekata primene izmena i dopuna Zakona o radu*. Beograd: Fondacija Centar za demokratiju. *Godišnjak socijalne politike*. 1 (1). Beograd: Jugoslovenska konferencija za socijalne delatnosti.
- Supić Novica, Kosta Josifidis i Alpar Lošonc. 2010. *Eseji o državi blagostanja*. Novi Sad: Futura publikacije.
- Zakon o izmenama i dopunama Zakona o radu. 2014. *Službeni glasnik RS*, br. 75/2014.

**Nada G. Novaković**

**EUROPEANIZATION OF LABOR AND  
SOCIAL LEGISLATION OF SERBIA**

---

**Abstract**

The paper will examine the process of Europeanisation of labor law and social legislation of Serbia. The process is conducted on two levels: the first one is normative and the second one is real. The sociological analysis focuses on the global and regional causes, factors and consequences of changes in these areas, following the accentuated domestic factors that (not) stimulate the processes of Europeanisation. This

article discusses the domains of the Europeanisation of social policy while comparing to those in the neighbouring countries. In the text that follow, it will be examined the role of trade unions, employers' and state associations in the implementation of the European social model. The underlying hypothesis is: the greatest resistance to the real processes of Europeanisation of social policy and labor legislation comes from political and trade union elites and most prominent parts of capitalist class.

**Key words:** Labor Law and Social Legislation, Socio-Economic Rights, Social Dialogue and Collective Bargaining, Labor Market.

**VLADIMIR MENTUS**

Naučni saradnik u Centru za sociološka i antropološka istraživanja  
Instituta društvenih nauka u Beogradu  
[vmentus@idn.org.rs](mailto:vmentus@idn.org.rs)

---

# Materijalno blagostanje u Srbiji – subjektivni indikatori<sup>1</sup>

---

## Apstrakt

U radu se analizira materijalno blagostanje u Srbiji, mereno subjektivnim indikatorima. Podaci potiču iz poslednjeg talasa *European Quality of Life Survey* iz 2016. godine. Analizirani su indikatori: zadovoljstvo životnim standardom, samoprocena mogućnosti zadovoljenja potreba domaćinstva, samoprocena trenutne finansijske situacije domaćinstva u odnosu na situaciju od pre dvanaest meseci i zabrinutost o potencijalnoj nedovoljnosti prihoda u starom dobu ispitanika. Rezultati ukazuju na generalno nepovoljnu sliku subjektivnog materijalnog blagostanja u Srbiji. Osim toga, vršena je i komparativna analiza materijalnog blagostanja u Srbiji sa ostalim evropskim zemljama, merenog istim indikatorima, a koja je ukazala na relativno veoma nepovoljan položaj Srbije u odnosu na druge zemlje. U diskusiji su pružena glavna objašnjenja nepovoljne slike materijalnog blagostanja u Srbiji, koja se zasnivaju na analizi opšte ekonomske politike u zemlji tokom poslednje dve decenije.

**Ključne reči:** materijalno blagostanje, Srbija, subjektivni indikatori.

## Indikatori materijalnog blagostanja

■ Materijalno blagostanje predstavlja jednu od ključnih komponenti ukupnog blagostanja, odnosno kvaliteta života (Taft et al. 2013). Može se odrediti kao potrošne mogućnosti ljudi i njihovo raspolaganje resursima (OECD 2013), ili kao obim mogućnosti zadovoljenja svih trenutnih potreba bez teškoća, i finansijski kapacitet da se to održi u budućnosti (United States Consumer Financial Protection Bureau 2015). U skladu s tim, ključni aspekti materijalnog

---

<sup>1</sup> Rad je napisan u okviru projekta Instituta društvenih nauka *Strukturne, društvene i istorijske promene srpskog društva u kontekstu evropskih integracija i globalizacije* (179039), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.



blagostanja jesu: kontrola nad finansijama, kapacitet da se izbori s finansijskim šokom, mogućnost da se ispune materijalni ciljevi i sloboda da se u materijalnom smislu donose izbori kakvi se žele (*ibid.*). Osim što omogućava da se prošire potrošne mogućnosti i obezbede resursi u cilju zadovoljenja potreba, materijalno blagostanje donosi i neekonomske koristi, kao što su viši status ili stepen obrazovanja, veće zadovoljstvo životom, mogućnost života u bezbednijem i čistijem okruženju itd. (OECD 2011).

Na ovakve koristi materijalnog blagostanja ukazuje veliki broj dosadašnjih istraživanja. Za bogatstvo i prihode se pokazalo da su pozitivno povezani s mnogim pozitivnim ishodima, na primer, sa opštim kvalitetom života, uspehom, kvalitetom društvenih odnosa i međusobnim poverenjem, boljim fizičkim i mentalnim zdravljem, osećajem sreće, dužim životom, manjom učestalošću stresnih životnih događaja, nižom stopom smrtnosti novorođenčadi, nižom stopom viktimitea od nasilnih zločina, manjim zatvorskim kaznama za iste zločine, zatim, npr. tinejdžeri bogatih su ređe izbacivani iz škola itd. (Dunn and Mirzaie 2012; Hubler et al. 2016; Vladislavljević and Mentus 2018; Mentus 2017). Ovde, međutim, važi zakon opadajuće marginalne korisnosti – materijalno blagostanje je za opšte blagostanje naročito bitno kod siromašnijih pojedinaca, dok na višim nivoima bogatstva ono postaje sve manje bitna determinanta opšteg blagostanja ili kvaliteta života. Zbog toga je efekat materijalnog blagostanja na ukupno blagostanje, odnosno kvalitet života zavisen od nivoa na kojem se vrši analiza (Šoltés 2018). Povezanost između pomenutih varijabli – jača je na nižim nivoima materijalnog blagostanja kako u slučaju pojedinaca, tako i u slučaju zemalja kao jedinica analize (Proto and Rustichini 2013; Oishi et al. 2009; Deaton 2008; Veenhoven 2005; Schyns 2002; Frey and Stutzer 2001; Blanchflower and Oswald 2004).

Objašnjenje potonjeg krije se u teoriji potreba, prema kojoj, između ostalog, dohodak ima najjači uticaj na blagostanje kada omogućava zadovoljenje najosnovnijih fizioloških potreba. Na višim nivoima dodatne jedinice dohotka imaju sve slabiji efekat, jer su potrebe višeg reda uglavnom nematerijalne (Howell and Howell 2008). Na istom principu se zasniva i Inglehartova (Inglehart) hipoteza oskudice (Inglehart 1997; Inglehart and Velzel 2005) – prema kojoj se u uslovima oskudice vrhovni prioriteta daju materijalističkim ciljevima (poput ekonomske i fizičke sigurnosti), a u uslovima

prosperiteta postmaterijalističkim ciljevima (poput autonomije ili samoekspresije). To se empirijski pokazalo od 70-ih godina prošlog veka pa nadalje u mnogim zapadnim društvima. Zbog činjenice da su u ekonomski najrazvijenijim društvima materijalne potrebe stanovništva uglavnom zadovoljene, njihovo dalje zadovoljenje i dalje akumuliranje materijalnih dobara ne doprinose daljem uvećavanju kvaliteta života, dok više potrebe postaju prioritetnije.

Materijalno blagostanje u ovom istraživanju, kako je pomenuto, meri se subjektivnim indikatorima. Dok u objektivne socijalne indikatore spadaju one mere društvene stvarnosti koje nisu zavisne od pojedinčevih percepcija i ličnih evaluacija, subjektivni indikatori eksplicitno izražavaju subjektivna stanja pojedinaca, kao što su: percepcije, lična iskustva i emocionalna stanja, evaluacije, preferencije i vrednosne orijentacije (Noll 2013; Brügggen et al. 2017). U tom smislu, subjektivno materijalno blagostanje određuje se preko nekoliko glavnih aspekata – procene svoje ili finansijske situacije domaćinstva, zadovoljstva adekvatnošću prihoda, zadovoljstva životnim standardom, osećanja finansijske bezbednosti, aspiracije i postignuća vezanih za materijalna dobra itd. (Sirgy 2018). Ova vrsta indikatora omogućava uvid u to kako pojedinci sami ocenjuju svoje okolnosti, a koje često nemaju objektivni pandan. Takođe, subjektivni indikatori donekle omogućavaju predviđanje ponašanja i mnogih sličnih ekonomskih i društvenih ishoda, a mogu biti validni i za niz drugih informacija (v. Stiglitz et al. 2009).

Što se tiče međusobnog odnosa subjektivnih i objektivnih indikatora materijalnog blagostanja, veliki broj dosadašnjih istraživanja ukazao je na njihovu pozitivnu povezanost. Na primer, podaci iz osam istočnoevropskih zemalja skraja 90-ih godina prošlog veka ukazali su na postojanje pozitivne korelacije između objektivnog i subjektivnog materijalnog blagostanja (Hayo and Seifert 2003). Pri tome, objektivno blagostanje mereno je pomoću dohodovnih kvartila, s jedne strane, i indeksa materijalnih dobara (u koji je ulazilo posedovanje telefona, televizora u boji i automobila) s druge strane; sa subjektivnim materijalnim blagostanjem su takođe povezani i drugi objektivni indikatori, poput obrazovanja ili zaposlenosti. Longitudinalni podaci iz pet zapadnih zemalja ukazali su na to da je bogatstvo domaćinstva značajno povezano sa zadovoljstvom životnim standardom, ali i životom u celini (Headey et al. 2008). Podaci iz *Survey on Living Conditions and Poverty* iz 2003. godine, dobijeni na

uzorku od preko 20.000 ispitanika, takođe su ukazali da finansijsko zadovoljstvo može značajno predvideti prihode domaćinstva u apsolutnom smislu, kao i to da pojedinci ocenjuju svoju finansijsku situaciju uzimajući u obzir ne samo nivo prihoda, već i adekvatnost i održivost mogućnosti zadovoljenja svojih potreba (Vera-Toscano et al. 2006). Finansijsko zadovoljstvo studenata povezano je sa objektivnim ponašanjem u vezi s finansijama – uspešnim rukovođenjem budžetom i redovnom uštedom, ali i sa opštim zadovoljstvom životom (Xiao et al. 2009). Podaci na norveškom uzorku od 4.169 ispitanika ukazali su na to da je akumulirano bogatstvo (visoka finansijska imovina i nepostojanje velike zaduženosti) pozitivno povezano s finansijskim zadovoljstvom, naročito među starijim ispitanicima (Hansen et al. 2008).

S obzirom na takve nalaze, ekonomisti su se u svojim analizama dugo oslanjali samo na objektivne indikatore blagostanja i u tom smislu samo na izbore ekonomskih aktera u cilju analiziranja njihovog blagostanja (Stiglitz et al. 2009). U poslednje vreme, međutim, studije često ukazuju i na raskorak između subjektivnih i objektivnih indikatora i sve je prisutniji trend merenja posredstvom subjektivnih. Razlog leži jednim delom u činjenici da je pojedinačeva ocena subjektivnog kriterijuma samo jednim delom zasnovana na objektivnim okolnostima, a drugim delom na tome kako se pojedinac prilagođava okruženju, što se teško utvrđuje objektivnim indikatorima (Rammstedt 2009). Subjektivno ekonomsko blagostanje, kako pokazuju mnoga novija istraživanja, nije samo odraz materijalnih ili objektivnih životnih uslova – često je utvrđeno postojanje visokog zadovoljstva materijalnim blagostanjem u uslovima nepovoljnih objektivnih okolnosti, kao i obrnuto (Biswas-Diener and Diener 2006; 2009).<sup>2</sup>

Osim toga što mogu biti u raskoraku sa objektivnim indikatorima, subjektivni indikatori materijalnog blagostanja su bitni za izučavanje iz još dva razloga. Prvo, materijalno blagostanje je ključna ciljna varijabla ekonomske politike: bilo direktno preko maksimiziranja blagostanja, bilo stvaranjem odgovarajućih institucija. Tradicionalni ekonomski pristupi merenju blagostanja susreli su se s brojnim teškoćama u praksi, i s obzirom na rast dostupnosti kvalitetnih i sve obimnijih podataka unutar ove oblasti, u poslednje vreme

---

<sup>2</sup> Za neka od mogućih objašnjenja ovakvih nalaza v. Bruni and Porta, 2005; 2007.

empirijska istraživanja postaju sve učestalija (Rammstedt 2009). Drugo, pitanje da li i koliko se ljudi osećaju zadovoljno u vezi sa svojim materijalnim stanjem od velikog je značaja za njihovu podršku tržišnoj ekonomiji i demokratiji, što su bitni uslovi sprovođenja uspešne postsocijalističke transformacije (*ibid.*).

To je jedan od bitnih razloga zbog čega je potrebno istražiti materijalno blagostanje u Srbiji. Istraživanja ovog tipa, a naročito iz ugla subjektivnih indikatora, u velikoj meri su zanemarena u domaćoj istraživačkoj praksi. Efekat materijalnog blagostanja na opšte blagostanje ili kvalitet života bi u slučaju Srbije trebalo da je relativno veoma značajan, imajući u vidu trenutni nivo njene ekonomske razvijenosti, s jedne, i zakon opadajuće marginalne korisnosti, s druge strane.

## Metod

Podaci korišćeni u statističkoj analizi potiču iz poslednjeg, četvrtog talasa *European Quality of Life Survey*. Taj istraživački projekat sprovodi se na internacionalnom nivou od 2003. godine u svim zemljama članicama Evropske unije, zatim Norveškoj i zemljama kandidatima za članstvo. U uzorke ulaze punoletni ispitanici, koji se anketiraju licem u lice. U svakoj od zemalja, minimalni broj ispitanika je 1.000, a u zemljama s većim brojem stanovnika po 2.000. Unutar svakog talasa ovog istraživanja pokriveni su svi aspekti kvaliteta života, u velikom broju slučajeva i subjektivno mereni.

Poslednji talas, iz 2016. godine, obuhvatao je 36.908 ispitanika iz 33 zemlje, minimalne starosti 18 i maksimalne 95 godina ( $M = 49,05$ ,  $SD = 18,17$ ), od kojih 51,7% žena i 48,3% muškaraca. Nacionalno reprezentativan uzorak iz Srbije je obuhvatao 1.056 ispitanika, minimalne starosti 18 i maksimalne 93 godine ( $M = 48,79$ ,  $SD = 17,38$ ), od kojih 51,9% žena i 48,1% muškaraca.

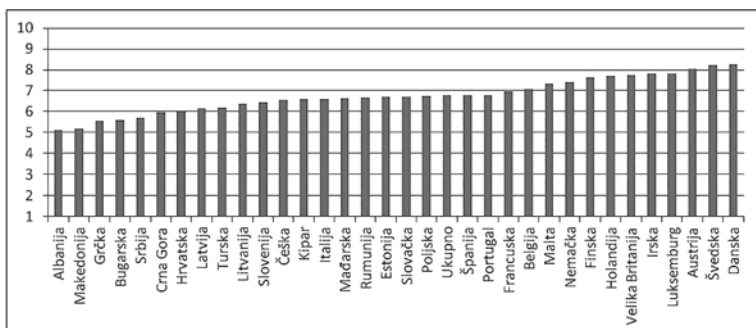
Zadovoljstvo životnim standardom se u okviru *European Quality of Life Survey* meri pomoću desetostepene skale, pri čemu 1 znači „Vrlo nezadovoljni“, a 10 „Vrlo zadovoljni“. Mogućnost zadovoljenja potreba domaćinstva meri se pomoću pitanja: „Domaćinstvo može imati različite izvore prihoda i u stvaranju tih prihoda može da učestvuje više članova domaćinstva. Razmislite o ukupnom prihodu Vašeg domaćinstva: da li je Vaše domaćinstvo u stanju da sastavi

kraj s krajem?" Pri tome, 1 znači „Vrlo lako“, a 6 „Uz velike teškoće“. Pitanje o poređenju finansijske situacije domaćinstva sa onom od dvanaest meseci meri se pomoću pitanja: „Kada uporedite finansijsku situaciju svog domaćinstva od pre 12 meseci sa sadašnjom, da li mislite da je Vaša finansijska situacija sada bolja, gora ili je ostala ista?“ Pri tome, 1 znači „Bolja“ 2 „Ista“, a 3 „Gora“. Najzad, zabrinutost o potencijalnoj nedovoljnosti prihoda u starosti meri se pitanjem: „Molim Vas da ocenite na skali od 1 do 10 koliko ste, ako ste uopšte, zabrinuti da Vaš prihod kada budete stari neće biti dovoljan“. Pri tome, 1 znači „Uopšte nisam zabrinut/a“, a 10 „Izuzetno zabrinut/a“.

## Rezultati

U cilju utvrđivanja subjektivnog materijalnog blagostanja u Srbiji, kao i radi poređenja s drugim evropskim zemljama, korišćene su s jedne strane – aritmetičke sredine unutar svake od zemalja pojedinačno, a s druge – krostabulacije. Kada je u pitanju zadovoljstvo životnim standardom, ispitanici iz Srbije daju prosečnu ocenu od 5,7 na desetostepenoj skali. U odnosu na druge evropske zemlje, to je prilično nepovoljan rezultat, s obzirom na to da su životnim standardom manje zadovoljni ispitanici iz samo četiri zemlje. To su Bugarska (5,60) i Grčka (5,55), koje ne zaostaju mnogo za Srbijom, kao i Makedonija (5,17) i Albanija (5,10), koje u ovom pogledu relativno više zaostaju. Na drugoj strani, najzadovoljniji životnim standardom

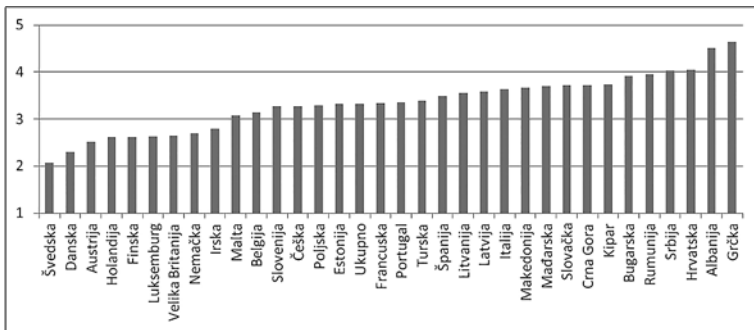
Grafikon 1. Zadovoljstvo životnim standardom prema zemljama (1 – Vrlo nezadovoljan, 10 – Vrlo zadovoljan).



od svih izučavanih populacija su ispitanici iz Danske (8,27) i Švedske (8,21), a zatim Austrije (8,05) (grafikon 1). Poređenja radi, skoro jedna četvrtina ispitanika iz Srbije ocenjuje svoje zadovoljstvo životnim standardom jedinicom, dvojkom ili trojkom na istoj skali, dok u Holandiji i Irskoj taj udeo iznosi oko 1,5%.

Što se tiče mogućnosti zadovoljenja potreba domaćinstva, ispitanici iz Srbije, uz one iz Hrvatske, takođe stoje na dnu ispitivanih zemalja, s prosečnom ocenom od oko 4 na šestostepenoj inverznoj skali (grafikon 2). Mogućnost zadovoljenja potreba kao teže ocenili su jedino ispitanici iz Grčke (4,65), i Albanije (4,51). Kao što je i očekivano na osnovu rezultata o zadovoljstvu životnim standardom, ispitanici iz Švedske (2,08), Danske (2,31) i Austrije (2,51) ocenjuju zadovoljavanje potreba svog domaćinstva kao najmanje teško. Tako, oko 42% domaćinstava iz Švedske potrebe zadovoljava veoma lako, dok isto važi za tek nepuna 2% domaćinstva iz Srbije.

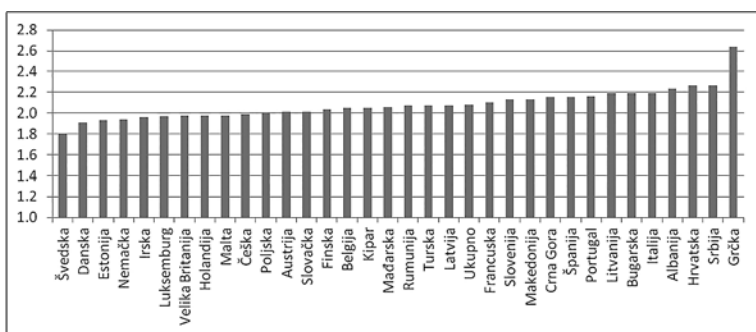
Grafikon 2. Samoprocena mogućnosti zadovoljenja potreba domaćinstva prema zemljama (1 – Vrlo lako, 6 – Uz velike teškoće).



Osim što je stanovništvo Srbije nezadovoljno svojom materijalnom situacijom kako apsolutno, tako i relativno (u odnosu na populacije drugih zemalja), podaci ukazuju i na širenje razlika u odnosu na 2015. godinu (grafikon 3). Naime, ispitanici iz Grčke (2,64) su jedini koji su u odnosu na ispitanike iz Srbije (2,27) finansijsku situaciju svog domaćinstva 2016. ocenili kao nepovoljniju nego u periodu od godinu dana ranije. Ispitanici iz Hrvatske (2,26) i Albanije (2,23) prosečno ocenjuju finansijsku situaciju svog domaćinstva u odnosu na pre godinu dana

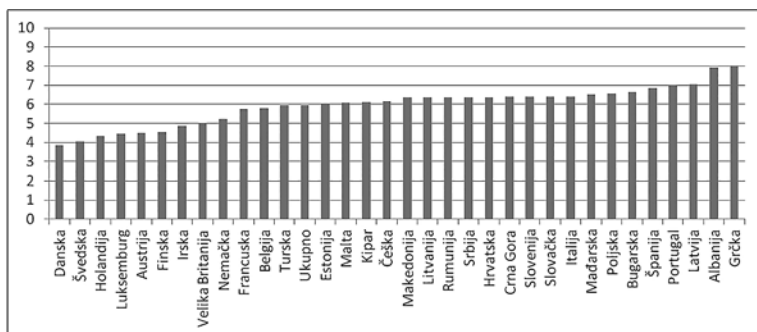
približno jednako negativno koliko ispitanici iz Srbije. Najzadovoljniji su finansijskom situacijom domaćinstva u poređenju sa periodom od pre dvanaest meseci ispitanici iz Švedske (1,81) (trećina ispitanika smatra svoju trenutnu situaciju boljom nego ranije) i Danske (1,91). Samo 7% uzorka iz Srbije smatra finansijsku situaciju boljom nego pre dvanaest meseci, a preko trećine uzorka kao lošiju.

Grafikon 3. Samoprocena finansijske situacije domaćinstva u poređenju sa onim od pre dvanaest meseci prema zemljama (1 – Bolja, 3 – Gora).



Najzad, loše materijalno stanje ispitanika iz Srbije odrazilo se i u pesimizmu u pogledu zabrinutosti za nedostatak prihoda u njihovom starom dobu (grafikon 4). Iako uzimajući u obzir ovaj pokazatelj stanovnici Srbije apsolutno prosečno ne stoje dobro (6,36), relativno nije toliko nepovoljna slika, jer su ispitanici iz trinaest zemalja još pesimističniji u tom pogledu. Ipak, to ne iznenađuje iz bar dva razloga. Prvo, vidljivo je veliko odstupanje najmlađe starosne kategorije (od 18 do 24 godine) među onima koji su izuzetno nezabrinuti u ovom smislu, što se može objasniti planovima u vezi sa emigracijom iz zemlje. Podaci ukazuju na ovakav trend i unutar drugih zemalja s trenutno velikim odlivom radne snage. Drugo, optimizam i materijalno blagostanje često ne koreliraju pozitivno. Ipak, na začelju, posmatrano prema ovom indikatoru, su: Grčka (8,00), Albanija (7,93) i Letonija (7,05). S druge strane, najoptimističniji u ovom pogledu su ispitanici iz Danske (3,85) i Švedske (4,06). Blizu 30% uzorka iz ove dve zemlje je ekstremno nezabrinuto u tom smislu, a nešto ispod 9% uzorka iz Srbije je izjavilo isto.

Grafikon 4. Samoprocena zabrinutosti o potencijalnoj nedovoljnosti prihoda u starosti (1 – Uopšte nisam zabrinut, 10 – Izuzetno sam zabrinut).



Rezultati generalno ukazuju na prilično nepovoljnu sliku materijalnog blagostanja u Srbiji, kako apsolutno, tako i relativno u poređenju s drugim evropskim zemljama. Posmatrano prema zadovoljstvu životnim standardom, mogućnošću zadovoljenja potreba domaćinstva i poređenju s finansijskom situacijom domaćinstva pre dvanaest meseci – Srbija se nalazi pri dnu evropske lestvice. Prema zabrinutosti u vezi s potencijalnim nedostatkom prihoda u starom dobu, stanovnici Srbije stoje nešto bolje, ali opet znatno lošije od većine zemalja.

## Diskusija

Tokom postsocijalističke transformacije Srbija je uprkos velikim očekivanjima, kao pre toga i druge istočnoevropske zemlje, doživela ogroman pad industrijske proizvodnje, rast nezaposlenosti, visoku inflaciju i smanjenje realnih zarada i plata, a samim tim i pad materijalnog standarda najvećeg dela populacije. Iako je relativno kasno ušla u ove procese, Srbija nije iskoristila iskustva i izbegla greške odavno viđene u drugim postsocijalističkim zemljama. Dosad izrazito loše sprovedena postsocijalistička transformacija može se smatrati jednim od glavnih uzroka nepovoljne ekonomske situacije u Srbiji, a što se odražava i na nepovoljnu materijalnu situaciju najvećeg dela stanovništva.

Naime, rezultati dobijeni analizom subjektivnih indikatora materijalnog blagostanja u Srbiji pružaju sliku kakva se dobija i



pogledom na indikatore objektivnog tipa. Materijalno blagostanje u Srbiji mereno objektivnim indikatorima – takođe je na niskom nivou i apsolutno i relativno u odnosu na druge evropske zemlje. Najčešće korišćeni objektivni indikatori jasno ukazuju na to.

Prvo, kada se posmatraju podaci o medijani godišnjih prihoda, prema podacima iz *European Union Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC)*<sup>3</sup>, 2016. godine u Srbiji ona je iznosila 2.554 evra (što je oko 213 evra mesečno). U evrozoni, taj iznos je bio 18.230 evra, a u Švajcarskoj, gde je bio najviši – 44.134 evra. Shodno tome, oko jedne četvrtine stanovništva Srbije nalazi se u riziku od siromaštva (za granicu rizika prema ovoj metodologiji *EU-SILC* uzet je nivo prihoda ispod 60% medijane)<sup>4</sup>. Prema istim podacima, ovaj udeo je prethodnih nekoliko godina u Srbiji u blagom porastu i najveći je u odnosu na sve druge posmatrane evropske zemlje.

Drugo, podaci o stopi (ne)zaposlenosti takođe ne pružaju povoljnu sliku. Jer, prema podacima Međunarodne organizacije rada<sup>5</sup>, stopa nezaposlenosti u Srbiji je 2016. godine iznosila preko 15% ukupne radne snage, dok je stopa zaposlenosti iznosila nešto ispod 46% od ukupnog stanovništva starijeg od petnaest godina. Pri tome, prema ovoj klasifikaciji u zaposlene spadaju oni koji su uključeni u bilo kakvu kratkotrajnu proizvodnju dobra ili pružanja usluge u cilju sticanja plate ili profita.<sup>6</sup>

Najzad, prema podacima MMF-a<sup>7</sup>, Srbija poslednjih godina ostvaruje beznačajne, pa čak i negativne stope rasta.<sup>8</sup> Tokom

<sup>3</sup> [http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc\\_di04&lang=en](http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_di04&lang=en)

<sup>4</sup> <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>

<sup>5</sup> International Labour Organization, ILOSTAT database. Data retrieved in November 2017

<sup>6</sup> Ovolika stopa nezaposlenosti rezultat je kontinuiranog dugoročnog pada proizvodnje, disproporcija u privredi, kao i korišćenja tržišta rada za rešavanje socijalnih problema (Paunović 2011). Osim toga, struktura nezaposlenosti je takođe nepovoljna – visok je udeo dugoročno nezaposlenih, od kojih mnogi postaju neaktivni, zatim, visok je udeo i nezaposlenih mladih i onih sa srednjim i nižim stepenom obrazovanja, a izražene su i velike regionalne nejednakosti u zaposlenosti (*ibid.*).

<sup>7</sup> [http://www.imf.org/external/datamapper/NGDP\\_RPCH@WEO/OEMDC/ADVEC/WEO\\_WORLD/SRB](http://www.imf.org/external/datamapper/NGDP_RPCH@WEO/OEMDC/ADVEC/WEO_WORLD/SRB)

<sup>8</sup> Planirana stopa realnog rasta za 2018. je samo 3,5 procenata, što je niska stopa za zemlju na ovom nivou razvoja. Tim tempom, Srbija bi uhvatila priključak s prosekom Evropske unije za oko 60 ili više godina (Katić 2018b).

poslednje tri godine, veći rast su imale sve zemlje iz okruženja – dok slabije razvijene zemlje smanjuju zaostatak za Srbijom, koja u sve većoj meri zaostaje za razvijenim (Dušanić 2018).

Prema Dušaniću, Srbija je u periodu nakon Drugog svetskog rata prošla kroz tri faze sa uglavnom veoma negativnim ekonomskim posledicama (Dušanić 2017). Tokom prve faze, koja je trajala do 90-ih godina prošlog veka, usled manjih investicija u Srbiji u odnosu na druge jugoslovenske republike, privredni rast u Srbiji se stalno kretao ispod jugoslovenskog proseka i njena privreda beležila je sve veće zaostajanje. Druga faza, koja je trajala od 90-ih godina prošlog veka bila je obeležena ratovima i prilivom stotina hiljada izbeglica, ekonomskim sankcijama i gubitkom tradicionalnih tržišta, ogromnom hiperinflacijom, NATO agresijom, i samim tim, dodatnim urušavanjem privrede i dramatičnim osiromašanjem stanovništva. Treća faza započela je nakon 2000. godine, prihvatanjem neoliberalnog programa ekonomskih reformi, u čemu se takođe mogu najvećim delom naći uzroci sadašnje nepovoljne ekonomske situacije.

Kako navodi isti autor, ekonomiju Srbije danas karakteriše deindustrijalizovana privreda, izuzetno nizak nivo privredne aktivnosti, alarmantan broj nezaposlenih, a naročito mladih, slaba međunarodna konkurentnost i niz strukturnih neravnoteža, od kojih se posebno ističu visok nivo javnog i ukupnog spoljnog duga (Dušanić 2018). Glavne uzroke ovakvom stanju Dušanić vidi u prihvatanju principa tzv. Vašingtonskog konsenzusa nakon 2000. godine. Naime, od strane MMF-a, Svetske banke, Ministarstva finansija SAD i USAID, ovaj program je nametnut kao uslov za dodelu kredita Srbiji i njen pristup međunarodnom tržištu kapitala. Ključni principi programa su: budžetska (fiskalna) disciplina; usmeravanje javne potrošnje u oblasti koje daju visoku stopu ekonomskog povraćaja i imaju potencijal za pravedniju preraspodelu prihoda; poreska reformom se smanjuju poreske stope, a proširuje osnov za oporezivanje; ukidanje ograničenja kod formiranja kamatnih stopa; politika kompetitivnih deviznih kurseva; liberalizacija trgovinskih tokova; liberalizacija stranih direktnih ulaganja; privatizacija; deregulacija tržišta; zaštita privatne svojine<sup>9</sup> (Katić 2009, prema Novaković 2017; Dušanić 2017).

<sup>9</sup> Kako Dušanić navodi, stabilizacija se uglavnom svela na stabilan kurs dinara, odnosno politiku precenjenog kursa dinara koja je poskupela domaću robu na inostranom tržištu i destimulisala izvoz, a podsticala uvoz

U Srbiji je, kao i u drugim zemljama, primena ovog, tzv. neoliberalnog programa ekonomskih reformi, dovela do brojnih izrazito negativnih posledica: uništavanja domaće privrede usled preterane liberalizacije tržišta; rasta nezaposlenosti i siromaštva, u velikoj meri kao posledice preteranog forsiranja monetarne stabilnosti i davanja pogodnosti stranim investitorima i bankama; izostanak donošenja nacionalne strategije privrednog razvoja; uništavanja privrede sveopštom i brzom privatizacijom; rast socijalnih nejednakosti i sukoba, za koje sistem nema adekvatna rešenja; rasta zavisnosti države od centara finansijske moći; rasta javnog duga; uništavanja domaće poljoprivrede, koja je izložena žestokoj konkurenciji sa proizvođačima iz EU, a na koje odlazi najveći deo budžeta Unije, itd. (Novaković 2017).

Sprovođenje pomenutog skupa mera vodilo je dodatnom urušavanju već, u velikoj meri, urušene srpske ekonomije (Dušanić 2018). Ove mere su se tokom poslednje decenije prošlog veka već pokazale izuzetno neuspešnim u svim državama gde su primenjivane, a Srbija, koja je kasnila s primenom ovih mera u odnosu na druge istočnoevropske zemlje, kako je pomenuto, umesto da iskoristi iskustvo drugih, reforme je vršila na isti način i činila iste greške (Punović 2011). Iako je rast Srbije 2000. godine započeo s niske osnove, i bez sankcija, uz donacije i dodatno zaduživanje u inostranstvu od nekoliko milijardi dolara, i dodatne prihode od preko milijarde dolara od privatizacije, loša ekonomska politika je već posle tri godine dovela do ekonomske stagnacije, velike i rastuće nezaposlenosti, rasta spoljne zaduženosti, velikog spoljnotrgovinskog deficita itd. (Dušanić 2018). Još pre jedne decenije je bilo uveliko upadljivo da sredstva dobijena od kredita i privatizacije nisu bili racionalno korišćeni, čime se sprečavao rast privredne aktivnosti i zaposlenosti (Katić 2015).

Prema zvaničnim podacima, ukupan nivo javnog duga je i danas veoma visok, i na nivou od oko 60% BDP-a. Poređenja radi, krajem 2008. Srbija je bila pred finansijskim slomom iako je javni dug u

---

pošto je strana roba postala jeftinija. Time je porastao spoljnotrgovinski deficit i oslabila domaća proizvodnja. Stabilizacija i liberalizacija su dovele do obaranja vrednosti preduzeća koja su tokom masovne privatizacije prešla u ruke novih vlasnika po veoma niskim cenama. Pritom, ostvareni prihodi od privatizacije su se u najvećoj meri koristili za tekuću budžetsku potrošnju, a ne za privredni razvoj, što je proizvelo još veće deficite, kao i privid uspešnosti ekonomskih reformi (Dušanić 2017).

apsolutnom iznosu znatno niži nego danas – ispod 30% u odnosu na BDP (Katić 2018a). Dalje, intenzivno se zagovara razvoj zasnovan na stranim investicijama, što je često kontraproduktivno. Jer, povezanost između stope rasta i stranih investicija u tranzicionim zemljama prema rezultatima pojedinih istraživanja – pokazuje se kao negativna (Mencinger 2003).

Da bi se poboljšala ovakva ekonomska situacija, dovoljno je ugledati se na iskustva onih zemalja u razvoju koje su uspevale da ostvare veoma visoke dugoročne stope rasta. Iskustva postsocijalističkih država u reformama privrede ukazuju na neuspeh programa radikalnih ekonomskih reformi, kao i to da se pozitivni rezultati pojavljuju tek sa odustajanjem od toga kursa i razradom sopstvenih ekonomskih programa, a koji prvenstveno uzimaju u obzir specifičnosti sopstvene privrede (Dušanić 2017). Prema velikom istraživanju Komisije za rast i razvoj Svetske banke (*Commission on Growth and Development* 2008), od 1950. godine, ekonomije čak trinaest zemalja su porasle s godišnjom prosečnom stopom od 7% ili više u trajanju od bar dvadeset i pet godina. Tim tempom rasta, ekonomija se gotovo udvostručuje svake decenije. Iako su te zemlje imale specifičnosti i istorijska iskustva, sve ih je karakterisala jaka uloga države u ekonomiji (*ibid.*). U to spadaju odabir i podsticaj prioritarnih industrijskih sektora, kreiranje i sprovođenje odgovarajuće izvozne, finansijske, monetarne, investicione, stabilizacione i tehnološke politike, kontrola i centralno vođenje režima spoljne trgovine, deviznih kurseva i korišćenja inostranih kredita, politika supstitucije uvoza i snažne stimulacije izvoza, strogo kontrolisan i selektivan uvoz, čvrsta devizna kontrola, kao i korišćenje bankarskog (nacionalno očuvanog) sistema putem kreditne i kamatne politike kao glavne poluge državne stimulacije jednih i destimulacije drugih sektora, u cilju restrukturisanja privrede (Komazec 2015). Sprovođenje ovakve ekonomske politike bi posle relativno veoma kratkog perioda dovelo do značajnog poboljšanja materijalne situacije velikog udela stanovništva u Srbiji, mereno bilo subjektivnim, bilo objektivnim indikatorima.

## LITERATURA

- Biswas-Diener Robert and Diener Edward. 2006. The Subjective Well-Being of the Homeless and Lessons for Happiness. *Social Indicators Research*. 762:185–205.
- Biswas-Diener Robert and Diener Edward. 2009. Making the Best of a Bad Situation: Satisfaction in the Slums of Calcutta. *Social Indicators Research Series Culture and Well-Being*. 261–278.
- Blanchflower David and Oswald, Andrew. 2004. Well-being over time in Britain and the USA. *Journal of Public Economics*. 88. 1359–1386.
- Brüggen, Elisabeth, Hogleve, Jens, Holmlund, Maria, Kabadayi, Sertan, Lofgren, Martin. 2017. Financial well-being: A conceptualization and research agenda, *Journal of Business Research*, <http://dx.doi.org/10.1016/j.jbusres.2017.03.013>
- Bruni Luigino and Porta Pier Luigi. 2005. Introduction. In: Bruni L., and Porta P. (eds) *Economics and happiness. Framing the analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Bruni, Luigino and Porta, Pier Luigi. 2007. Introduction. In: Bruni L., and Porta P. (eds) *Handbook on the Economics of Happiness*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Commission on Growth and Development. 2008. *The Growth Report: Strategies for Sustained Growth and Inclusive Development*. Washington. DC: World Bank.
- Deaton Angus. 2008. Income, Health, and Well-Being around the World: Evidence from the Gallup World Poll. *Journal of Economic Perspectives*. 222, 53–72.
- Dunn Lucia and Mirzaie Ida. 2012. *Determinants of consumer debt stress: Differences by debt type and gender*. Columbus, OH: Working Paper. Ohio State University.
- Dušanić Jovan. 2017. *Bečarska ekonomija* (drugo izdanje). Beograd: Beogradska poslovna škola – Visoka škola strukovnih studija.
- Dušanić Jovan. 2018. *Zbog čega smo osuđeni na ekonomsko nazadovanje?* Dostupno na: <http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/zbog-cega-smo-osudjeni-na-ekonomsko-nazadovanje.html?alphabet=>
- Frey Bruno and Stutzer Alois. 2001. *Happiness & economics. How the Economy and Institutions Affect Human Well-Being*. Princeton: Princeton University Press.
- Hansen Thomas, Slagsvold Britt and Moum Torbjørn. 2008. Financial satisfaction in old age: A satisfaction paradox or a result of accumulated wealth? *Social Indicators Research*. 892, 323–347.
- Hayo Bernd and Seifert Wolfgang. 2003. Subjective Economic Well-being in Eastern Europe. *Journal of Economic Psychology*. 24:329–48.
- Headey Bruce, Muffels Ruud and Wooden Mark. 2008. Money does not buy happiness: Or does it? A reassessment based on the combined effects of wealth, income and consumption. *Social Indicators Research*. 87:65–82.

- Howell Ryan and Howell Colleen. 2008. The relation of economic status to subjective well-being in developing countries: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*. 134:536–560.
- Hubler Daniel, Burr Brandon, Gardner Brandt, Larzelere Robert and Busby Dean. 2016. The intergenerational transmission of financial stress and relationship outcomes. *Marriage and Family Review*. 52:373–391.
- Inglehart Ronald and Welzel Christian. 2005. *Modernization, cultural change, and democracy - the human development sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Inglehart Ronald. 1997. *Modernization and postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Katić Nebojša. 2015. Beogradska lakirovka. U: *Iz drugog ugla*. Beograd: Catena Mundi.
- Katić Nebojša. 2018a. Između stvarnosti i iluzija: Bilans stanja ekonomije u Srbiji. U: *Surovi novi svet*. Beograd: Catena Mundi.
- Katić Nebojša. 2018b. Prepisanje bez razumevanja. U: *Surovi novi svet*. Beograd: Catena Mundi.
- Komazec Slobodan. 2015. Neoliberalizam, kriza i neokolonijalizam. *Nacionalni interesi*. 221: 15–49.
- Mencinger Jože. 2003: Does foreign direct investment always enhance economic growth? *Kyklos*. 56:493–510.
- Mentus Vladimir. 2017. *Validnost i pouzdanost subjektivnih indikatora blagostanja u sociološkim istraživanjima – merenje zadovoljstva životom*. Sociološki pregled. LI 1:157–180.
- Noll Herbert. 2013. Subjective Social Indicators: Benefits and Limitations for Policy Making – An Introduction to this Special Issue. *Social Indicators Research*. 1141:1–11.
- Novaković Nada. 2017. *Radnički štrajkovi i tranzicija u Srbiji od 1990. do 2015. godine*. Beograd: Rosa-Luxemburg-Stiftung Southeast Europe. Beograd: Institut društvenih nauka.
- OECD 2011. *Compendium of OECD well-being indicators*. OECD Publishing. Paris.
- OECD 2013. *OECD Framework for Statistics on the Distribution of Household Income, Consumption and Wealth*. OECD Publishing Paris.
- Oishi Shigehiro, Diener Edward, Lucas Richard and Suh Eunkook. 2009. Cross-Cultural Variations in Predictors of Life Satisfaction: Perspectives from Needs and Values. *Social Indicators Research Series Culture and Well-Being*. 109–127.
- Paunović Sanja. 2011. *Uloga MMF u savremenoj ekonomskoj krizi*. Beograd: Savez samostalnih sindikata Srbije.
- Proto Eugenio and Rustichini Aldo. 2013. A Reassessment of the Relationship between GDP and Life Satisfaction. *PLoS ONE*. 811:e79358.

- Rammstedt Beatrice. 2009. Subjective Indicators. *RatSWD Working Paper Series*. 119. Berlin: Rat für Sozial- und Wirtschaftsdaten.
- Schyns Peggy. 2002. Wealth of nations, individual income and life satisfaction in 42 countries: A multilevel approach. *Social Indicators Research*. 5:5–40.
- Sirgy Joseph. 2018. The Psychology of Material Well-Being. *Applied Research in Quality of Life*. vol. 132. 273–301.
- Šoltés Vincent, Nováková Bibiána and Szabo Zsuzsanna Katalin. 2018. A Comparative Study on Satisfaction with Current Standard of Living and its Effects on Overall Life Satisfaction: Case of Romania. V4 and EU-15. *Quality Innovation Prosperity*. 221:58–72.
- Stiglitz Joseph, Sen Amartya and Fitoussi Jean-Paul. 2009. *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. Dostupno na: [http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/documents/rapport\\_anglais.pdf](http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/documents/rapport_anglais.pdf)
- Taft Marzieh, Kalantarie Hosein, Zare Zardeini, Mehrizi Seyyed, Mohammad Tabatabaei and Roshan Abdoreza. 2013. The relation between financial literacy, financial wellbeing and financial concerns. *International Journal of Business and Management*. 811: 63–75.
- United States Consumer Financial Protection Bureau. 2015. *Financial well-being: The goal of financial education*. Dostupno na: [www.consumerfinance.gov/data-research/research-reports/financial-well-being/](http://www.consumerfinance.gov/data-research/research-reports/financial-well-being/)
- Veenhoven Ruut. 2005. Apparent quality-of-life in nations: How long and happy people live. *Social Indicators Research*. 711:61–86.
- Vera-Toscano Esperanza, Ateca-Amestoy Victoria and Serrano-del-Rosal Rafael. 2006. Building financial satisfaction. *Social Indicators Research*. 77:211–243.
- Vladislavljević Marko and Metnus Vladimir. 2018. The Structure of Subjective Well-Being and Its Relation to Objective Well-Being Indicators: Evidence from EU-SILC for Serbia. *Psychological Reports*. online first. doi: 10.1177/0033294118756335
- Xiao Jing Jian, Tang Chuanyi and Shim Shim. 2009. Acting for Happiness: Financial Behavior and Life Satisfaction of College Students. *Social Indicators Research*. 921:53–68.

**Vladimir Mentus**

**MATERIAL WELL-BEING IN SERBIA –  
SUBJECTIVE INDICATORS**

---

**Abstract**

This paper examines material well-being in Serbia measured by subjective indicators. The data comes from the last round of the European Quality of Life Survey, from 2016. Examined indicators are: satisfaction with standard of living, self-assessment of the households' ability to make ends meet, self-assessment of the current households' financial situation compared to the situation twelve months ago, and the concern

about the potential insufficient personal income in old age. The results indicate a generally unfavorable situation of subjective material well-being in Serbia. In addition, a comparative analysis of material well-being in Serbia compared to other European countries is examined, measured by the same indicators. It shows relatively unfavorable situation in Serbia. In the discussion, the main explanations of the unfavorable situation of material well-being in Serbia are provided, that are based on the analysis of general economic policy in Serbia over the last two decades.

**Key words:** material well-being, Serbia, subjective indicators, Europe.



**KSENIJA MARKOVIĆ**

Istraživačica u Centru za politikološka istraživanja i javno mnjenje  
Instituta društvenih nauka u Beogradu  
ksenija.markovic86@gmail.com;

**IVANA JOVANOVIĆ**

Fakultet političkih nauka  
ikafpn@gmail.com

---

# Uticaj procesa evropskih integracija na status nacionalnih manjina u Republici Srbiji<sup>1</sup>

---

## Apstrakt

Cilj rada jeste da razmotri kako pitanja iz domena statusa i prava nacionalnih manjina u Republici Srbiji utiču na aspekte unutrašnjih politika u procesu evropskih integracija Srbije, ali i na sam proces evropskih integracija i pregovora sa Evropskom unijom. Prava nacionalnih manjina su deo političkih kriterijuma i prate se tokom celog procesa pregovaranja u okviru poglavlja 23. Status nacionalnih manjina nije samo unutrašnje pitanje Republike Srbije, gde se inkorporacija manjinskih prava proteže na sve sfere političkog, socio-kulturnog i ekonomskog života. Ovo pitanje spada u domen onih unutrašnjih politika koje imaju značajan uticaj na spoljnopolitičko delovanje Republike Srbije i odnose sa susedima. Pitanje zaštite manjina i manjinskih prava u Republici Srbiji razmatraće se, u domenu spoljnopolitičkih odnosa na nekoliko ravni: procesa pregovaranja za pristupanje Srbiji Evropskoj uniji; bilateralnih odnosa Srbije s državama susedima koje su članice Evropske unije (Mađarska, Rumunija, Hrvatska); odnosa Srbije s državama susedima koje nisu članice Evropske unije, a s kojima postoje nerešena pitanja iz domena statusa manjina (Albanija i Bosna i Hercegovina). Pitanje manjinskih prava u odnosu Republike Srbije i Evropske unije posmatra se u oba smera: kako manjinska pitanja kao sfera unutrašnje politike utiču na poziciju Srbije u procesu pregovaranja, ali i obratno – kako Evropska unija i njen pristup Srbiji imaju učinak na stanje manjinskih prava na nivou regulative i primene politika.

**Ključne reči:** nacionalne manjine, prava nacionalnih manjina, unutrašnja bezbednost, politika susedstva, evropske integracije.

---

<sup>1</sup> Rad je nastao kao rezultat istraživanja u okviru projekta *Društvene transformacije u procesu evropskih integracija – multidisciplinarni pristup* (III 47010), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

## Uvod

■ Zaštita prava manjina je sastavni deo pravnog poretka Republike Srbije, ustavno garantovana i dalje razrađena setom zakona, strateških i akcionih dokumenata. Prava manjina garantovana su i pristupom međunarodnim multilateralnim sporazumima, ali i bilateralnim sporazumima sa susednim zemljama, o zaštiti srpske manjine u njima i manjina iz susednih matičnih država u Srbiji. Manjinska prava danas predstavljaju obavezan deo agende za zemlje Zapadnog Balkana u procesu evropskih integracija, ali i ostvarivanja dobrosusedskih odnosa, naročito imajući u vidu međuetničke sukobe na Balkanu skraja XX veka. Osim ovog spoljnopolitičkog aspekta prava manjina, za unutrašnju stabilnost Republike Srbije u kojoj živi preko dvadeset etničkih zajednica, međuetnički odnosi su od ključnog značaja za stabilnost javnog i političkog života. U sistemu vladavine prava jedne multinacionalne zajednice kao što je Srbija, ostvarivanje prava manjina u domenu njihove kulturne autonomije, ali i aktivne političke participacije, obezbeđuje se ne samo na lokalnom nivou, već i na centralnom nivou, preko participacije u centralnim organima vlasti i učešća u procesu odlučivanja.

Kada je u pitanju proces evropskih integracija Srbije, u domenu osnovnih prava koja su deo pregovaračkog poglavlja 23, gde spadaju i prava manjina, predviđena zakonska rešenja iz ove oblasti treba da se u potpunosti usklade s pravnim tekovinama Evropske unije, uključujući i Povelju o osnovnim pravima, koja je postala sastavni deo pravnih tekovina od Lisabonskog ugovora.<sup>2</sup> Evropska unija izgradila je mehanizme za praćenje usaglašavanja propisa i njihovo sprovođenje, a od stepena sprovođenja zavisi brzina pristupanja jedne zemlje Evropskoj uniji. Na primer, u toku procesa pridruživanja Srbije i priprema za otvaranje pregovaračkog poglavlja 23, Srbija je bila u obavezi da donese poseban Akcioni plan za ostvarivanje prava nacionalnih manjina, što je Vlada Srbije i učinila u martu 2016. godine.<sup>3</sup>

<sup>2</sup> Povelja o osnovnim pravima Evropske unije. Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012P/TXT&from=EN> 09.07.2018.

<sup>3</sup> U cilju izrade Akcionog plana formirana je multiresorna radna grupa sastavljena od relevantnih državnih i pokrajinskih organa, predstavnika Nacionalnih saveta nacionalnih manjina i predstavnika Saveta Evrope i

Uzimajući u obzir pravne akte Republike Srbije, kao i opštu ocenu Evropske unije, pravni okvir za zaštitu nacionalnih manjina u Srbiji jeste uspostavljen. Ipak, osim postojanja i unapređivanja pravnog okvira, zainteresovani akteri moraju kritički pristupiti analizi funkcionalnosti tog okvira – naročito u vezi sa sprovođenjem na nivou praktičnih politika, postojanja proceduralnih prepreka i zakonskih nedoslednosti za puno ostvarivanje garantovanih prava manjina (obrazovanje, mediji, izbor za administrativne funkcije, itd.).

U nastavku se analizira pravni okvir za zaštitu manjina u Republici Srbiji, s posebnim fokusom na najbrojnije etničke zajednice čije su države matice upravo susedne države i članice Evropske unije (Mađarska, Hrvatska, Rumunija), ali i država koje nisu članice Unije kao što su Bosna i Hercegovina i Albanija. Analiziramo glavne odredbe bilateralnih sporazuma, kao i otvorena pitanja u domenu ostvarivanja prava i autonomije manjina. Poseban osvrt dajemo na proces evropskih integracija, i napredak Srbije u oblasti zaštita manjina koje u njoj žive.

## **Pravni položaj nacionalnih manjina u Republici Srbiji**

Nacionalne manjine u Republici Srbiji razlikuju se po brojnosti, teritorijalnoj rasprostranjenosti (etnički kompaktne ili disperzivne manjine), etničkim osobenostima (religija, jezik, kultura i tradicija), demografskom razvoju, društvenom položaju, stepenu integrisanosti i stepenu političkog organizovanja i stepenu političkog uticaja. Prema rezultatima popisa iz 2011. godine, u Republici Srbiji živi preko dvadeset etničkih zajednica. Srbi su većinska nacionalna zajednica sa udelom u ukupnom stanovništvu od 83,32%, a pored Srba, samo još tri etničke zajednice učestvuju u ukupnom stanovništvu sa više od 1%: Mađari (3,53%), Romi (2,05%) i Bošnjaci (2,02%), dok je albanska nacionalna manjina bojkotovala ovaj Popis. Osim navedenih, registrovano je još 16 etničkih zajednica čiji broj pripadnika prelazi 2.000 stanovnika. To su: Hrvati, Slovaci, Crnogorci, Vlasi, Rumuni, Jugosloveni, Makedonci, Muslimani, Bugari,

---

organizacija civilnog društva. Dostupno na: [http://www.ljudskaprava.gov.rs/sites/default/files/prilog\\_fajl/akcioni\\_plan\\_za\\_sprovođenje\\_prava\\_nacionalnih\\_manjina\\_-\\_sa\\_semaforum.pdf](http://www.ljudskaprava.gov.rs/sites/default/files/prilog_fajl/akcioni_plan_za_sprovođenje_prava_nacionalnih_manjina_-_sa_semaforum.pdf) 09. 07.2018.

Bunjevci, Rusini, Goranci, Ukrajinci, Nemci, Slovenci, Rusi.<sup>4</sup> Za potrebe ovog rada detaljnije analiziramo položaj manjina rumunske, mađarske i hrvatske nacionalnosti, čije su matične države članice Evropske unije i graniče se sa Republikom Srbijom, kao i položaj bošnjačke i albanske nacionalne manjine.

Mađarska zajednica pretežno je nastanjena na teritoriji AP Vojvodine, i to u Severnobačskoj i Severnobačkoj oblasti.<sup>5</sup> Osnovno demografsko obeležje mađarske manjine je depopulacija, što je rezultat negativnog prirodnog priraštaja i iseljavanja i to najčešće prema matičnoj državi (FORUM Policy Paper 1/2017:11). Nepovoljni demografski trendovi takođe odlikuju i hrvatsku i rumunsku manjinu. Broj pripadnika hrvatske manjine smanjio se za 17% u odnosu na prethodni Popis, a broj pripadnika rumunske manjine opao je za 5.000 (FORUM Policy Paper 1/2017:11).<sup>6</sup> Većina stanovnika rumunske nacionalnosti živi u regionu Vojvodine (25.400), što čini 87% od njihovog ukupnog broja na području Srbije.<sup>7</sup>

Bošnjačka nacionalna manjina nastanjena je u Raškom i Zlatiborskom okrugu (tzv. Sandžak) i čini 7,02% stanovništva ovog dela Srbije. Bošnjačka zajednica beleži demografski rast (9.000), a Novi Pazar je opština s najvećim porastom broja stanovnika.<sup>8</sup> Albanska nacionalna manjina čini dominantan udeo stanovništva na jugu

---

<sup>4</sup> Pored navedenih etničkih zajednica u kategoriju „ostali“ ubrojani su i Česi, Aškalijski, Egipćani, Jevreji, odnosno etničke grupe čiji je broj pripadnika manji od dve hiljade, Popisna knjiga Republičkog zavoda za statistiku, Nacionalna pripadnost- po gradovima i opštinama, str. 15, dostupno na: <http://webzrzs.stat.gov.rs/WebSite/userFiles/file/Aktuelnosti/Nacionalna%20pripadnost-Ethnicity.pdf> 6.07. 2018

<sup>5</sup> U ovim oblastima se nalazi osam etnički većinskih opština (Kanjiža, Senta, Ada, Bačka Topola, Mali Iđoš, Čoka, Bečej i Subotica) u kojima živi više od polovine ukupnog broja Mađara sa prostora Vojvodine.

<sup>6</sup> Najbrojniji su u Subotici i Somboru, pored ovih gradova najveće procentualne udele (od 8 do 10%) od ukupnog lokalnog stanovništva beleže u Apatinu i Baču.

<sup>7</sup> Najbrojniji su u opštinama Vršac i Alibunar gde je svaki četvrti stanovnik Rumun, kao i na teritoriji grada Pančeva.

<sup>8</sup> U opštinama Novi Pazar, Sijenica i Tutin Bošnjaci su najbrojniji: u ukupnoj strukturi stanovništva učestvuju sa preko 50 %, dok u opštinama Prijepolje čine preko 30% stanovništva, a u Priboju, nešto manje od 15%, u Novoj Varoši manje od 10%. Prezentacija\_Knjiga popisa 1: Nacionalna pripadnost, Dostupno na: [http://media.popis2011.stat.rs/2012/Prezentacija\\_Knjiga1.pdf](http://media.popis2011.stat.rs/2012/Prezentacija_Knjiga1.pdf) 07.07.2018.

Srbije, odnosno u oblasti tzv. Preševske doline.<sup>9</sup> Tačan broj pripadnika albanske nacionalne manjine ne može se saznati iz zvaničnog Popisa 2011. godine, budući da je većina albanskog stanovništva bojkotovala popis. Prema analizama pojedinih autora u vreme Popisa 2011. godine u Srbiji je živelo 73.580 pripadnika albanske nacionalnosti, što čini oko 1% udela u ukupnom stanovništvu iza gotovo 12.000 je više nego u vreme prethodnog Popisa iz 2002. godine.<sup>10</sup>

Pravni okvir politike prema manjinama čini Ustav Republike Srbije, potvrđeni međunarodni ugovori i opšteprihvaćena pravila međunarodnog prava, zakoni i drugi opšti akti, podzakonski opšti akti i opšti akti autonomnih pokrajina i jedinica lokalne samouprave.<sup>11</sup> Sam Ustav utvrđuje i garantuje opsežnu listu individualnih i kolektivnih prava nacionalnih manjina i njihovih pripadnika: opšte određivanje pravnog statusa i zaštite prava nacionalnih manjina; garantovanje prava na učešće u političkom životu i odlučivanju; prava u oblasti službene upotrebe jezika, obrazovanja, kulture, obaveštavanja i pravo na samoupravu nacionalnih manjina. Putem kolektivnih prava pripadnici manjina učestvuju u procesu odlučivanja, a za ostvarivanje prava na samoupravu biraju nacionalne savete, u skladu sa zakonom.<sup>12</sup>

---

<sup>9</sup> Napomena: Teritorija AP Kosovo i Metohija nije obuhvaćena zvaničnim Popisom 2011. godine, te zato nije uzeta u razmatranje u radu.

<sup>10</sup> Polovina ukupnog stanovništva albanske nacionalnosti živi u opštini Preševo, u opštini Bujanovac imaju udeo nešto manji od 50%, u opštini Medveđa čine skoro trećinu stanovništva..

<sup>11</sup> Srbija je ratifikovala Okvirnu konvenciju za zaštitu nacionalnih manjina, Evropsku povelju o regionalnim manjinskim jezicima, Međunarodnu deklaraciju o građanskim i političkim pravima, Međunarodnu deklaraciju o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, i Međunarodnu konvenciju o eliminisanju svih oblika rasne diskriminacije..

<sup>12</sup> Prema čl.14 Ustava država štiti prava nacionalnih manjina i jemči posebnu zaštitu nacionalnim manjinama radi ostvarivanja potpune ravnopravnosti i očuvanja njihovog identiteta. Član 47 navodi da je izražavanje nacionalne pripadnosti slobodno i da niko nije dužan da se izjašnjava o svojoj nacionalnoj pripadnosti. Član 48 ističe da država različitim merama u obrazovanju, kulturi i javnom informisanju podstiče razumevanje i uvažavanje različitosti koje postoje zbog posebnosti etničkog, jezičkog ili verskog identiteta građana. Član 75 Ustava navodi da pripadnici nacionalnih manjin, osim prava garantovanih svim građanima, imaju i individualna i kolektivna prava, koja ostvaruju individualno ili u zajednici sa drugima. Prema članu 77 pripadnici nacionalnih manjina mogu da zauzimaju javne funkcije, pod istim uslovima kao ostali građani. Prilikom zapošljavanja u lokalnim samoupravama, mora se uzeti u obzir etnička struktura populacije i odgovarajuća zastupljenost nacionalne

Krovni zakoni u oblasti zaštite nacionalnih manjina su Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina<sup>13</sup>, Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina<sup>14</sup>, kao i Zakon o zabrani diskriminacije.<sup>15</sup> Pored ovih zakona, oblast manjinskih prava reguliše i niz drugih sektorskih zakona u oblastima obrazovanja, službene upotrebe jezika i pisma, kulture, informisanja i sl. Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina u velikoj meri prati rešenja Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina Saveta Evrope, ali ipak za razliku od Okvirne konvencije, zakon izričito priznaje kolektivna prava nacionalnih manjina.<sup>16</sup> Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina definiše status, način izbora i nadležnosti nacionalnih saveta u oblasti kulturne autonomije. Zakon je prilagođen kapacitetima i potrebama bročano i teritorijalno koncentrisanih nacionalnih manjina, koje su dobro organizovane, sa razvijenom stranačkom strukturom i prisutne u vlasti, naročito na lokalnom nivou. Posledica je da nacionalne zajednice koje imaju manji udeo u ukupnom stanovništvu i teritorijalno su disperzovane nemaju dovoljno finansijskih i tehničkih kapaciteta da u punom obimu sprovedu zakonom definisane nadležnosti (Lončar i Pavlović Križanić 2012:10).

Osim zakona, strateška dokumenta koja uređuju položaj nacionalnih manjina jesu i Strategija za prevenciju i zaštitu od

---

manjine. Član 78 zabranjuje prinudnu asimilaciju pripadnika nacionalnih manjina. Pravo na očuvanje posebnosti nacionalnih manjina predviđeno je članom 79 Ustava. Ovde se navodi da manjine imaju pravo na: izražavanje, očuvanje, razvoj i javno izražavanje nacionalne, etničke, kulturne, religijske posebnosti, da koriste simbole na javnim mestima, koriste svoj jezik i pismo, pravo na vođenje postupka na njihovom jeziku u područjima gde čine većinu populacije, pravo na obrazovanje na svom jeziku, osnivanje privatnih obrazovnih ustanova, da na svome jeziku koriste svoje ime i prezime, razmenu informacija i informisanje na svom jeziku, uspostavljanje svojih medija, u skladu sa zakonom.

<sup>13</sup> Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, *Sl. list SRJ*, br. 11/2002, *Sl. list SCC*, br. 1/2003 – Ustavna povelja i *Sl. glasnik RS*, br. 72/2009 - dr. Zakon i 97/13-US.

<sup>14</sup> Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina, *Službeni list SRJ*, br. 11/02, *Službeni list SCC*, br. 1/03 – Ustavna povelja i *Službeni glasnik RS*, br. 72/09 – dr. zakon i 97/13 – US.

<sup>15</sup> Zakon o zabrani diskriminacije, *Sl. glasnik RS*, br. 22/2009.

<sup>16</sup> Umesto izraza „kolektivna prava“ često se upotrebljava izraz „u zajednici sa drugim pripadnicima nacionalnih manjina“, Za detalje videti: Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina, dostupno na: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?docuementId=09000016800c131b> 12.08.2018.

diskriminacije (2013), Strategija za unapređenje položaja Roma i Romkinja (2016), i Akcioni plan za ostvarivanje prava nacionalnih manjina (2016), koji je za predmet istraživanja ovog rada i najrelevantniji.

Osnovni okvir za izradu Akcionog plana za ostvarivanje prava nacionalnih manjina predstavljaju: Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina Saveta Evrope, Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima, kao i Izveštaj Ekspertske misije Evropske komisije za nacionalne manjine.<sup>17</sup> Akcioni plan predviđa niz mera i aktivnosti u oblastima koje se dotiču generalno statusa nacionalnih manjina, ali i prava iz oblasti kulturne autonomije i učešća nacionalnih manjina u društvenom i političkom životu, poseban akcenat je stavljen na oblast demokratske participacije i učešće pripadnika nacionalnih manjina u radu javnog sektora i javnih preduzeća.<sup>18</sup> Predviđene mere ne donose nikakva revolucionarna rešenja, koja bi bila od posebnog značaja, već samo usklađuju postojeći pravni i institucionalni okvir. Najveća novina koju predviđa Akcioni plan jeste promena pojedinih zakona i zakonskih rešenja. Sama Vlada je ovaj dokument definisala kao „srednjoročni strateški dokument“ koji je nastao kao odgovor na primedbe i sugestije koje je Savetodavni komitet Okvirne konvencije Saveta Evrope uputio Vladi Republike Srbije, a tiču se sprovođenja prava i sloboda nacionalnih manjina.

## Prava manjina i evropske integracije Srbije

Ljudska i manjinska prava predstavljaju važnu temu u procesu evropskih integracija Republike Srbije. Prava manjina značajna su ne samo za unutrašnju stabilnost i vladavinu prava u Srbiji, već i za odnose sa susjednim zemljama koje su članice Evropske unije ili se nalaze u nekoj fazi procesa evropskih integracija. U procesu

<sup>17</sup> Dostupno na: <http://www.ljudskaprava.gov.rs/sr/node/21792> 09. 07 2018.

<sup>18</sup> Akcioni plan se sastoji od 11 poglavlja: I: Lični statusni položaj; II: Zabrana diskriminacije; III: Oblast kulture i medija; IV: Sloboda veroispovesti; V: Upotreba jezika i pisma; VI: Obrazovanje; VII: Demokratska participacija; VIII: Odgovarajuća zastupljenost pripadnika nacionalnih manjina u javnom sektoru i javnim preduzećima; IX: Nacionalni saveti nacionalnih manjina; X: Ekonomski položaj pripadnika manjinskih zajednica; 3 XI: Međunarodna saradnja.



pregovaranja za prijem u članstvo, prava manjina integrisana su u okviru poglavlja 23 „Pravosuđe i osnovna prava“, a proces analitičkog pregleda zakonodavstva, tzv. skrining (*screening*) za ovo poglavlje za Srbiju započet je 25. septembra 2013. godine.<sup>19</sup> Pregovori, o pristupanju Srbije, sa Evropskom unijom formalno su otvoreni Međuvladinom konferencijom 21. januara 2014. godine u Briselu.<sup>20</sup>

Izveštaj o skriningu za poglavlje 23 za Srbiju (*Screening report Serbia, Chapter 23 – Judiciary and fundamental rights*) navodi stanje u oblasti zaštite ljudskih i manjinskih prava.<sup>21</sup> Evropska komisija je takođe iznela svoje mišljenje i dala izvesne preporuke u vezi sa zaštitom prava manjina. U delu izveštaja o ljudskim pravima navodi se da postoji ustavna zaštita, opšti pravni i institucionalni okvir, ali da ukupni administrativni kapaciteti za ljudska prava treba da budu ojačani. Nedostaci postoje kod praktične zaštite ljudskih prava, uključujući i pravosuđe i unutrašnje poslove, a administrativni kapaciteti i finansijska sredstva za zaštitu prava su ograničeni. Kada su u pitanju zaštita manjina i kulturna prava, navodi se da postoji ustavni i odgovarajući zakonski okvir; uspostavljeni su Nacionalni saveti nacionalnih manjina (20 izabranih saveta i Savez jevrejskih opština Srbije), ali je neophodno uložiti napore da se obezbedi njihovo nesmetano funkcionisanje. U delu preporuka, navodi se da pravni okvir, uključujući Zakon o nacionalnim savetima, treba da bude unapređen, uzimajući u obzir preporuke nezavisnih tela. Potrebno je obezbediti efikasnu primenu zakonodavstva za ostvarivanje

---

<sup>19</sup> Kompletan izveštaj o skriningu (*Screening report Serbia, Chapter 23 – Judiciary and fundamental rights*) dostupan je na internet stranici Evropske komisije. Izvor: [https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key\\_documents/2014/140729-screening-report-chapter-23-serbia.pdf](https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2014/140729-screening-report-chapter-23-serbia.pdf)

<sup>20</sup> Evropska komisija preporučila je 22. aprila 2013. godine Savetu ministara spoljnih poslova zemalja članica EU otvaranje pregovora sa Republikom Srbijom. Savet ministara spoljnih poslova zemalja članica EU jednoglasno je 25. juna 2013. godine preporučio Evropskom savetu da pregovori sa Srbijom otpočnu najkasnije do januara 2014. godine, te da Evropska komisija izradi pregovarački okvir i počne sa analitičkim pregledom usklađenosti srpskog zakonodavstva za zakonodavstvom EU. Evropski savet je 28. juna 2013. godine dao „zeleno svetlo“ da se otvore pristupni pregovori sa Srbijom, a da prva Međuvladina konferencija bude održana najkasnije u januaru 2014. godine.

<sup>21</sup> Prema izveštaju o skriningu za poglavlje 23, Srbija je navela da 14,5% njene populacije čine nacionalne manjine. Zaštita prava manjina je ustavno zagarantovana (član 18).

prava manjina u oblastima obrazovanja, upotrebe jezika, pristupa medijima na manjinskim jezicima, a zastupljenost nacionalnih manjina u javnoj administraciji, posebno na lokalnom nivou mora biti značajno unapređena. U preporukama se dalje navodi da je potrebno usvajanje posebnog Akcionog plana, u skladu sa preporukama iznetim u Trećem mišljenju Savetodavnog komiteta za Srbiju u kontekstu Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina; kao i da Srbija treba da otpočne pripreme za usvajanje nove višegodišnje strategije i Akcionog plana za poboljšanje položaja Roma; i da je potrebno da se popravi položaj izbeglih i interno raseljenih lica.<sup>22</sup>

Prema navodima polugodišnjeg Izveštaja Evropske komisije<sup>23</sup> za poglavlja 23 i 24, u skladu sa uspostavljenim pregovaračkim okvirom, u delu o nacionalnim manjinama navodi se da se u Srbiji nastavlja s konsultacijama za izmene pravnog okvira za zaštitu manjina (*Non-paper on the state of play regarding Shapters 23 and 24 for Serbia*). Primenu Akcionog plana za ostvarivanje prava nacionalnih manjina prati Savet za nacionalne manjine, kao i Kancelarija za ljudska i manjinska prava. Dalje se navodi da je nastavljen napredak na području obrazovanja, odnosno sa pripremom i štampanjem udžbenika za nacionalne manjine, iako postoje problemi u odnosu sa albanskom i bošnjačkom nacionalnom manjinom. Izveštaj se posebno osvrće na medijske sadržaje u Srbiji, gde se navodi da je u prvoj polovini 2017. godine učešće manjinskih jezika na drugom programu RT Vojvodina iznosilo 70%, ali da se javno emitovanje na jezicima manjina nije proširilo izvan AP Vojvodine. Navodi se da je potrebno obezbediti dovoljno sredstava za budžetski fond za nacionalne manjine, naročito za održivost medija na jezicima nacionalnih manjina. Dalje, navodi se da Srbija treba da postupa po komparativnoj pravnoj analizi o crkvama i verskim zajednicama u Evropskoj uniji, kroz dijaloga s relevantnim verskim zajednicama, a izvesne napomene odnose se i na zastupljenost i izbor javnih tužilaca, uzimajući u obzir etnički sastav stanovništva.

<sup>22</sup> Sadržaj ovih dokumenata već je iznet u prethodnom poglavlju u vezi s pravnim okvirom za zaštitu manjina u Republici Srbiji.

<sup>23</sup> Polugodišnji izveštaj (*Non-paper on the state of play regarding Shapters 23 and 24 for Serbia*) dostupan je na internet stranici Ministarstva za evropske integracije Republike Srbije. Dostupno na: [http://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu\\_dokumenta/non\\_paper\\_23\\_24/non\\_paper\\_23\\_24\\_novembar\\_srp.pdf](http://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/non_paper_23_24/non_paper_23_24_novembar_srp.pdf), 16.08.2018.

U najnovijem godišnjem izveštaju Evropske komisije za Republiku Srbiju iz aprila 2018. godine (*Serbia 2018 Report*) navedene su ocene Evropske komisije o napretku Srbije u procesu evropskih integracija.<sup>24</sup> U sažetku izveštaja navodi se da u Srbiji postoji pravni i institucionalni okvir za poštovanje i zaštitu ljudskih prava, ali da treba osigurati njegovu doslednu primenu na nivou cele zemlje, uključujući i zaštitu manjina, kao i preduzeti dodatne napore da bi se popravio položaj lica koja pripadaju diskriminisanim grupama (*Serbia 2018 Report*). U delu koji se odnosi na ljudska prava, u sledećim oblastima neophodni su dodatni napori i mere: jačanje institucija za ljudska prava i garantovanje njihove nezavisnosti, kroz alokaciju neophodnih finansijskih i ljudskih kapaciteta; dosledna primena Akcionog plana za nacionalne manjine na nivou cele zemlje i izmene pravnog okvira kroz inkluzivnu, transparentnu i efikasnu proceduru (*Serbia 2018 Report*).

Generalna ocena je da primena instrumenata međunarodne zaštite ljudskih prava mora da bude unapređena. Srbija je u procesu dobijanja statusa posmatrača pri Evropskoj agenciji za osnovna prava (*European Union Agency for fundamental rights, FRA*), što je važan korak na putu usaglašavanja zakonodavnog okvira s pravnim tekovinama Evropske unije. I u vezi zabrane diskriminacije, pravni okvir je u velikoj meri usaglašen sa evropskim standardima, iako nedostaju još neka unapređenja.

Kada je u pitanju zaštita manjina i kulturnih prava, ocena Evropske komisije je da međuetnički odnosi ostaju stabilni, ali da regionalne razlike i dalje postoje, te je potrebno poboljšati primenu pravnih mera. Regioni naseljeni predominantno pripadnicima nacionalnih manjina ostaju i dalje najnerazvijeniji. Primena Akcionog plana za ostvarivanje prava nacionalnih manjina mora da bude ubrzana, a neophodni su bolja inkluzija i saradnja. Republički Savet za nacionalne manjine razvio je relativno dobru saradnju sa Nacionalnim savetima nacionalnih manjina, dok lokalni Saveti za međuetničke odnose nisu uspostavljeni u svim lokalnim samoupravama gde je ta obaveza propisana zakonom, i njihov mandat tek treba da bude razjašnjen. Usaglašavanje Zakona o zaštiti prava i sloboda

<sup>24</sup> Kompletan izveštaj Evropske komisije iz 2018. godine (*Serbia 2018 Report*) dostupan je na internet stranici Evropske komisije. Izvor: <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20180417-serbia-report.pdf>

nacionalnih manjina i Zakona o nacionalnim savetima sa odlukama Ustavnog suda i sektorskim zakonima još uvek nije ostvareno u potpunosti. Iako pravna rešenja nalažu uzimanje u obzir etničkog sastava populacije prilikom imenovanja javnih tužilaca, nacionalne manjine ostaju nedovoljno zastupljene u javnoj administraciji. U oblasti obrazovanja ostvaren je napredak, a Ministarstvo obrazovanja otpočelo je primenu pravilnika o opštim standarima postignuća za srpski jezik kao drugi jezik.<sup>25</sup> Potpisani su memorandumima o razumevanju sa osam nacionalnih saveta za manjine, i otpočeti su priprema i štampanje udžbenika na manjinskim jezicima, ali je neophodan konstruktivan dijalog sa nacionalnim savetom albanske manjine. Pripreme za obezbeđivanje udžbenika za drugostepeno obrazovanje (srednje škole) još uvek nije započeto. Dalje se navodi da je potrebno omogućiti pristup bogoslužju na jezicima manjina. U procesu medijske privatizacije, emitovanje programa na manjinskim jezicima i dalje ostaje otežano zbog nedostatka sredstava ili kontrole sadržaja. Izveštaj se dodatno bavi poboljšanjem položaja romske zajednice, kao i položajem interno raseljenih lica.

Opšti utisak koji se stiče, čitajući izveštaje Evropske komisije jeste taj da u Republici Srbiji postoji visok nivo normativne zaštite nacionalnih manjina. Područja u kojima postoje manjkavosti jesu direktna participacija nacionalnih manjina kroz izborne savete u procesu odlučivanja koja se tiču ostvarivanja njihovih prava, kao i njihovog učešća u javnom životu i administrativnom okviru.

## **Sistem zaštite prava nacionalnih manjina zasnovan na bilateralnim sporazumima**

Dvadeseti vek doneo je epohalan napredak u oblasti zaštite ljudskih individualnih i kolektivnih prava – uspostavljeni su sistemi međunarodne i regionalne zaštite osnovnih ljudskih i kolektivnih prava i međunarodna tela i organi kao iznad-nacionalne instance zaštite pojedinaca ili grupa. Konferencija o evropskoj bezbednosti i saradnji (KEBS), Savet Evrope (SE) i Generalna skupština

<sup>25</sup> Izveštaj Evropske komisije dostupan je na srpskom jeziku na internet stranici Ministarstva za evropske integracije. Dostupno na: [http://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu\\_dokumenta/godisnji\\_izvestaji\\_ek\\_o\\_napretku/izvestaj\\_ek\\_o\\_srbiji\(1\).pdf](http://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/godisnji_izvestaji_ek_o_napretku/izvestaj_ek_o_srbiji(1).pdf) 15.08.2018.

Organizacije ujedinjenih nacija (OUN) usvojili su više multilateralnih akata koji su imali regulisati prava pripadnika manjinskih grupa.<sup>26</sup>

Sistem međunarodne zaštite nacionalnih manjina je u pojedinačnim slučajevima dopunjen i bilateralnim sporazumima. Prednost ovih sporazuma u odnosu na druge međunarodne dokumente jeste što su oni usmereni na rešavanje konkretnih pitanja i problema koja su predmet spora ili interesa nacionalnih manjina i država, odnosno potpisnica. Bilateralni sporazumi koji se bave položajem nacionalnih manjina su pre svega politički sporazumi i nisu novina u međunarodnom pravu. Prvi savremeni dvostrani ugovori u ovoj oblasti javljaju se odmah nakon Drugog svetskog rata. Nova etapa u zaključivanju bilateralnih sporazuma nastupa devedesetih godina XX veka nakon velikih teritorijalnih promena nastalih raspadom SSSR-a, SFRJ i Čehoslovačke i ujedinjenjem Nemačke. Ove promene otvorile su nove probleme u vezi sa rešavanjem položaja nacionalnih manjina, kako novih manjina nastalih raspadom prethodne zajedničke države, tako i manjina u novim državama, koje iznova ulaze u ugovorne odnose sa susedima (Krivokapić 2006).<sup>27</sup> Dodatno, preporuka je i Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina da države sklapanju i potpisuju bilateralne i multilateralne sporazume sa drugim državama, naročito ako su u pitanju susedne države, i da na taj način detaljnije uređuju oblast manjinskih prava i unapređuju bilateralnu saradnju.<sup>28</sup> Institucija Visokog komesara za nacionalne manjine

<sup>26</sup> Završni akt iz Helsinkija 1975. godine; Deklaraciju o ljudskim pravima lica koja nisu državljani država u kojima žive 1985. godine; Završni dokument iz Beča 1989. godine; Evropsku povelju o manjinskim i regionalnim jezicima 1992. godine; Okvirnu konvenciju za zaštitu nacionalnih manjina 1995. godine; i Deklaraciju OUN o pravima pripadnika nacionalnih, ili etničkih, verskih i jezičkih manjina iz 1992. godine.

<sup>27</sup> To su konkretno sledeći sporazumi: austrijsko-italijanski sporazum od 05.09.1946 o položaju nemačke nacionalne manjine u oblasti Južni Tilor, indijsko-pakestanski sporazum o zaštiti manjina iz 1950.godine, Specijalni statut o manjinama uz Memorandum o saglasnosti između Italije, Ujedinjenog Kraljevstva, SAD, s jedne i Jugoslavije, s druge strane potpisan 1954. godine, nemačko- danski sporazum o manjinama iz 1955. godine, kinesko-malajski sporazum iz 1955. godine i dr. (Krivokapić 2006)

<sup>28</sup> „Strane ugovornice će nastojati da, tamo gde je to potrebno, zaključie bilateralne i multilateralne sporazume sa drugim državama, posebno susednim državama, kako bi osigurale zaštitu pripadnika odnosnih nacionalnih manjina.“, član 18. Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina, dostupno na: <http://www.ljudskaprava.gov.rs/sr/node/127> 04.07. 2018.

OEBS-a je takođe prepoznala bilateralne sporazume kao jedan od uspešnih mehanizama uređenja međuetničkih odnosa među državama i za unapređenje prekogranične saradnje, poznato kao Preporuke iz Bolzana (*The Bolzano/Bozen Recommendations on National Minorities*).<sup>29</sup>

Republika Srbija je kao naslednica potpisanih bilateralnih sporazuma Savezne Republike Jugoslavije ima obavezu da se stara o sprovođenju odredbi sporazuma o zaštiti prava nacionalnih manjina koji su potpisani sa četiri njena suseda.<sup>30</sup> Ovi bilateralni sporazumi bave se konkretnije položajem rumunske, mađarske, makedonske i hrvatske nacionalne manjine u Republici Srbiji i položajem srpske nacionalne manjine u Rumuniji, Mađarskoj, Makedoniji i Hrvatskoj. Sadržina sporazuma može se podeliti na sledeće tematske oblasti: opšte mere zaštite nacionalnog i kulturnog identiteta, obrazovanje, službena upotreba jezika i pisma, informisanje i ostvarivanje prava na samoupravu. Zavisno od pregovaračke pozicije, potreba i interesa, države potpisnice nastoje da sporazumima obuhvate i neka pojedinačna pitanja od suštinske važnosti za unapređenje položaja nacionalnih manjina čije interese predstavljaju; kao što su učešće u organima zakonodavne i izvršne vlasti ili delotvorno učešće u organima javne uprave, povraćaj konfiskovane

<sup>29</sup> Preporuke iz Bolzana Visokog komesara za nacionalne manjine su jedna vrsta vodiča kako da se na najbolji način urede odnosi susednih država, i to država u kojima su nastanjene nacionalne manjine i država matica manjina. Pored prikaza opštih principa zaštite nacionalnih manjina i obaveza koje države imaju prema nacionalnim manjinama, ove preporuke navode i objašnjavaju uslove i ograničenja u okviru kojih države matice mogu podržati manjine koje žive u drugim zemljama. Dostupno na: <https://www.osce.org/hcnm/bolzano-bozen-recommendations> 24.08. 2018.

<sup>30</sup> Ti sporazumi su: 1) Sporazum između Savezne vlade Savezne Republike Jugoslavije i Vlade Rumunije o saradnji u oblasti zaštite nacionalnih manjina, potpisan 04. novembra 2002. godine u Beogradu; 2) Sporazum između Srbije i Crne Gore i Republike Mađarske o zaštiti prava mađarske nacionalne manjine koja živi u Srbiji i Crnoj Gori i srpske nacionalne manjine koja živi u Republici Mađarskoj, potpisan 21. oktobra 2003. godine u Budimpešti; 3) Sporazum između Srbije i Crne Gore i Republike Makedonije o zaštiti srpske i crnogorske nacionalne manjine u Republici Makedoniji i makedonske nacionalne manjine u Srbiji i Crnoj Gori, potpisan 06. jula 2004. godine u Skoplju; 4) Sporazum između Srbije i Crne Gore i Republike Hrvatske o zaštiti prava srpske i crnogorske manjine u Republici Hrvatskoj i hrvatske manjine u Srbiji i Crnoj Gori, potpisan 15. novembra 2004. u Beogradu; dostupno na: <http://www.ljudskaprava.gov.rs/sr/dokumenta/nacionalne-manjine/bilateralni/sporazum> 12.08. 2018.

imovine, podsticanje ekonomskog razvoja regiona koji nastanjuju pripadnici nacionalnih manjina i sl.

Sporazum sa Rumunijom očekivano najviše pažnje posvećuje oblastima koje spadaju u domen kulturne autonomije, ali i participaciji i manjinskoj samoupravi. Interesantno je da iz odredbi izuzeto pitanje koje u velikoj meri opterećuje odnose ove dve države – odnos Srpske pravoslavne crkve i Rumunske pravoslavne crkve oko procesa „rumunizacije“ vlaške nacionalne manjine u Istočnoj Srbiji. Ova tema aktuelizirana je tokom procesa pristupanja Srbije Evropskoj uniji, i prema izvesnim tvrdnjama, predstavnici Rumunije koriste ovo pitanje u kontekstu uslovljavanja Srbije u procesu evropskih integracija.<sup>31</sup>

Sporazum sa Mađarskom je najdetaljniji razradio prava manjina u oblasti kulturne autonomije. U ovom sporazumu se eksplicitno navodi pravo države matice da, u okvirima međunarodnog prava, podrži i brani interese nacionalne manjine, što nije slučaj sa drugim sporazumima.<sup>32</sup> Za razliku od drugih sporazuma, u ovom sporazumu se pored standardnih odredbi o pravu nacionalnih manjina da učestvuju u političkom odlučivanju, pojavljuje i formulacija „učešće u javnom životu“, uz poseban naglasak na odgovarajuću zastupljenost pripadnika nacionalnih manjina u javnim službama, naročito u redovima policije.<sup>33</sup> Ovu odredbu možemo tumačiti kao težnju da se participacija nacionalnih manjina proširi sa političkog procesa na celokupan sistem upravljanja državom. Član 9 sporazuma propisuje prava i obaveze država u oblasti manjinske samouprave, a posebno se naglašavaju kulturna i personalna autonomija kao mogući modeli samouprave. Razlog što su ugovorne strane izabrale ovu formulaciju verovatno je nastojanje Republike Srbije da „izbaci

<sup>31</sup> Dostupno na: <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2372831/zbog-cega-su-u-sporu-srpska-i-rumunska-pravoslavna-crkva.html> 05.07. 2018.

<sup>32</sup> Sporazum između Srbije i Crne Gore i Republike Mađarske o zaštiti prava mađarske nacionalne manjine koja živi u Srbiji i Crnoj Gori i srpske nacionalne manjine koja živi u Republici Mađarskoj, „naglašavajući da zaštita nacionalnih manjina i prava njihovih pripadnika čini bitnu komponentu kako međunarodne zaštite ljudskih prava, tako i međunarodne saradnje, i da je opravdano nastojanje matične države da u granicama međunarodnog prava podrži nacionalnu manjinu“, dostupno na: [http://ljudskaprava.gov.rs/sites/default/files/dokument\\_file/tekst\\_sporazuma\\_madj.pdf](http://ljudskaprava.gov.rs/sites/default/files/dokument_file/tekst_sporazuma_madj.pdf) 05.07. 2018.

<sup>33</sup> *Ibid*, član 2, stav 2

iz igre“ model teritorijalne autonomije, koji bi mađarskoj nacionalnoj manjini kao najbrojnijoj i teritorijalno koncentrisanoj na severu Vojvodine u velikoj meri odgovarao. Dok su pitanje odnosa državnih organa i Rumunske pravoslavne crkve preskočeni kao teme u sporazumu sa Rumunijom, u sporazumu sa Mađarskom u članu 12 propisuje se obaveza države da crkvenim zajednicama nacionalnih manjina vrati imovinu koja je konfiskovana ili drugim merama oduzeta.

Sporazum sa Hrvatskom najviše pažnje posvećuje odredbama koje regulišu oblast obrazovanja (član 3 i član 4).<sup>34</sup> Vrlo detaljno je razrađeno pravo na službenu upotrebu jezika i pisma, a u članu 6 se taksativno navodi u kojim situacijama pripadnici manjina imaju prava da ostvare ovo pravo, dok se u drugim sporazumima samo koriste formulacije „ispred organa uprave ili pred sudovima“.<sup>35</sup> Pretpostavlja se da su obrazovanje i službena upotreba jezika detaljno razrađeni usled bojazni nacionalnih manjina da će biti asimilovane. Postoje dva uzroka za ovo shvatanje: ratni sukobi i velika sličnost srpskog i hrvatskog jezika. Uvodni deo sporazuma odnosi se i na povratak izbeglica u obe države. Ovo je još uvek nerešeni problem između Srbije i Hrvatske koji je posledica ratnih sukoba devedesetih godina XX veka.

U momentu potpisivanja sporazuma, nijedna država potpisnica nije bila članica Evropske unije; danas su to tri potpisnice:

<sup>34</sup> Pored odredbi koje garantuju pravo na obrazovanje na maternjem jeziku u članu 4 se garantuje i učešće pripadnika nacionalnih manjina u upravljanju školskim ustanovama i zapošljavanje pripadnika nacionalnih manjina na svim nivoima u oblasti obrazovanja.

<sup>35</sup> „Strane ugovornice se obavezuju da će osigurati na područjima gde žive pripadnici nacionalne manjine, a u skladu sa unutrašnjim zakonodavstvom i usvojenim međunarodno-pravnim standardima, službenu upotrebu jezika i pisma nacionalne manjine, i to: u postupcima pred telima državne uprave i lokalne samouprave; pravosudnim telima i pravnim licima koja imaju javna ovlašćenja; u radu predstavničkih i izvršnih tela jedinica lokalne samouprave; u postupku sprovođenja državnih i lokalnih izbora i referenduma; kod izdavanja javnih isprava, potvrda i uverenja; pri sastavljanju privatnih isprava koje se koriste u pravnom prometu; u korišćenju dvojezičnih obrazaca, natpisnih ploča, pečata i žigova državnih tela, tela jedinica lokalne samouprave i pravnih lica koja imaju javna ovlašćenja; pri obeležavanju naziva naseljenih mesta, ulica i trgova, javnih oznaka u prometu i toponima“ član 6, Sporazum između Srbije i Crne Gore i Republike Hrvatske o zaštiti prava srpske i crnogorske manjine u Republici Hrvatskoj i hrvatske manjine u Srbiji i Crnoj Gori. Dostupno na: [http://www.ljudskaprava.gov.rs/sites/default/files/dokument\\_file/2.\\_sporazum\\_sa\\_hrvatskom.pdf](http://www.ljudskaprava.gov.rs/sites/default/files/dokument_file/2._sporazum_sa_hrvatskom.pdf) 05.07. 2018.



Rumunija, Mađarska i Hrvatska. Na osnovu dosadašnjih dešavanja možemo zaključiti da će sve tri zemlje tokom procesa evropskih integracija Srbije koristiti pravo da se pozivaju na ove sporazume u nameri da Republiku Srbiju podsete na obaveze koje je preuzela prema manjinama koje su predmet sporazuma. Skoro je izvesno da će se bilateralni sporazumi koristiti kao sredstvo ucene tokom procesa pristupanja Srbije Evropskoj uniji. S druge strane, može se postaviti pitanje u kojoj meri sporazumi predstavljaju sredstvo ucene ili uslovljavanja, ukoliko su obe zemlje potpisale i ratifikovale sporazum i samim tim preuzele obavezu da ugovoreno i ispunje.

Od pomenute tri države suseda i članice Evropske unije, najbolji su bilateralni odnosi s Mađarskom, koje prate i posete i sastanci na najvišem državnom nivou,<sup>36</sup> kao i unapređenje privredne saradnje.<sup>37</sup> Položaj mađarske nacionalne manjine dugo se nije pominjao kao tačka sporenja između Mađarske i Srbije. Takođe i predstavnici najveće stranke mađarske nacionalne manjine Savez vođođanskih Mađara, koji participira u vlasti na sva tri nivoa sa Srpskom naprednom strankom kao vladajućom strankom, konstantno ističu da su odnosi između zajednica dobri i da nemaju zamerke na saradnju s Vladom Republike Srbije.

Saradnja s Rumunijom takođe je na zadovoljavajućem nivou. Najveća tačka sporenja jeste odnos Rumunije i Rumunske pravoslavne crkve prema vlaškoj nacionalnoj manjini na istoku Srbije.

Odnosi Republike Srbije sa Hrvatskom puni su uspona i padova. Posebno su bili u stagnaciji tokom 2015. i 2016. godine a tema sporenja između ostalog bila je i položaj hrvatske nacionalne manjine, ali i položaj srpske nacionalne manjine u Hrvatskoj, naročito onih koji su se vratili nakon rata devedesetih godina.

Srbija nema potpisan bilateralni sporazum o nacionalnim manjinama sa Bosnom i Hercegovinom, ali je sa ovom državom povezana kao jedna od potpisnica Dejtonskog sporazuma. Međuetnički odnosi između Srba i Bošnjaka su kroz istoriju bili vrlo dinamični, od

---

<sup>36</sup> Zajednički sastanak Vlada Republike Srbije i Mađarske, održan u Nišu 21. novembra 2016. godine.

<sup>37</sup> Robna razmena s Mađarskom od 2013. godine konstantno raste uz napomenu da je bila najveća tokom 2017. godine (942,8 miliona evra uvoza u Srbiju i 546.4 miliona evra izvoza iz Srbije). Dostupno na <http://pks.rs/Documents/Centar%20za%20bilateralnu%20saradnju%20i%20koordinaciju%20rada%20predstavni%C5%A1tava/MA%C4%90ARSKA.pdf> 09.07. 2018.

srdačnih i prijateljskih do iskazivanja mržnje i netrpeljivosti i otvorenih sukoba. Najava srpsko-bošnjačkog dijaloga je bila i jedna od ključnih tačaka predsjedničke kampanje aktuelnog predsjednika Aleksandra Vučića. Jedna od osnovnih odlika bošnjačke nacionalne manjine je to što ona, za razliku od mađarske, rumunske i hrvatske zajednice nema svoju matičnu državu. Uprkos tome, prilikom analize položaja bošnjačke nacionalne manjine uvek se moraju imati u vidu i odnosi na relaciji Beograd–Sarajevo, odnosno Srbije i Bosne i Hercegovine. U određenim prilikama se i mišljenje Turske mora uzeti u obzir, koja ima ozbiljne namere da ojača svoj uticaj na području Zapadnog Balkana (Mapiranje Sandžaka, str.41 ).<sup>38</sup>

Srbija nema potpisan bilateralni sporazum o nacionalnim manjinama sa Albanijom. Postoje bar dva razloga za izostanak ovakvog sporazuma. Prvi razlog je taj što je Albanija dugo odbijala da u svoji pravni i politički poredak uvede pojam nacionalne manjine. Tek je ove godine konačno usvojen Zakon o zaštiti nacionalnih manjina u Republici Albaniji i tim zakonom status nacionalnih manjina dobili su: Bošnjaci, Srbi, Crnogorci, Makedonci, Grci, Vlasi, Romi, Egipćani i Bugari.<sup>39</sup> Da li će u budućnosti biti pokrenuta inicijativa da se potpiše bilateralni sprazum o položaju albanske nacionalne manjine u Srbiji i položaju srpske nacionalne manjine u Albaniji, vreme će dati odgovor. Drugi razlog je taj što se odnosi sa Albanijom često posmatraju kroz prizmu Kosova i Metohije, pa je dijalog Beograda i Tirane često pod uticajem dešavanja i odnosa s Prištinom. I sama albanska nacionalna manjina nije sigurna, nakon jednostranog proglašenja nezavisnosti Kosova i Metohije, da li je njena matica samoproglašena država Kosovo ili država Albanija. Pojedini politički lideri Albanaca s juga Srbije zagovaraju ideju da se mora uspostaviti reciprocitet između prava koje ostavaruju Srbi na Kosovu i Albanci

<sup>38</sup> Jačanje uticaja je naročito prisutno nakon formiranja trilaterale Srbija–Turska–Bosna i Hercegovina i usvajanja Istambulske deklaracije 2010. godine na balkanskom samitu na kojem su učestvovali u ime Republike Srbije predsjednik Boris Tadić, u ime Turske predsjednik Abdulah Gul u ime Bosne i Hercegovine predsedavajući Predsedništva BiH Haris Silajdžić. Važnost Istambulske deklaracije se ne ogleda toliko u efektima koje je postigla koliko u tome što je Turskoj zvanično priznala ulogu posrednika u međuetničkim i međudržavnim odnosima Srba i Bošnjaka. Ovu politiku je nastavila i aktuelna vlast na čelu sa Srpskom naprednom strankom i predsednikom Srbije Aleksandrom Vučićem.

<sup>39</sup> Dostupno na: <http://www.vakat.me/bosnjaci-dobili-status-nacionalne-manjine-u-albaniji/> 10.07. 2018.

na jugu Srbije, a tu se pre svega misli na zagarantovana mesta u parlamentu i na formiranje Zajednice srpskih opština, a radikalnije struje idu i korak dalje i kandiduju ideju da se teritorija Preševske doline pripoji samoproglashenoj državi Kosovo. Obe ideje su kandidovane i kao tema tokom izborne kampanje 2016. godine kod albanskih političkih stranaka.

## Zaključak

Zakonodavstvo i pravno-institucionalni okvir Republike Srbije uglavnom su u saglasnosti s ratifikovanim međunarodnim sporazumima i principima zaštite nacionalnih manjina u međunarodnom pravu. Može se reći da propisani pravni okvir dostiže visok nivo zaštite kako prava manjina, tako i ljudskih prava uopšte, što ima posebnu težinu u kontekstu strateških ciljeva Srbije na putu evropskih integracija, ali i cilja uspostavljanja jednog opšteg sistema zaštite i ravnopravnosti svih građana Republike Srbije koji u njoj žive. Međutim, u praksi je uočen raskorak između normativnog i stvarnog stanja, koji se najčešće ogleda u selektivnom sprovođenju zakona i zaobilazanju i izobličenoj procedura, što u konačnom predstavlja odraz nedostatka političke volje i rešenosti da se ova oblast konačno uredi.

Može se zaključiti da su dobrosusedski odnosi u vrhu prioriteta spoljnopolitičke strategije Srbije od kojih zavisi obim i sadržaj regionalne saradnje, kao i tempo napredovanja u procesu evropskih integracija. Položaj nacionalnih manjina i poštovanje njihovih prava ima dvostruku važnost za proces napredovanja Srbije u pregovorima o članstvu u Evropskoj uniji. Prvo, jer na ovaj način Srbija zemljama Evropske unije s kojima pregovara, uz napomenu da su pojedine i matične države nacionalnih manjina, dokazuje predanost vladavini prava i sposobnost da garantovana prava i sprovede. Drugo, jer regulisanje položaja nacionalnih manjina i poštovanje i zaštita njihovih prava doprinosi boljim međudržavnim odnosima i stabilnosti regiona u celini.

Izrada Akcionog plana je bila prilika da se konačno oblast manjinske politike strateški uredi i uskladi s potrebama nacionalnih manjina s jedne strane i s načelima integracije s druge strane. Umesto toga ovaj dokument je rezultat reakcije na pritisak institucija Evropske unije i država matica koje su članice EU. Ovakav pristup

nije produktivan i pretili da prouzrokuje sledeće probleme: kada se ispunje zahtevi država članica EU čiji sunarodnici čine nacionalne manjine u Srbiji, ta rešenja će stvoriti neujednačenost u odnosu na druge manjine, koje su takođe autohtone ili čije države matice nisu članice EU, kao što su bošnjačka, albanska ili crnogorska nacionalna manjina (FORUM Policy Paper 2/2017:14). Ovo će prouzrokovati nezadovoljstvo kod pripadnika pomenutih manjina koje može imati dva ishoda. Prvi, manje dramatičan ishod je da svoje nezadovoljstvo nepravednim tretmanom iskažu državama maticama i međunarodnoj javnosti i da na taj način pokušaju da izvrše pritisak na predstavnike vlasti. Drugi scenario je organizovani bojkot institucija vlasti i antisistemske delovanje, što nas uvodi u nove bezbednosne rizike. Izneta teza dodatno dobija na značaju ako uzmemo u obzir da upravo bošnjačka i albanska nacionalna manjina nisu sudelovale u procesu izrade Akcionog plana.<sup>40</sup>

Pregovori o članstvu sa Evropskom unijom jasno su pokazali da je položaj nacionalnih manjina i dalje aktuelna tema u regionu i da još uvek ima sporenja po brojnim pitanjima i problema koji nisu na adekvatan način rešeni. Takođe, primetno je da je pregovaračka pozicija država matice nacionalnih manjina koje su članice Evropske unije daleko povoljnija od onih koje nemaju status članica, jer je ucenjivački potencijal članica veći i ozbiljniji, budući da raspolažu konkretnom pretnjom, a to je davanje negativnog odgovora na prijem u članstvo Srbije u Evropskoj uniji.

---

<sup>40</sup> Ministarstvo pravde osnovalo je radnu grupu za izradu nacrtu posebnog Akcionog plana za ostvarivanje prava nacionalnih manjina koja ima više članova, među kojima je 11 predstavnika nacionalnih saveta zajedno sa predstavnicima državnih institucija i civilnog društva. Radna grupa je izradila Akcioni plan u martu 2016. Međutim, konsultacije unutar radne grupe nisu se odvijale bez problema. Između ostalog: predstavnici albanske manjine nisu bili od početka uključeni u proces; predstavnici Bošnjačkog nacionalnog vijeća istupili su iz akcione radne grupe u novembru 2015; radna grupa je imala tehničke i logističke probleme; članovi radne grupe su dovodili u pitanje stručnost ključnog eksperta; kratki rokovi za konsultacije unutar radne grupe. Kao posledica toga, izrađeni Akcioni plan nije rezultat konsenzusa između nacionalnih manjina i predstavnika državnih organa. Zbog toga su nacionalne manjine i stručna javnost nezadovoljni predlogom Akcionog plana za ostvarivanje prava nacionalnih manjina (FORUM Policy Paper 2/2017:13).

## LITERATURA

- Krivokapić Boris. 2006. *Manjine u međunarodnom pravu*. Beograd: Prometej.
- Lončar Jelena i Tatijana Pavlović Križanić. 2012. *Evaluacija rada pet nacionalnih saveta*. Novi Sad: Centar za regionalizam.
- Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, *Sl. list SRJ*, br. 11/2002, *Sl. list SCG*, br. 1/2003 – Ustavna povelja i *Sl. glasnik RS*, br. 72/2009 – dr. Zakon i 97/13-US
- Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina, *Službeni list SRJ*, br. 11/02, *Službeni list SCG*, br. 1/03 – Ustavna povelja i *Službeni glasnik RS*, br. 72/09 – dr. zakon i 97/13 – US
- Internet izvori:*
- Akcioni plan za ostvarivanje prava nacionalnih manjina, Dostupno na: [http://www.ljudskaprava.gov.rs/sites/default/files/prilog\\_fajl/akcioni\\_plan\\_za\\_sprovođenje\\_prava\\_nacionalnih\\_manjina\\_-\\_sa\\_semaforom.pdf](http://www.ljudskaprava.gov.rs/sites/default/files/prilog_fajl/akcioni_plan_za_sprovođenje_prava_nacionalnih_manjina_-_sa_semaforom.pdf) 09.07.2018.
- Bilateralni sporazumi o zaštiti prava manjina Republike Srbije. Dostupno na: <http://www.ljudskaprava.gov.rs/sr/dokumenta/nacionalne-manjine/bilateralni/sporazum> 12.08.2018.
- Bošnjaci dobili status nacionalne manjine u Albaniji, Bošnjaci kroz vakat, Dostupno na: <http://www.vakat.me/bosnjaci-dobili-status-nacionalne-manjine-u-albaniji/> 10.07.2018.
- FORUM Policy Paper 2/2017. Manjinska politika- podsticanje integracije u Srbiji. Dostupno na: <file:///C:/Users/Ksenija/Downloads/Forum-2-2017-SRP-07072017-web-2.pdf> 10.07.2018. <http://www.ljudskaprava.gov.rs/sr/node/21792> 09.07.2018.
- Izveštaj Evropske komisije iz 2018. godine (*COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT Serbia 2018 Report Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2018 Communication on EU Enlargement Policy* {COM(2018) 450 Final}). Dostupno na: <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20180417-serbia-report.pdf> dostupno na srpskom jeziku: [http://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu\\_dokumenta/godisnji\\_izvestaji\\_ek\\_o\\_napretku/izvestaj\\_ek\\_o\\_srbiji\(1\).pdf](http://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/godisnji_izvestaji_ek_o_napretku/izvestaj_ek_o_srbiji(1).pdf) 15.08.2018.
- Izveštaj o skriningu za poglavlje 23 (*Screening report Serbia, Chapter 23 – Judiciary and fundamental rights*). Dostupno na: [https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key\\_document-s/2014/140729-screening-report-chapter-23-serbia.pdf](https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_document-s/2014/140729-screening-report-chapter-23-serbia.pdf) 10.07.2018.

- Mapiranje Sandžaka- Sandžak u regionalnom kontekstu: mapiranje uticaja i predlaganje rešenja za poboljšanje društveno – političkog razvoja u Sandžaku.* 2017. Forum za etničke odnose, dostupno na: <http://fer.org.rs/wp-content/uploads/2018/01/MAPIRANJE-SAND%C5%BDAKA-1.pdf> 10.07.2018.
- Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina. Dostupno na: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016800c131b> 12.08.2018.
- Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina. Dostupno na: <http://www.ljudskaprava.gov.rs/sr/node/127> 04.07.2018.
- Polugodišnji izveštaj (*Non-paper on the state of play regarding Chapters 23 and 24 for Serbia*). Dostupno na: [http://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu\\_dokumenta/non\\_paper\\_23\\_24/non\\_paper\\_23\\_24\\_novembar\\_srp.pdf](http://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/non_paper_23_24/non_paper_23_24_novembar_srp.pdf) 16.08.2018.
- Popisna knjiga Republičkog zavoda za statistiku, Nacionalna pripadnost po gradovima i opštinama. Dostupno na: <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/userFiles/file/Aktuelnosti/Nacionalna%20pripadnost-Ethnicity.pdf> 06.07.2018.
- Povelja o osnovnim pravima Evropske unije. Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012P/TXT&from=EN> 09.07.2018.
- Preporuke iz Bolzana Visokog komesara za nacionalne manjine. Dostupno na: <https://www.osce.org/hcnm/bolzano-bozen-recommendations> 24.08.2018.
- Prezentacija\_Knjiga popisa 1: Nacionalna pripadnost, Dostupno na: [http://media.popis2011.stat.rs/2012/Prezentacija\\_Knjiga1.pdf](http://media.popis2011.stat.rs/2012/Prezentacija_Knjiga1.pdf) 07.07.2018.
- Spoljnotrgovinska razmena Republike Srbije i Mađarske, Privredna Komora Srbije, Dostupno na: <http://pks.rs/Documents/Centar%20za%20bilateralnu%20saradnju%20i%20koordinaciju%20rada%20predstavni%C5%A1tava/MA%C4%90ARSKA.pdf> 09.07.2018.
- Zbog čega su u sporu srpska i rumunska pravoslavna crkva?, RTS internet portal, Dostupno na: <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2372831/zbog-cega-su-u-sporu-srpska-i-rumunska-pravoslavna-crkva.html> 05.07.2018.

Ksenija Marković

Ivana Jovanović

**IMPACT OF THE EUROPEAN INTEGRATION  
PROCESS ON STATUS OF NATIONAL  
MINORITIES IN THE REPUBLIC OF SERBIA**

---

**Abstract**

The purpose of this paper is to analyse how the issues in the domain of status and rights of national minorities in the Republic of Serbia affect internal policies in the process of European integration, as well as the process of European integration itself and negotiations with the European Union. The rights of national minorities are integral part of the political criteria and have been followed throughout the negotiation process under Chapter 23. Status of national minorities is not an internal issue for the Republic of Serbia, as an implementation of minority rights extends to all areas – including political, socio-cultural and economic life. This issue also refers to those internal policies that have a significant impact on the external political actions of

the Republic of Serbia and relations with neighbouring countries. Minorities protection and minority rights in the Republic of Serbia in the area of external political relations will be analysed through several levels: first, negotiation process for the accession of Serbia to the European Union; second, bilateral relations between Serbia and neighbouring countries that are member states of the European Union (Hungary, Romania, Croatia); third, relations between Serbia and neighbours that are not member states of the European Union, but there are unresolved issues related to status and minority protection (Albania and Bosnia and Herzegovina). Minority rights will be considered in both directions: how national minority issues as an internal policy affect position of Serbia in the negotiation process, and vice versa – how the approach of the European Union affects status and minority rights, regarding legal framework and policy implementation.

**Key words:** national minorities, minority rights, internal security, neighborhood policy, European integration.

# Politike rodne ravnopravnosti



**NATALIJA MIĆUNOVIĆ**

Naučna saradnica u Centru za filozofiju

Instituta društvenih nauka u Beogradu

[natalijam57@gmail.com](mailto:natalijam57@gmail.com)

---

# Rod, identitet i dostojanstvo<sup>1</sup>

---

## Apstrakt

Diskriminacija žena kao grupe razlikuje se od većine drugih vrsta diskriminacije po tome što su žene najveća grupa koja je ikada krenula da se emancipuje i, kao neophodan preduslov, da ostvari svoje ljudsko dostojanstvo. Radi rešavanja nepravdi iz prošlosti, moramo ih rasvetliti kako bi se odgovorilo na nepravde u sadašnjosti; moramo se boriti za jednak tretman i pravdu za žrtve kako bismo negovali nadu za budućnost; moramo uključiti žene u vidljive važne pozicije i omogućiti ženama da ostvare svoje snove na svoj način – tako da mogu da budu uzor za devojčice koje odrastaju u ovom nesavršenom svetu. Jedan od najvećih izvora brojnih prepreka današnjim društvima u ostvarivanju dostojanstva žena jeste nejednako nagrađivanje.

*Ključne reči:* rod, identitet, dostojanstvo, ekonomija.

153

■ Namera mi je da prvo objasnim pojmove iz naslova i njihovu međusobnu vezu. Mislim na pojmove roda, identiteta i dostojanstva. Na jednom času analitičke filozofije pre trideset godina, profesor je govorio o suštinskim svojstvima i nesuštinskim svojstvima, i naveo da je to što ima decu i predaje filozofiju nešto što mu je važno, ali bez čega bi ipak bio on; dok je to što je rođen kao svesno biće i što ima moralnost nešto što kada bi se promenilo, više ne bi bio ista osoba, pa smo diskutovali o tome koliko je njegovo poreklo važno za to da bude to što jeste. Ja sam upitala, primera radi, da li bi se i dalje osećao kao suštinski ista osoba, da je, na primer, žena. U šoku, on je rekao da isto tako možemo da zamislimo da je krokodil. Svi smo se nasmejali, i ja sam zaključila da je pomisao da bude žena za njega čak i više nedostojanstvena nego da bude krokodil.

---

<sup>1</sup> Rad je pisan u okviru projekta *Društvene transformacije u procesu evropskih integracija – multidisciplinarni pristup* (III 47010) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Ranija, kraća verzija ovog rada nastala je za potrebe skupa *Rod i dostojanstvo* održanog u Institutu društvenih nauka 2017. godine.

Identitet je nešto što se često definiše ili kao skup svojstava, pa identifikujemo nekoga kao moralnu ili crvenokosu osobu, zavisno od odnosa tih osobina i svrhe identifikacije, a često govorimo o pripadnosti i o ličnosti kao o skupu društvenih odnosa, kao što neko može da bude hrišćanka, majka i desničarka, bibliotekarka i Srpkinja.

Dostojanstvo je nešto što crpimo iz samoidentifikacije kao mislećeg, osećajnog bića, obično pripisano svim ljudima i samo njima, mada ponekad prošireno na životinje i prirodu, a ponekad suženo na ljude koji pripadaju nekoj grupi, kao što su slobodni ljudi, hrišćani, heteroseksualci ili intelektualci.

Prema Majklu Rozenu (Michael Rosen), Kantovo, među filozofima klasično, poimanje dostojanstva kao intrizične kategorije, znači nečega što imamo sami po sebi, iako osnov cele koncepcije ljudskih prava kao nečega što ljudima pripada kao bićima koja su sama sebi podarila dostojanstvo, za razliku od, recimo, krokodila, ima nedostatke uobičajenih Kantovskih gnoseoloških ograničenja, pa nam je teško da sami sebi objasnimo zašto poštujemo mrtve, i zašto ulazimo u kontradikciju slobode i savršene dužnosti prema sebi, kao u slučaju samoubistva (Rozen 2015).

Dostojanstvo je i nešto što dugujemo drugim ljudima i njihovo poštovanje je ono na čemu se dostojanstvo zasniva. Iako je ono autohtono, ako imamo potpunu autonomiju, moramo ga na neki način ukazati sebi.

Dostojanstvo je, prema tome, nemoguće bez autonomije. Upravo u kršenju dostojanstva, obično ljudima oduzimamo autonomiju, i to činimo na osnovu neke njihove lične odlike koja ih tako određuje kao članice ili članove neke grupe robova, homoseksualaca, Roma, prekarnih radnika, domaćica.

Postavlja se i pitanje da li je ljudsko dostojanstvo ljudska potreba i/ili ljudsko pravo? Za Majkla Ignjatijeva (Michael Ignatieff): „Poštovanje i dostojanstvo takođe zavise od toga da li se primanja smatraju nečim na šta imamo pravo, nečim što smo zaslužili ili nečim što smo dobili kao pomoć.” (Ignjatijev 1993:16)

Pol je jedna od karakteristika ljudskih bića koja je bez sumnje pravi (a ne Kembridžski) pojam, ali ipak, to se ponekad osporava. Kao što se često vidi u esencijalističkom shvatanju roda (da, mogu da budem majka ili ne, ženstvena ili ne, heteroseksualna ili ne, ali da li mogu da izaberem da ne budem žena?), uprkos kontinuiranoj borbi za

slobodu u samospoznaji roda kao izabranog svojstva, to je stalni izvor provokacije za diskriminaciju.

Pol, rod, rodni identitet i seksualna orijentacija su kao identiteti shvatani esencijalistički, ali postaju sve više predmet autonomnog izbora. Porodica, etnička grupa, zavičaj, nacija, državljanstvo i kosmopolitska egzistencija su takođe okviru grupa identiteta. Takođe i uverenja, prakse i ideologije; znanja, veštine, profesije, klase i činovi. Sve ove pripadnosti mogu da nas oslobode ili sputaju, da nam omoguće privilegije ili da, ako smo diskriminirani usled njih, budu ugrožena naša osnovna ljudska prava i naše dostojanstvo.

U argumentaciji polazim od toga da je rod tradicionalni koncept, koji se dovodi u vezu s različitim skupovima verovanja o dostojanstvu i zaslužnim nagradama, kojih smo dostojni. Dostojanstvo i zaslužene nagrade su povezani u svim slučajevima masovne diskriminacije (Jevreji, robovi, nekvalifikovani radnici koji su 'manje vredni ljudi' i ne zaslužuju iste nagrade kao donosioci odluka). Ekonomija kao efikasan alat za dodeljivanje resursa mora postaviti ograničenja na distribuciju, pa je jednakost, čak iako je neupitna pred zakonom, retko zaista i jednakost šansi. Poseban argument o 'brižnoj prirodi žena' i 'ekonomiji nege' prelazi u stvarnu ekonomiju kao prevara. Žene i svi ostali bi trebalo da teže dostojanstvu da budu priznati kao istinski jednaki i zaslužni za nagrađivanje, kao i za posedovanje prava, i za prepoznavanje postojanja dužnosti korisnika (osobe koje dobijaju prednost od nečega).

Vezu između pola i drugih karakteristika zapravo još više potvrđuju diskriminirajući akteri: žene su slabije, manje razumne, manje sposobne, manje pouzdane, ozloglašene kao frivolne i nepouzdate. Njihovo mesto u podeli rada uvek zavisi od njihove ženskosti (dojenja, nege, uloge medicinske sestre), ženstvenosti (sekretarice, ružičaste kragne simbolišu utešnu ličnost i seksualnost) i potčinjavanja (medicinska sestra, sekretarka, sekretarica, pomoćnica, asistentkinja, zamenica).

Da li rad žena, rad kao briga o drugima, rad kao 'čišćenja' posle nereda, može da bude dostojanstven ili samo pristojan? Naša odlučivanja, feministička, tradicionalna (ako smo definisali tradiciju), liberalna i solidarna, mogu da se oslanjaju na vrednosti ili na interese. Da li smatrate da vaša učiteljica treba da glasa? Da se vaša ćerka obrazuje? Da vašu majku ne bije muž? Da vaša sestra ima priliku da radi? Da vaša žena dobije zdravstvenu negu i lečenje? Da u novinama ne opisuju vašu sekretaricu kao starletu? Da? Čoveče, vi ste feminist!

Dostojanstvo se bazira na unutrašnjem viđenju sebe i na položaju u zajednici. Dostojanstvo nije moguće bez ostvarivanja ekonomske autonomnosti i kapaciteta za zarađivanje i ostvarivanje prihoda i samostalno trošenje. Ekonomski poredak je nenaklonjen individualnoj ekonomskoj autonomiji velikog broja pojedinaca. Jedan od načina smanjenja broja 'takmičara' za učestvovanje u ekonomskoj utakmici je odbacivanje nekih od njih na osnovu ličnih karakteristika i/ili pripadnosti grupi. Žene su izbačene iz utakmice za vrhunske pozicije pripisivanjem nekih osobina celom polu. Podela rada je i dalje neophodna, da bi se obavili zadaci u mikro i makro ekonomskoj sferi, ona je često izvedena nasilno, mada nekada i indoktrinacijom. Žene su indoktrinacijom nasledile ulogu 'brižnih pomagačica' u toj podeli uloga, jer je svaka žena pomalo bolničarka. Primeri su samo-žrtvujući mikro matrijarhat Marine Blagojević Hjuson (Hughson), 'pomažući članovi domaćinstva' u zvaničnoj statistici, 'feministički' projekat geronto-domaćica. Ženama (i muškarcima koji ih biraju) se to predstavlja kao dužnost i vrlina. Dostojanstvo, kao psihološki neophodna dimenzija ličnosti, može da se bazira na ispunjavanju te uloge kao dostizanja vrline putem izvršavanja dužnosti. Rad ne može da bude dostojanstven kada je prihod od rada daleko manji ne samo od prihoda od kapitala, već i od prihoda od uticaja. Marina Blagojević-Hjuson kaže da 'imploziju patrijarhata', kao i 'krizu maskuliniteta' pojačavaju i različiti ekonomski globalni procesi (kao što su to finansijalizacija i robotizacija), ali i transformacija lokalnog samo-žrtvujućeg matrijarhata (Blagojević-Hjuson 2017:166).

Da bismo razmatrali mogućnosti postizanja rodne ravnopravnosti, prvo moramo artikulirati svesnost prepreka u tom poduhvatu. Ako želimo da tvrdimo da je rodna ravnopravnost spora u nastajanju zbog činjenice da postoji nerazumevanje pola kao društvenog naspram biološkog koncepta ili da se nedovoljna pažnja posvećuje sve većoj dubini koncepta pola u savremenoj književnosti, koja je, barem do neke mere, počela da prodire u javnu svest, morali bismo da zaključimo da koncept jednakosti ima čvršće korene u našoj svesti.

Mislim pak da je koncept jednakosti i ono što je u suštini njegovog značenja, pod napadom socijalne politike koja smanjuje njegov sadržaj zamenjujući istorijski ideal jednakosti pojmom koji je više ravnopravnost.

Dominantna ideološka paradigma jeste ona u kojoj je rod još jedan način da se eliminišu 'igrači' – kako to ide u ekonomskom modelu teorije igara, kao što je poreklo i pozicija. Odgovornost koju

pokazuju administratori (projekata različite vrste i skale) – jeste prema konceptima i ideološkom stavu, a ne prema ljudima. Koncept jednakosti postaje još više iskrivljen korišćenjem osnova za diskriminaciju (rod, seksualna orijentacija, nacionalno poreklo, invalidnost, klasa) od strane kulturnih ikona koje govore o tome kao da će to ublažiti nejednakost, kao da je medijska pažnja stvarno ono za čim ljudi koji su diskriminirani zaista žude. Odgovornost za prosperitet ne može se ostaviti samo onima na vlasti.

Na vlast se dolazi i na vlasti se ostaje samo uz, makar i prećutnu, podršku stanovništva. Veoma je teško naći primer vlasti koja se iskreno bori protiv seksizma, ukorenjenog u svim poznatim razvijenim društvima u većoj ili manjoj meri. Promene koje se događaju u društvu uvek izazivaju i reakciju, nastojanje da stvari ostanu kakve jesu i sa ulogama, pa i rodnim, kakve su već uobičajene. Pitanje nije da li smo seksisti, jer svi smo to, pitanje je: „Šta ćemo da uradimo po tom pitanju?” Seksist je neko ko misli da je njegov/njen rod (pol) 'zaslužniji' i/ili 'važniji', pametniji ili jači ili brižljiviji ili ljubazniji. Važno je da zaista s radoznalošću istražujemo, umesto da podržavamo bilo koji ideološki stav.

Jedan od temelja patrijarhata jeste u podeli rada, koja čini neke poslove muškim, a neke ženskim. Uključivanje kompleksnijih rodnih identiteta dovelo bi do rasprave o tretmanu manjina, koja je deo rasprave o diskriminaciji, ali ne nužno i rasprave o seksizmu i patrijarhatu, koji se ne zasnivaju na dodeljivanju uloge manjini, jer se žene ne smatraju manjinom i diskriminacija se opravdava drugim sredstvima. Prilikom muško/ženske podele rada, patrijarhalna tradicija nalaže da se svi poslovi tretiraju kao manje ili više zahtevni, prvo biološki, pa intelektualno, i na kraju emotivno. Žene su fizički slabije, ali jedino one doje. Dakle, muškarac će izaći i uraditi fizičke poslove, a žena će ostati kod kuće da doji. Žene su malo gluplje, po tom argumentu, pa će muškarac izaći i otići da radi kao broker ili astronaut, a usled složenosti njegovog posla, treba mu podrška u održavanju porodičnog života, pa će žena, pošto je već dojila, nastaviti da se brine o deci, pa i o celom domaćinstvu. Feminističke teorije su oštro polemizale s tim postulatima patrijarhata. Međutim, kada se smatra da se žene više plaše rizika, da će biti opreznije, da zaslužuju sumnjivi kompliment da su umerenije i ljubaznije, da je primerenije da one nesrazmerno učestvuju u ekonomiji nege, nije bilo tako jednoglasne kritike od strane feministkinja. Rezultat je bio porazan – sva zanimanja 'u kojima su žene bolje i prirodnije je da to one rade' manje su plaćena, a do pomeranja dolazi i tako da zanimanja

u kojima žene počinju da dominiraju bivaju manje plaćena, jer je tržište već učinilo njihov rad jeftinijim. To zatvara krug patrijarhalnog pritiska na rodne uloge u ekonomiji. Primanje niske zarade smatra se sinonimom ličnog neuspeha, nedostatka uspeha, inferiornosti. Žene internalizuju nisku procenu vrednosti samih sebe kroz nisku procenu vrednosti svog rada. Kao što kaže bel huks (bell hooks): „U obogaljenoj ekonomiji, žene će dobiti nadnice nedovoljne za život, ako ih uopšte dobiju, i njihov delegitimisan rad za podršku porodici će biti dvostruko degradirajući, samom prirodom posla i percepcijom takvog zaposlenja kod kuće.” (hooks 1984:104)

Čini se da je legitimizacija pozitivne diskriminacije, nesumnjivo kulturne politike zasnovane na problemima u vezi s prošlošću – u nadoknadi za istorijske nepravde; sadašnjošću – u reakciji na diskriminatorne stavove i prakse, i budućnošću – u pružanju pozitivnih uzora budućim generacijama, neophodna u ‘manje politički korektnom’ okruženju i zbog prava na istoriju, na sećanje i na žalost i/li slavlje, potrebu da budemo iste i drugačije u isto vreme, da pripadamo zajednici i pobunimo se protiv pripadanja, kao i prava na budućnost raznolikosti.

Upravo to povezuje koncept roda s dominantnom politikom svetskog poretka, međunarodnim odnosima i nacionalističkim pokretima. Bez manjina elite mogu – samo ih isključe – ali šta sa ženama? One su svuda, i zato se moraju uklopiti u sistem verovanja koji naglašava preovlađujuću ideologiju, i to uz pomoć društvenih nauka. Koncept budućnosti nije moguć bez uverenja da postoji mogućnost promena, a za to mora biti nade u jednakost šansi, u ‘potragu za srećom’ kao ljudskim pravom, koje je opet moguće samo uz solidarnost cele zajednice. Pripadanje zajednici, gde je rod jedan od identifikacionih, ali ne i eliminišućih karakteristika – neophodnost je za ovakav ljudski razvoj.

Diskriminacija žena kao grupe razlikuje se od većine drugih vrsta diskriminacije po tome što su žene najveća grupa koja je ikada krenula da se emancipuje i, kao neophodan preduslov, da ostvari svoje ljudsko dostojanstvo. Istorija, politička teorija, feministička teorija i bilo kakva predviđanja za budućnost nam govore da su žene u prošlosti bile teško zlostavljane i njihovo dostojanstvo i ravnopravno učešće u zajednici je negirano, jednostavno zbog toga što su žene; da velike grupe žena i mnoge žene pojedinačno, posebno žene koje se suočavaju s dvostrukom i višestrukom diskriminacijom (žene koje se suočavaju s nasiljem i drugim brojnim izazovima, i one koje pripadaju manjinskim grupama) prolaze kroz diskriminaciju i maltretiranje, a da nema boljitka

u bliskoj budućnosti. Bilo koje društvo koje teži da bude slobodno i pravedno (Ne zvuči li to skoro kao minimalan uslov? Nažalost, često nije ispunjen!) – mora da tretira žene s dostojanstvom da bi i samo bilo dostojanstveno. Kako bismo rešavali nepravde iz prošlosti, moramo ih rasvetliti; kako bismo odgovorili na nepravde u sadašnjosti, moramo se boriti za jednak tretman i pravdu za žrtve; da bismo negovali nadu za budućnost, moramo uključiti žene u vidljive važne pozicije u društvu i omogućiti im da ostvare svoje snove na svoj način, tako da mogu da budu uzor za devojčice koje odrastaju u ovom nesavršenom svetu.

Nejednako nagrađivanje je jedan od najvećih izvora brojnih prepreka današnjim društvima u ostvarivanju dostojanstva žena. Nagrađivanje za ono što smo zaslužili, predan i kvalitetan rad, obraćanje i pružanje pažnje i iznalaženje načina da nešto uradimo bolje, u neposrednoj ili daljoj prošlosti, predstavlja značajan deo našeg identiteta i, ukoliko je dostojno, našeg dostojanstva. Kada na nagrađivanje utiču diskriminatorni kriterijumi (dob, rod, rodni, seksualni, etnički, religiozni ili politički identitet, kao i lične karakteristike), to umanjuje naše dostojanstvo i dovodi u pitanje naš identitet.

Često se kaže da su žene plaćene isti iznos kao i muškarci za isti posao – i to jeste istina u nekim javnim ustanovama za standardizovan rad. Takođe je istina da žene, kao veoma dominantne u održavanju porodice i brizi o domaćinstvu i o članovima porodice kojima je potrebna nega (deca, stari, invalidi, bolesni, razmaženi) – imaju manje vremena za plaćeni rad, stoga i manje zarađuju. Takođe je istina da žene, sve u svemu, uprkos značajnim promenama kod najnovijih generacija, steknu manje ekspertize za najviše plaćene poslove (mada neki najbolje plaćeni poslovi ne zahtevaju nikakvu ekspertizu). Takođe je tačno da je porastao broj žena na pozicijama moći i bogatstva. Ali nije tačno da to objašnjava sistemske nejednakosti na radnom mestu, sistemska diskriminaciju žena u porodici i zajednici, a što značajno doprinosi ekonomskoj nejednakosti žena, ne uključujući ekonomsko nasilje nad ženama koje vrše njihovi poslodavci i članovi porodice, kao što pokazuje istraživanje Marije Babović (Babović, Ginić, Vuković 2016).

Ova vrsta sistemske diskriminacije dešava se na većoj skali kroz regulatorne ekonomske prakse. Po rečima Džeki Tru (Jacqui True): „Finansijska kriza i skandali u vezi sa njom stvaraju mogućnost za osporavanje normalnih načina upravljanja globalnom ekonomijom. Međutim, ove mogućnosti su ukinute. Narativi uspešnih žena lidera skreću



pažnju od potrebe za kolektivnim institucionalnim potezima ka reformi finansijskog sistema prema krivici pojedinaca, najčešće muškaraca, ali i ka 'super ženama' liderkama, koje će, kako se tvrdi, obnoviti stabilnost i profitabilnost institucija" (Tru i Hozić 2016:55). Dakle, nešto za šta žene često prozivaju, kao razlog da im se uskrati podrška, takozvana 'ženska averzija prema riziku', koristi se da promoviše ideju da će žene, 'univerzalne čistačice' ponovo počistiti nered.

Postoji tendencija da se ozbiljno ekonomsko nasilje, kao i krupne prevare u velikoj meri predstave kao incident, a incidente, kao nešto slučajno prosuto, najbolje je prepustiti čistačicama. Onda to postaju samo privatni prekršaji, kao propusti u manirima, stoga se ne isplati shvatiti ih ozbiljno i popraviti, kako Aida Hozić kaže: „Kako pomeraju granice između privatnog i javnog/tajnih i transparentnih domena života, skandali ih istovremeno objavljuju, proizvode i reifikuju. Posmatrati ih kao trenutke istine ili nedvosmislene slučajeve raskrinkavanja autoriteta značilo bi ignorisati to da su oni sami konstituisani od autoriteta i da konstituišu autoritet. Što je još važnije, to bi značilo ignorisati značaj podele javno/privatno i njenih rodno zasnovanih instanci za depolitizovano, neupitno funkcionisanje kapitalističke ekonomije“ (Tru i Hozić 2016:175–6).

Svi se sećamo čuvene feminističke izreke 'Privatno je političko'; ovo je nastavak seksističke borbe da se ta izreka negira, da se proglasi svako omalovažavanje žena, čak i u javnosti, čak i na poslu, čak i u stručnoj i akademskoj zajednici, kao legitimno obeležavanje granica privatnosti. Ovo nije jedina prepreka artikulacije integrisane naučne zajednice koja bi mogla naučiti društvo da bolje razume probleme koji obuhvataju fizički, digitalni i društveni svet; kao što sam navela u jednom starijem radu: „Dug je put kroz mnogo slojeva predrasuda u naučnoj zajednici dok naučnici različitih usmerenja, obrazovanja i konteksta mogu da učestvuju u zajedničkom projektu razumevanja sveta ... Nadam se da sam vas podsetila na još jedan značajan napor pred kojim smo, da edukujemo sebe i svoje kolege naučnike i naučnice u veštini tolerancije i saradnje“ (Mićunović 2006a:94).

Na prvi pogled, nije potpuno jasno, a možda čak ni politički korektno, da posmatramo pojmove identiteta i dostojanstva kao posledično povezane s nagrađivanjem. Ako, međutim, pogledamo društvenu strukturu u kojoj se meritokratija naglašava kao vrhunac pravedne raspodele – a moramo se upitati zar zaista mislimo da su bilo kakve vrste oligarhije pravednije – onda želimo da potvrdimo da meritokratski

princip jeste ono što nas osnažuje kao jedinke dostojne toga da budu uvažavane. Problem s meritokratijom, kao i sa svakom vrstom objektivnosti i fer pleja, jeste to što je sistem namešten tako da su neke zasluge jednakije od drugih. Dostojanstvo koje društvo rada (videćemo šta će s tim biti u budućnosti, kada prevlada veštačka inteligencija i rad postane skoro nepotreban) usko vezuje za korisnost zajednici, do te mere da čak i dokoni bogataši izmišljaju da se nečim bave, nije u istom stepenu dostupno svima – potrebno je mnogo više truda da se iz potcenjene grupe (manjine svih vrsta i žene) ostvari pravo na učešće u 'radnom narodu' (ako vas taj koncept isuviše podseća na samoupravljanje, obratite pažnju na prezir s kojim se razvijena kapitalistička društva odnose prema nezaposlenima i nedovoljno uspešnima).

Rod, kao identitet, kao starinski odnos žena i muškaraca i kao proširen pojam tako da uključi sve pripadnike LGBTQIA2+zajednice (zajednice, u uslovnom smislu, jer među pripadnicima te grupacije postoje bitne razlike i nesuglasice) jeste nešto što određujemo i sami i određuje se u zajednici, postoji kao objektivno određenje i valorizuje se kao manje ili više vredno, ima veliku ulogu u ostvarivanju sopstvenog osećanja dostojanstva i u dostojanstvenom tretmanu od strane drugih. Razmotrimo i feministkinje koje se često paušalno svrstavaju u tu grupu iako to često nisu. Feministički pokret traje već toliko dugo da više nije pokret, već skup različitih uspomena, naučenih lekcija i (preteranih) očekivanja. Možemo govoriti o „feminizmima“, i o teorijskom, ideološkom i praktičnom značaju tog pojma, ali za sada i ovde prvo bi ga trebalo malo demistifikovati.

Šta je to u rodnom identitetu što ga čini tako poželjnom kategorijom za isključivanje u ekonomskom nagrađivanju? Pošla bih od svog iskustva u radu u državnoj instituciji koja se bavila rodnom ravnopravnošću. Značajna većina državnih službenica s kojima sam sarađivala bila je veoma zabrinuta da će, samim ženskim rodnom u nazivu njihovih radnih mesta (načelnica, savetnica i slično) njihov doprinos biti manje vrednovan, i žestoko su se borile da budu potpisane kao načelnik, savetnik i slično. Slično Frojdu, koji je mislio da žene žele da imaju penis, često je objašnjavano da one žele da se poistovete sa svojim muškim, 'ozbiljnijim' kolegama. Kao što feministkinje misle da je Frojd pomešao penis sa nezavisnošću, tako i ja mislim da su te žene želele da imaju privilegije za koje su videle da su ih njihove kolege na tim pozicijama s lakoćom postizali. Vidimo da su saveti, upravo od strane uspešnih žena, svedeni na dve kategorije, obe veoma seksističke: 1) Dobre devojke ne postaju šefovi:

treba upotrebiti sve 'ženske', stereotipno negativne taktike spletke i ko- ketiranja da se prodre u 'muškom svetu' bankarstva, akademije, itd.; 2) 'Potrudite se' – saveti koji preporučuju imitiranje muškaraca, kao da imi- tiranje njihovog oblačenja (odela), ponašanja (masni vicevi, kasna pića) i posvećenosti poslu (žena brine o deci, ručku, računima, košuljama, pa on može da ostane do kasno) može da im donese nagrade. Očigledno, obe ove taktike upravo osnažuju najgori vid seksizma.

Iako je Evropska unija (EU) (a s njom i mi koji smo se trudili da iz- gradimo bolje društvo u njenom obličju) imala plan o integrisanju poro- dičnog i poslovnog života koji je trebalo da prevaziđe sve ove stare ste- reotipe, sa opadanjem značaja Evrope u globalnom biznisu, i s finansijskom krizom, ti dobri običaji (koji su trebalo da budu ovaploćenje skandinavske utopije na širem evropskom tlu) – počeli su da nestaju. Ponovo su se vra- tile rustične vrednosti poslovanja kao borbe u kojoj nema milosti, pa tako ni mesta za popuštanje radi porodičnog života. Porodični život, naj- više otelovljen u podizanju dece, tradicionalno je prepušten ženama, do- vodeći ih u situaciju nepravedne utakmice.

Jedan od problema meritokratije jeste to što ona u mnogim as- pektima propagira agresivnost, koja se vidi kao nešto 'muško', u smislu kao nešto 'jako' i u svim sloganima, od sportskih, estradnih i poslovnih do političkih i nacionalnih, reči „brže“, „jače“, „bolje“, „samo jako“, „samo napred“, „tamo gde niko nije kročio“ – jesu sinonimi uspeha, doprino- sa, zasluga, pa time i dostojnosti. Agresivnost je vrtlog koji usisava žene i kao saučesnice i kao objekte, tako da se žene identifikuju s muškom moći kao pomoćnice, a takođe internalizuju viktimizaciju, što čini težim distanciranje od muškarca neophodno za rađanje feminističkog pokre- ta (Mićunović 2006b:196). Jer, jedan od najvećih problema u očuvanju stečenih prava jeste upravo ležernost s kojom se ona prihvataju; žene nisu manjina i potpuno su integrisane u društvo, tako da se njihovo pravo na postizanje jednakih mogućnosti i kada nije ostvareno i kada jeste (neporecive su prednosti koje mlade žene imaju u odnosu na svo- je bake u dostupnosti, na primer, poslaničkih mesta, da ne govorim o obrazovanju, ličnoj slobodi i slično) – ne doživljava kao posebno žensko pravo ni kao neko dostignuće, pošto je sve to, zar ne, potpuno normal- no. Ima sve više razumevanja za muškarce u ženskom pokretu, možda je to proizvod saučesništva u patnjama specifičnim za ovo vreme i me- sto, a tako čestim u ljudskoj istoriji, a možda je to i sazrevanje samog feminističkog pokreta ili prosto žena kao grupe, najveće grupe u ljud- skoj istoriji koja je krenula da se emancipuje.

Servisna uloga, veoma ukorenjena u poslovni model globalne ekonomije i na mikro i na makro planu već vekovima (staleži, sluge, servisna industrija, pomoćnice/i raznih vrsta, hijerarhija, konkurencija) – jeste ona od koje treba pokušati pobeći i tu se, osim nameštenog nazovi fer pleja, upotrebljava i odbacivanje velikog broja ljudi (imaju tamniju kožu, izbegli su odnekle, imaju siromašno poreklo, grešili su u svom obrazovanju i/ili dosadašnjem radu i/ili porodičnom životu, pa su krivi što su morali da pobegnu od rata, što su rođeni crni, što im roditelji nisu omogućili da idu na Harvard, što su ostali samohrani roditelji ili se oporavljaju od zavisnosti). U toj igri odbacivanja, žene su nezaobilazne, one su odbacene, ali ostaju kao integralni deo sistema, kao stabilne osnove porodice i bazična potpora svakoj delatnosti, jer uvek treba nešto pripremiti, iseckati, očistiti ili prekucati.

Diskriminacija je postala suptilnija, a razvijena društva formalizovanjem pristupa i uopštavanjem pojmova ne doprinose njenom iskorenjivanju. „Negiranje diskriminacije u striktno pravnom smislu je jedan od načina koji EU koristi, kada svojim specifičnim pristupom rodnoj ravnopravnosti, koji se temelji na odvajanju od koncepta socijalne pravde i vezivanju za ideju različitosti, nastoji da opravda tezu da bilo čija prava ne treba razmatrati ni odvojeno, ni zasebno, ni izolovano. U ovom slučaju redukovanje koncepta rodne ravnopravnosti proističe iz preuzimanja određenih pretpostavki iz dominantnog hegemonijskog diskursa“ (Čičkarić 2017:16). Rasprava o doprinosu upravo kulturnih politika, ili politika identiteta rastućoj nejednakosti, preuveličavaju ulogu datog argumenta, on je više izgovor nego razlog. Da nije identitetske politike, koja je više zgodan zbirni naziv za sve one osobine koje bi bile navedene kao uzročno povezane s nesposobnošću i podbacivanjem, seksisti i rasisti bi morali da zaoštire uslove pod kojima se nešto što treba da bude nagrađeno stvara (uslove rada, postignuća, ostvarivanja kreativnosti) da bi ih učinili ekskluzivnim za svoju klasu/kastu/klub. To ne znači da se ne treba boriti za slobodno iskazivanje i podjednak tretman osoba s raznim manjinskim i/ili rodnim identitetima, već da je važno da se zna da nije dovoljno imati paradu ako nemate zakone koji se sprovode adekvatno za zaštitu svakoga ko je drugačiji, i ako nema pristupa jednakosti šansi, jer svako ima prava da traga za srećom pod istim uslovima, bez splitanja.

Da bismo razumeli vezu između dostojanstva i percepcije roda kao svojstva, potrebno je da obratimo pažnju na različite oblike valorizacije, od kojih je jedan svakako nagrađivanje. „Ovde upotrebljavam koncept identiteta kao skupa ispunjavanja raznovrsnih društvenih uloga koje čine veze jedne osobe čineći je bićem koje se nalazi u preseku nekoliko društvenih krugova. U bilo kom društvu najbolji način da se sve te uloge ispune i da se stekne odobravanje daje ženama mušku validaciju koja im je društveno, a često i psihološki neophodna. U tom kontekstu 'ženstveno' i 'muževno' su termini koji definišu načine na koje smo uspeli da valorizujemo rodni identitet kroz određene modele samoizbora“ (Matuštik 1993:131)

Valorizacija rodnog identiteta kao samo-izbora, kao dostignuća, opravdava nagrađivanje po arbitrarnim hijerarhijskim šemama koje, manje ili više suptilno, održava diskriminatorni jaz i imaginarnu mušku premoć, čak i kod velikih potresa koji podrivaju uobičajenu podelu rada i tradicionalne rodne uloge. Patrijarhat odoleva toj krizi i nastavlja da oblikuje naše razumevanje sopstvene vrednosti.

Rođenjem, socijalizacijom, iskustvima i sopstvenim izborima gradimo svoj identitet. Pošto smo društvena bića, taj identitet je izgrađen od doživljaja sopstva u interakciji s brojnim društvenim, rodnim i profesionalnim, porodičnim i klasnim, ulogama. Zaslužujemo, samim tim što smo ljudska bića, da budemo viđeni i tretirani kao jedinke s dostojanstvom. Ljudsko sopstvo i identitet nisu mogući bez samospoznaje kao osobe s dostojanstvom. Iako je dostojanstvo imanentno ljudskoj osobi, kroz percepciju identiteta, katkad rodnog, katkad u odnosu na naše druge karakteristike, nismo uvek viđeni, niti čak uvek sami sebe vidimo, kao dostojanstvene osobe. Valorizacija raznih identiteta je u vezi s dostojanstvom koje se percipira kao deo naših zasluga, kao nešto što moramo zaslužiti, vrlinama, ponašanjem i osobinama. Pošto je u tržišnoj privredi zarada jedan od glavnih ličnih valorizujućih komponenata, sistemska diskriminacija žena na polju zarada, uz opravdanja nedokazanih tvrdnji o ženskoj brižnosti i/ili inferiornosti, uz kreiranje incidenata koji utvrđuju rodnu hijerarhiju, i pozicioniraju žene u grupu pasivnih provokatora incidenata, niže hijerarhijski postavljenih ublaživača incidenata i pratilaca, dovodi do smanjenja broja konkurenata (eliminirajući većinu žena) i neravnopravne utakmice u sferi zarada, učvršćujući esencijalističke temelje patrijarhata.

## LITERATURA

- Babović Marija, Katarina Ginić i Olivera Vuković. 2010. *Mapiranje porodičnog nasilja prema ženama u Centralnoj Srbiji*. Beograd: SeCons.
- Blagojević-Hjusun Marina. 2017. *Muškarci u Srbiji: druga strana rodne ne/ravnopravnosti*. Beograd: Pekograf. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Čičkarić Lilijana. 2017. Diskurzivna kritika rodne ravnopravnosti u politikama EU. U Čičkarić Lilijana i Novaković Nada (ured.) *Knjiga sažetaka: Okrugli sto Region i Evropa pred izazovima promena*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Hozić Aida and True Jacqui (eds). 2016. *Scandalous Economics; Gender and the Politics of Financial Crisis*. Oxford University Press. Chapter 3 The Global Financial Crisis's Silver Bullet; Women Leaders and 'Leaning In' by Jacqui True Chapter 10 We, Neoliberals by Aida A. Hozić
- hooks bell. 1984. *Feminist Theory: From Margin To Center*. Cambridge, MA. South End Press.
- Ignatieff Michael. 2001. *The Needs of Strangers*. USA. Picador.
- Matušković Martin. 1993. *Postnational Identity*. Guilford Press.
- Mićunović Natalija. 2006a. Uticaj tranzicionih faktora na rodne odnose u Srbiji. *Filozofija i društvo*. 1:89–94.
- Mićunović Natalija. 2006b. Rodni aspekti društvenih promena. *Filozofija i društvo*. 2:191–197.
- Rozen Majkl. 2015. *Dostojanstvo, istorija i značenje pojma*. Beograd: CLIO.

Natalija Mićunović

### GENDER, IDENTITY AND DIGNITY

#### Abstract

Discrimination of women as a group is different than most other kinds of discrimination. It is because women are the biggest group ever to have risen towards equality and, as a necessary precondition, actualization of their human dignity. In order to address injustices of the past, we must shine light on them, in order to address

injustices of the present, we must institute equal treatment and retribution for victims, in order to nurture hope for the future, we must include women in visible important positions and allow them to pursue their dreams in their own way, so they can be role models for little girls, who are growing up in this imperfect world. One of the great sources of numerous obstacles today's societies face in achieving dignity for women is unequal rewarding.

**Key words:** *gender, identity, dignity, economy.*

**LILIJANA ČIČKARIĆ**

Naučna savetnica u Centru za sociološka i antropološka istraživanja  
Instituta društvenih nauka u Beogradu  
lcickaric@idn.org.rs

---

# Žene i desnica u Srbiji i Evropi<sup>1</sup>

---

## APSTRAKT

U programima desnih političkih partija i javnim debatama najčešće se govori samo o nasilju nad ženama, partijskim kvotama i privilegijama majki. Teme kao što su seksizam u institucijama, participacija malog broja žena u procesima odlučivanja i rukovođenja, nejednake zarade žena i muškaraca i mizoginija u medijima i javnom diskursu gotovo se ne pominju, ni u unutarpartijskim raspravama, ni u parlamentarnim debatama. Žene se taktički postavljaju na određene „vidljive“ funkcije, jer se time „omekšava i poboljšava“ imidž ovakvih partija u javnosti. Na taj način se stvara lažna slika o senzibilnosti za ženske interese, progresivnom i emancipatorskom potencijalu, kako bi se privuklo žensko biračko telo. Žene uglavnom zauzimaju niže pozicije u partijskoj hijerarhiji i političkom životu, a kada su delegirane na značajne funkcije i najviše pozicije u vlasti, najčešće ne raspolazu odgovarajućom političkom moći i ne donose samostalno političke odluke.

*Ključne reči:* žene, desnica, antifeminizam, Evropa, Srbija.

## Uvod

■ Marginalizacija rodne analize u istraživanjima je usko povezana sa isključivanjem rodnih i feminističkih studija i saznanja iz *mainstream* teorije i prakse u vodećim akademskim disciplinama unutar društvenih nauka. Cilj ovog rada jeste da se upravo rodnom analizom definiše veza između političke desnice i diskursa o rodu i ženama u savremenom evropskom kontekstu. Značaj je u tome što razotkriva kompleksnu dinamiku rodnih ideologija u radikalnim, konzervativnim, nacionalističkim i populističkim strankama, koja uglavnom ostaje skrivena od očiju šire akademske javnosti. Stoga, ovakva istraživanja mogu da

---

<sup>1</sup> Tekst je nastao u toku rada na projektu *Strukturne, društvene i istorijske promene srpskog društva u kontekstu evropskih integracija i globalizacije* (179039), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.



pruže bolji uvid i konstruktivno doprinose da se identifikuju strukturalni činioci koji doprinose proizvodnji antifeminističkog znanja.

Drugi, ne manje značajan, cilj rada jeste orijentacija na domaći kontekst i ima nameru da ukaže na činjenicu da specifičan rodni diskurs političke desnice i njegova medijska prezentacija podrazumevaju upotrebu rodnih predasuda i stereotipa, antifeminizam, seksizam, mizoginiju, homofobiju, nacionalizam, kao dominantne obrasce mišljenja i delovanja, te je neophodno da se ukaže na važnost i uticaj negativnih posledica koje ovakva politika i kultura konflikta proizvodi u političkom životu Srbije.

Ovaj tekst predstavlja pokušaj da se analizira odnos desnih stranaka i njihovih ideoloških stavova i diskursa prema rodnoj tematici u Srbiji. U skladu s tom početnom idejom razmatra se odnos žena i radikalnih i populističkih političkih organizacija. Analiziraju se oblasti političkog angažmana žena, struktura ženskog članstva u ovim strankama, političke funkcije i uloge koje ostvaruju u partijskoj hijerarhiji. Zatim se propituje šta motiviše žene da se u okviru ovakvih stranaka bave politikom, šta su njihove primarne aktivnosti, koje teme plasiraju u javnost i kako se obraćaju ženskoj populaciji? Konačno, analizira se pojava antifeminizma i kako se taj fenomen odražava na političku participaciju žena i da li žene u radikalnim, konzervativnim, i populističkim strankama promovišu ideju antifeminizma u javnosti? U istraživanju je korišćena analiza sadržaja stranačkih programa, materijala, govora, nastupa i medijskih napisa iz kojih su tumačeni stavovi, percepcija i aspiracije prema ženama i samih političarki u ovim organizacijama.

U velikom broju zemalja Evropske unije (EU) desni ekstremizam postao je važna tema u političkoj agendi, a samim tim i predmet istraživanja naučnih projekata. Odnos krajnje desnice i rodnog diskursa kako u Zapadnoj, tako i u Istočnoj Evropi, dostiže svoj momentum u poslednjoj deceniji. Poklapa sa i sa izbijanjem i širenjem svetske ekonomske krize. Dobro je poznata retorika i strategija neokonzervativnih organizacija, političara i intelektualaca, operacionalizovana u manifestu „Povratak na prirodni poredak: Agenda za Evropu“ i usmerena na ukidanje postojećih i uspostavljanje novih zakona i politika koji se odnose na brak i porodicu (potpuna zabrana abortusa i kontracepcije, suzbijanje homoseksualizma, zakonsko otežavanje razvoda brakova, protiv medicinski potpomognute oplodnje i prenatalne dijagnostike) (Datta 2018). U strateškom smislu, ova mreža organizacija se rukovodi predstavljanjem sebe kao žrtve diktata sekularista, navođenjem nepotvrđenih podataka kao

činjenica, uspostavljanjem veza sa uticajnim krajnje desnim političarima. Sličnu retoriku i strategiju koristi i grupa ekstremnih pravoslavno hrišćanskih organizacija i pojedinaca u Srbiji u komentarima Nacrta Zakona o rodnoj ravnopravnosti (Ignjatović 2018).

Antifeministička ideologija konzervativnih i radikalnih političkih struja usko je povezana s drugim vidovima ekstremnog mišljenja, poput rasističkog i antisemitskog, koje dobija svoj zamah sa izbijanjem i širenjem izbegličke krize u Evropi od 2015. godine. Inače, treba napomenuti da antifeminizam ima dugu tradiciju kao politička strategija protiv rodne ravnopravnosti. Od samog početka stvaranja ženskih pokreta i organizacija, uporedo se javljaju i antifeministički otpori uvek usmereni na odbranu hegemonijskog maskuliniteta i patrijarhalnog sistema vrednosti. Odnosu antifeminizma i maskuliniteta posvećeno je vrlo malo pažnje u studijama političkog diskursa, a samim tim i ideološkoj povezanosti antifeminističkih pokreta s političkom desnicom. Centralna uloga muškarca u desnim ideologijama je da reprezentuje „čistog predstavnika svoje rase ili etničke grupe“, i da bude zaštitnik žena, da kontroliše njihovu seksualnost i reproduktivne sposobnosti i da se bori protiv stranaca koji ih ugrožavaju.

Širom Evrope mnoge konzervativne i nacionalističke partije i pokreti, poput onih u Poljskoj, Mađarskoj, Slovačkoj, Hrvatskoj, Bugarskoj, pokreću mnoga pitanja, značajna sa stanovišta rodne ravnopravnosti, u parlamentima ili kampanjama. Konzervativni pokret u Poljskoj za zabranu abortusa, Orbanov pokušaj da dekretom ukine postojanje rodni studija na jedina dva univerziteta u Mađarskoj na kojima su se izučavale, zatim sličan pokušaj ukidanja rodni studija u Bugarskoj, porast broja desno orijentisanih političara u Evropskom parlamentu (80), zatim u nacionalnim parlamentima Francuske, Grčke, usled izbegličke krize i povećanog broja azilanata, predstavljaju krajnje manifestacije socijalnih turbulencija koje već duže vreme zahvataju sva evropska društva.

### **Novi fokus: rodna analiza u istraživanjima desnice**

Rodni pristup u proučavanju desnog političkog radikalizma uključuje analizu kvantitativne i kvalitativne zastupljenosti žena u političkim mrežama, organizacijama i partijama, kao i njihovog odnosa prema rodni pitanjima, heteronormativnosti, seksualnosti

(Čičkarić 2016). Unutar rodnih studija mogu se identifikovati dva smera u proučavanju tog odnosa. Pojedini istraživači ističu podzastupljenost žena u radikalnim političkim strukturama, dok drugi pak, proučavaju članstvo, aktivizam i glasačku kulturu žena desne političke orijentacije (Givens 2005). U pojedinim istraživanjima ekstremne desničarske partije su tretirane kao muške partije i malo se pažnje posvećivalo participaciji žena u ovim organizacijama. Poslednjih godina primetno je publikovanje radova koji istražuju odnos klasne i rodne pripadnosti s radikalnom desnicom u zapadnoevropskim zemljama (Coffé 2013). Takođe i antirodne i antifeminističke politike postaju sve više predmet naučnih studija (Kováts and Põim 2015). Na primer, jedna od studija ukazuje da je Marine Le Pen (Marine Le Pen) u Francuskoj od 2012. godine imala podjednaku podršku i od muškaraca i od žena (Mayer 2015). Rezultati druge studije u kojoj je istraživana rodna perspektiva u porodičnoj politici šest ekstremnih desnih stranaka u Evropi, potvrđuju da sve partije prate obrazac tradicionalnog koncepta porodice i porodične politike i da prihvatanje istopolnih veza i rodne ravnopravnosti tretiraju kao retoričko pitanje (Akkermann 2015).

Dve komparativne studije participacije žena u ekstremnim uslovima u Italiji i Francuskoj (Scrinzi 2014), ili Mađarskoj i Grčkoj (Félix 2015) ukazuju na potrebu da se antifeminističke i antirodne politike proučavaju u širem kontekstu, jer njihov prodor predstavlja simptom dublje socijalne, ekonomske, političke i kulturne krize liberalne demokratije. U istraživanju rodnog diskursa populističkih radikalnih partija u Austriji, došlo se do zaključka da tradicionalne porodične vrednosti i pravo izbora ženske i LGBT populacije imaju ključnu ulogu u definisanju rodne ideologije desničarskih organizacija (Mayer, Ajanović, Sauer 2014). Dešava se da te partije čak koriste progresivne argumente iz levičarskog nasleđa vezanog za emancipaciju žena strateški, kako bi se na ponižavajući način odnosili prema muškarcima muslimanske veroispovesti. Istraživanje sprovedeno u Španiji za predmet je imalo fokus na javnu prezentaciju žena, njihove uloge i programe u desničarskim organizacijama, potvrdivši veliku povezanost s tradicionalističkim i konzervativnim porodičnim konceptima (Ramos, Büttner 2017:111). Poređenje funkcija, aktivnosti i političkih ideja žena u organizacijama unutar Nacionalne demokratske partije (NPD) u Nemačkoj ili Francuskog nacionalnog fronta (FN) u vremenskom intervalu 1980–2012, pokazuju da su evidentne promene u

participaciji žena u političkim procesima, učešću u raspodeli moći i političkoj praksi u pravcu veće kvalitativne i kvantitativne angažovanosti u obe stranke (Dubslaff 2017).

Pojedine studije sugerišu da je koncept marginalizacije ključan za razumevanje participacije žena u desnim strankama. To se, međutim ne može smatrati dovoljnim argumentom. Postoje i određene postkolonijalne i neokolonijalne teorije koje zastupaju stanovište da je investiranje resursa u nacionalističke i rasističke pokrete od strane ženske populacije dobrim delom proisteklo iz kolonijalnog nasleđa najrazvijenijih zemalja Evrope i specifičnog režima racionalizacije skandinavskih zemalja (Kottig, Bitzan, Peto 2017).

Radikalne i ekstremističke političke partije imaju tri grupe simpatizera: društveno marginalizovane pojedince, koje čine mlađi belci bez zaposlenja, fudbalske navijače i ideološke ekstremiste svih kategorija. Žene mogu teorijski pripadati svim ovim skupinama, ali najčešće pripadaju prvoj grupi. Kada se posmatra angažman žena u desnim strankama, pokretima i organizacijama, mogu se izdvojiti bar tri dimenzije. Najvidljivija i najprepoznatljivija je politička participacija na određenim funkcijama, uključujući i glasačko ponašanje. Zatim, participacija i članstvo u polujavnim pokretima, udruženjima i organizacijama i konačno, participacija u nevidljivim, zakulisnim i ilegalnim operacijama, kriminalnim i terorističkim grupama koje su najnepristupačnije i najteže ih je proučavati. Istraživanjem participacije žena na desnici u Nemačkoj, utvrđeno je da je njih 20% u članstvu desničarskih stranaka, od 10–30% učestvuje u radu raznih organizacija, 5% učestvuje u terorističkim aktivnostima, 33% glasa za desne orijentacije, a 50% ženske populacije deli desna stanovišta (Bitzan 2017:70).

Žene u ekstremnim partijama mogu zauzimati glavne pozicije i imati vrlo značajnu i vidljivu ulogu, poput Beate Čepe (Beate Zschäpe) u Nemačkoj ili Marin Le Pen u Francuskoj. Međutim, žene mogu participirati i u senci, u aktivnostima u podzemlju, što je karakteristično za desničarske stranke u Velikoj Britaniji, u Engleskoj odbrambenoj ligi (EDL), Britanskoj nacionalnoj partiji (BNP) ili Britanskoj oslobodilačkoj partiji (BFP) (Goodwin and Evans 2012). Približno jednu trećinu članstva desničarskih organizacija u Velikoj Britaniji čine žene (Kottig, Bitzan, Peto 2017).

Rod je važna strukturalna karakteristika desnice (Blee 2007). Jedan od očiglednijih razloga zašto partije angažuju žene kao

vodeće figure u promovisanju partijske ideologije jeste i u tome što žene uspješnije prenose svoje stavove na decu nego što to čine očevi. Ideja počiva na specifičnoj ulozi koju majčinstvo ima u desničarskim ideologijama (Kottig, Bitzan, Peto 2017:57). Analizirajući motivaciju žena da se uključe u desničarske aktivnosti kao aktivne ili pasivne članice, pojedini istraživači navode i kao važan činilac kršenja religijskih prava žena u zemljama Zapadne Evrope, posebno u društvima s većim brojem migranata iz muslimanskih zemalja.

Angažman žena u radikalnim nacionalističkim strankama je teško izmeriti, ali se može bolje sagledati analizom društvenih medija (Bartlett, Littler 2011). Dok su žene u članstvu političkih stranaka generalno manje zastupljene, učešće u lokalnim, regionalnim ili nacionalnim forumima na društvenim mrežama je češće, zbog mogućnosti *online* komunikacije, interneta, anonimnosti, smanjene mogućnosti diskriminacije od strane porodice, prijatelja i onih koji ne podržavaju desničarske stavove.

Postoji realna opasnost da se potceni uloga žena u desnim strankama, zbog javnog diskursa kojim se žena portretira u okviru tradicionalnog shvatanja kao majka, domaćica, posvećena porodici i kući, pasivna i nezainteresovana za politiku. Time se kamuflira njihova aktivna uloga u stvaranju takvih pokreta, zatim učešću u rukovođenju i upravljanju ili kandidaturi na izborima, pa čak i nasilnom političkom delovanju. Žene su u velikoj meri indirektno uključene kao simpatizerke koje podržavaju stavove svojih supruge i sinova. Istraživanje uticaja teorije racionalnog izbora na nacionalistički pokret u Nemačkoj otkriva da je mobilizacija žena itekako bila vrlo važan činilac opstanka te partije (Durham 1998).

Atraktivnost tradicionalne uloge žene nalazi uporište u dvostrukoj socijalizaciji, tenzijama koje nastaju nemogućnošću usklađivanja profesionalnih i porodičnih obaveza, što izaziva izvesnu ranjivost i ambivalentnost u shvatanju i doživljavanju uloge žene. Utvrđeno je, međutim, da su za mobilizaciju žena važniji nacionalistički i populistički slogani, nego imidž žene koji propagiraju desničari (Köttig 2004). Nisu samo specifično ženski interesi ono što utiče na motivaciju za angažman, već kombinacija kontekstualnih činilaca, diskursa, biografije i potencijalnih mogućnosti. Starost, stepen obrazovanja i lični stil žena na desnici, značajno variraju i ukazuju na izazitu heterogenost ovog dela ženske populacije (Bitzan 2017:69). Iako propagiraju antifeminističke ideje, žene u

populističkim strankama instrumentalizuju emancipatorske potencijale žena kao vrednosti zapadne civilizacije u diskursu protiv migranstke populacije. Više je nego приметna pojava etnicizacije seksizma u javnom diskursu evropskih desnih partija (Kemper 2014:71). Važno je precizirati da je radikalna desnica ženama pružila mogućnost da se njihov glas čuje, da podignu nivo samopouzdanja i da steknu jednake šanse u građenju političke karijere.

Među pripadnicama radikalne desnice mogu se identifikovati tri profila (Felix 2017:98). Prvi, nazvan „čuvarke“ nacionalne kulture, čiji je glavni zadatak biološka, materijalna i kulturna reprodukcija. Ovoj grupi često pripadaju poslovne žene, s vrlo značajnim karijernim postignućima, koje rade na tradicionalnom obrazovanju svoje dece, u skladu s rastućim „konzumerskim etnocentrizmom“ kao kulturnim modelom. Pripadaju srednjoj klasi, često su im muževi političari, koji zauzimaju značajne pozicije u radikalnim desnim partijama. U ovom slučaju muškarci podržavaju politički aktivizam žena, što je retka pojava u prosečnoj populaciji. Obično su to religiozne žene, koje se često pojavljuju na političkim manifestacijama u prvim redovima.

Drugu skupinu čine „borkinje“, žene koje učestvuju u vojnim, milicijskim ili bezbednosnim strukturama (Felix 2017:101). U ovom slučaju žene dobijaju mogućnost da na neki način budu ravnopravne s muškarcima, jer dobijaju ulaznicu da participiraju u „muškim“ profesijama. Njihov socioekonomski status i obrazovni nivo je niži, jer pripadaju mlađoj ženskoj populaciji. Mnoge su samohrane majke ili bez dece. Paradoksalno je da žene iz ove grupe koriste pripadnost desnici kao alternativni emancipatorski potencijal. Za njih pripadnost desnim pokretima i organizacijama predstavlja snažnu zajednicu u kojoj se osećaju kao kod kuće, sklapaju prijateljstva, nalaze partnere. Obično su vrlo aktivne članice i sebe doživljavaju ravnopravno s muškarcima.

Treći tip čine „duhovnice“, koje se služe radikalnom ideologijom u kreiranju lične promocije i imidža superiornosti (Felix 2017:102). Pridružuju se desnici kada osećaju da imaju mogućnost za sopstvenu promociju. Obrazovane su, potiču iz medicinskih i zdravstvenih profesija, često su doktorke, tradicionalne i alternativne i doživljavaju sebe kao nacionalne isceliteljke. Pripadaju srednjoj klasi s višim ekonomskim standardom i najčešće imaju porodice. Direktna politička aktivnost im je niska, nisu u prvim redovima, ali su prisutne u virtuelnim okupljanjima, na društvenim mrežama, internet

forumima. Njihova *online* aktivnost je najintenzivnija, u poređenju s druge dve grupe, jer je njihov osnovni zadatak širenje propagande, ideoloških ubeđenja, radikalnih stavova i kvaziistorijskih činjenica putem blogova i postova na forumima i virtuelnim zajednicama na Internetu.

## **Žene i rodni diskurs u desnim i populističkim partijama u Srbiji**

Kada govorimo o konzervativnim, radikalnim i populističkim partijama na političkoj sceni Srbije, tom profilu najviše odgovaraju Srpska radikalna stranka (SRS) i Srpski pokret Dveri (Dveri) kao ultra desno orijentisane i vladajuća populistička Srpska napredna stranka (SNS), koja je i nastala izdvajanjem iz SRS 2008. godine. Žene nisu podjednako zastupljene i imaju različit tretman u ove tri partije. Najmanje ih ima u SRS i Dveri i potpuno su nevidljive, što je, između ostalog, posledica činjenice da se radi o manjim opozicionim partijama. Najviše žena ima u SNS, vodećoj partiji na političkoj sceni, koja ima najviše poslanika u Narodnoj skupštini Srbije, odlučuje o mandataru i sastavu vlade i ima najviše funkcionera u svim političkim telima i organizacijama. Žene iz ove stranke su aktivne i vidljive u političkom i društvenom životu i utiču na javno mnjenje prisustvom u medijima i institucijama kulture.

Sa stanovišta mogućnosti za zaštitu ženskih prava i sprovođenje rodni politika, značajna je činjenica da se na čelu Koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost Vlade Republike Srbije nalazi ministarka iz redova SNS. Ova partija se potrudila da ispuni rodne kvote i na parlamentarnim izborima 2016. godine – kandidovala je najveći broj žena. U ovom slučaju posebno važno jeste to da se žene unutar ove stranke taktički postavljaju na određene vidljive funkcije, jer se time „omekšava i poboljšava“ imidž partije u javnosti. S druge strane, stiče se utisak da žene imaju politički uticaj, iako realno one nemaju političku moć i ne odlučuju o značajnim pitanjima. Pošto se radi o tradicionalnom i konzervativnom tipu političke organizacije, sa autoritarnom strukturom, gde sve odluke donosi lider partije, onda je krajnje upitna moć koju žene mogu da ostvare u takvom hostilnom ambijentu prema različitom mišljenju i delovanju (Čičkarić 2016). Pak druge dve ultra desne stranke, i kada bi i bile u

poziciji da mogu da participiraju u vlasti, nikada ne bi učestvovala u formiranju mehanizama za rodnu ravnopravnost, a još manje na osnaživanju žena za participaciju u javnom i političkom životu.

U svim političkim partijama žene su tokom poslednje dve decenije pohađale različite seminare za političku edukaciju, tako da su žene u desnim strankama politički obrazovane, a u većini slučajeva imaju i visoko formalno obrazovanje. To je posebno vidljivo u Parlamentu, dok je na lokalnom i regionalnom nivou, angažovan veći broj žena sa srednjim obrazovanjem i nižim stepenom političkog obrazovanja i nižim koeficijentom političke kompetencije i efikasnosti. Politički angažman žena može se pratiti preko rada Ženske parlamentarne mreže (ŽPM), koja okuplja poslanice iz svih političkih partija, od kojih su 36 poslanica iz SNS i samo jedna poslanica iz SRS i jedna poslanica iz Dveri (Ženska parlamentarna mreža 2018). Tematske oblasti kojima se najviše bave žene u ovim strankama jesu: zdravlje, borba protiv porodičnog nasilja, rodno budžetiranje, ekonomsko osnaživanje, obrazovanje i promocija većeg učešća u političkom i javnom životu formiranjem odborničkih mreža širom Srbije i aktivnijim angažovanjem žena u lokalnim politikama.

Sto se tiče strukture članstva SRS, poslednjih godina je primetno opadanje vidljivosti žena u ovoj partiji, i u unutrašnjoj partijskoj strukturi i u javnim nastupima. Neke žene, koje su ranije bile aktivne i prisutne u parlamentarnom životu su nestale, smenjene s funkcija ili napustile stranku, a u rukovodstvu stranke učestvuje samo jedna žena. Među poslanicama u Skupštini Srbije samo je jedna odbornica iz Dveri, koja je i koordinatorka Saveta žena u ovoj stranci. Od pet potpredsednika stranke, samo je jedna žena, a u predsedništvu koje broji 18 članova, samo su dve žene (podaci uzeti sa Internet sajta SRS i Dveri).

U SNS znatno veći broj žena zauzima visoke i značajne funkcije, i što je važnije da se naglasi, vrlo su prisutne u javnom životu i u medijskom predstavljanju partijskog rada. Već dugo u javnosti je dominantna pojava da nekoliko žena obavljaju ministarske funkcije, a od prošle godine je i predsednica Vlade Republike Srbije žena. Na prvi pogled, moglo bi se reći da je učinjen značajan pomak, kada je reč o promociji, napretku i zauzimanju značajnih političkih funkcija unutar i izvan SNS od strane obrazovanih, kvalifikovanih, stručnih i ambicioznih žena. Situacija je, ipak sasvim drugačija. Kanali za propuštanje žena do pozicija moći su zatvoreni, a u *mainstream* politici,



koju vode autoritarne populističke stranke, žene se strateški razmeštaju na određene funkcije, pre svega radi poboljšanja imidža u unutrašnjoj i spoljnoj politici, a potom kao garancija da će se odluke lidera stranke bespogovorno sprovesti bez opasnosti da dođe do nepredviđenih sukoba. Tako da te žene ostaju lišene političke moći, bivaju realizatori i egzekutori partijskih ideja i planova.

Poslednjih godina se u Evropi suočavamo sa učestalim fenomenom ženskog liderstva u desničarskim strankama, a upotreba rodno senzitivnog jezika, određen nivo zagovaranja ženskih prava, promovisanje učešća žena u politici i biznisu – sve su prisutniji u javnom govoru i predizbornim kampanjama tih partija. To govori u prilog činjenici da neke od desničarki preuzimaju delove programa iz feminističkih pokreta i levičarskih i socijaldemokratskih partija, koristeći ih za približavanje širim masama i ženskoj biračkoj populaciji. Liderke poput Marin Le Pen iz francuskog Nacionalnog fronta, Pie Kjersgard (Pia Merete Kjærsgaard) iz danske Narodne partije, Siv Jensen iz Norveške Napredne stranke ili Frauke Petri (Frauke Petry) iz Alternative za Nemačku, predstavljaju personifikaciju privlačnosti koju populistički i desničarski pokreti izazivaju kod žena u liberalnim demokratijama. Ove političarke nose u javnosti epitet „najopasnije žene Evrope“, zbog svoje sposobnosti da lepo „upakuju“ i dobro „prodaju“ svoje proizvode.

I kod nas je prisutan ovaj fenomen u nešto izmenjenom obliku u političkoj praksi i predizbornim kampanjama desnih i populističkih partija. Pitanje je, međutim, da li se žene iz ovih partija zaista zalažu za ženska prava i šta se krije iza parola i predizbornih slogana „ženama ne treba više prava, već više privilegija“ ili „i umna žena, i majka“? Zapravo, glavno pitanje jeste to – da li se njihov odnos prema ulozi žene u društvu i javnom životu može posmatrati odvojeno od njihove političke i ideološke agende, koja pre svega obuhvata nacionalističke, populističke i izolacionističke stavove kod ultra radikalnih partija SRS i Dveri?

Kada se analizira agenda i diskurs žena u SRS, Dveri i SNS, vidi se da je njihov prioritet: jedinstvo nacije, nacionalna kohezija, nacionalni identitet, a takva politika je po svojoj suštini nepomirljiva s rodnom ravnopravnošću, jer takve politike poriču pluralitet identiteta i različita društvena iskustva, nipodaštavaju različitost i samim tim nastoje da nivelišu rodne razlike (Čičkarić 2017). To je posebno opasno, jer borbu za rodnu ravnopravnost svode na izjednačavanje

prava i privilegija žena i muškaraca, ne uzimajući u obzir različite potrebe i interese žena. U partijskim programima, parlamentarnim debatama i u javnosti, najčešće se govori samo o porodičnom nasilju, kvotama i privilegijama majki i porodilja, populističkim temama, koje služe za pridobijanje glasova šire populacije. Važno je istaći da niko od političarki ne zalazi dublje u preispitivanje tih problema, provociranje patrijarhalnih vrednosti i dovođenje u pitanje hegemonijskog maskuliniteta, koji (re)produkuje takav sistem vrednosti i koji za direktnu posledicu ima nasilje. Zapravo, intencija je da se na taj način zanemare i potisnu pravi uzroci i da se forsiranjem, pre svega posledica rodne neravnopravnosti, prikriju ključni akteri i minimizira njihov doprinos u kreiranju seksizma, mizoginije i kulture nasilja.

Političarke iz Dveri su najglasnije u javnom zalaganju za očuvanje „tradicionalnih vrednosti, jake države i jake domaće privrede“, gde je heteroseksualna nuklearna porodica garant očuvanja tih vrednosti, „nacionalnog identiteta i osećaja za pravdu“. Prisutno je snažno reakcionarno izjednačavanje žene prvenstveno s njenom ulogom majke i vaspitačice, odnosno roditeljke nacije. Stav protiv abortusa, obrazložen time da bi „njegovo izvršenje bilo greh i za ženu i za lekara“, predstavlja tipičan primer regresivnog svođenja uloge žene na reproduktivnu funkciju. Kada se u okviru aktuelne kampanje vlasti oko podizanja nataliteta i kreiranja populacione politike, podstiče rađanje, pri tom se misli isključivo na većinsku srpsku populaciju. A kada se govori o pravima žena, uvek je prisutna namera da se dokaže da je položaj žena u društvu zadovoljavajući, te da je rasprava na tu temu „lažna“, kvazifeministička, izlišna i vredna ismevanja.

S tim u vezi je i široko rasprostranjeno uverenje da je seksizam stvar lepog ponašanja, odnosno prostakluka, a ne strukturalni problem klasne, socijalne i rodne nejednakosti. Koriste se medijske strategije za neutralisanje i apologiju seksizma pod maskom objektivnog, pluralističkog pogleda na položaj žena u društvu. Verbalne strategije kojima se služe uglavnom se svode na omalovažavajuće tvrdnje da žene ne razumeju da, na primer, „neke sporne izjave, zapravo i nisu seksističke“, kao i da „žene preteruju u borbi za svoja prava“. Eklatantan primer je izjava nekadašnjeg ministra odbrane Bratislava Gašića iz redova SNS, „da voli kada novinarku kleče“, koja se ni od strane političarki iz te partije nije smatrala seksističkom i mizoginom već se ističe da je važnija činjenica što je to izrekao

„veoma cenjeni član stranke“. Radi se o tipičnoj dekontekstualizaciji, zameni teza, uklanjanju socijalnog sadržaja iz forme o emancipaciji žena i ometanju napora u prevazilaženju opresivnog položaja u društvu. Često je slučaj da kada političarke i političari iz ovih partija otvaraju debatu na temu rodnih odnosa, diskusiju koriste kao povod da, pod maskom emancipatorskog diskursa i kroz pseudofeminističku raspravu o realnom iskustvu mizoginije, vređaju žene na javnim funkcijama na osnovu izgleda i na taj način ismevaju borbu za rodnu ravnopravnost.

Slogani, poruke i medijski napisi desnih stranaka reprezentuju radikalni antifeministički diskurs pod plaštom „istinske demokratije u kojoj žena mora da ima važnu ulogu“. Političarke iz ovih partija često uspešno prikrivaju antifeminističke stavove, tako što koristeći retoriku feministkinja pokušavaju da stvore nešto mekši imidž koji bi bio adaptibilan za konkretan društveni kontekst. Kada se odluče da uđu u politiku, da bi dostigle respektabilnost i autoritativnost, žene u ovim strankama, pribegavaju različitim strategijama, a jedna od njih je i manipulacija politikom majčinstva. Tako političarke iz Dveri propagiraju pravo žena da „biraju između karijere i odluke da budu majke većeg broja dece i da za ovu odluku dobiju zaslužen društveno priznanje, materijalni status i puno pravo na odgovarajuću socijalnu zaštitu“. Zaposlene žene bi imale apsolutnu zaštitu od gubitka posla „zbog odluke da rađaju“. A žene koje se posvete karijeri u privredi, umetnosti ili sportu imale bi „jednake uslove za rad i jednaka priznanja kao i muškarci“. Ove floskule su zapravo paravan za glavni moto nacional-socijalističke propagandne platforme „žene i majke će spasiti Srbiju“, koja je dominirala u predsedničkoj predizbornoj kampanji Dveri 2017. godine. Svojevrsnu kulminaciju regresivnih, retrogradnih i nadasve opasnih manira prepoznajemo u tipičnim antifeminističkim stavovima i porukama koje obeležavaju diskursivnu paradigmu desnih partija (Čičkarić 2017). „Ženama ne treba moć, niti ravnopravnost, a pogotovo ne uzaludna utakmica gde se ženama neprirodno nameće uloga muškaraca, već da žena mora biti stub države, baš kao što je i stub svake porodice i nacije“; ili „Lažne priče o takozvanoj rodnoj ravnopravnosti i forsiranju feminizma kao vrednostima koje nisu utemeljene u istinskoj borbi za boljitak žena u društvu“; ili „lažni feminizam doveo ženu u neprirodno tešku situaciju, da usled nepotrebnog poistovećivanja sa muškarcima ona radi teške poslove uz sve majčinske i porodične obaveze

koje je čekaju kod kuće". Interesantno jeste to – da je antirodna i antifeministička retorika sve više prisutna među obrazovanijom mlađom urbanom populacijom, što predstavlja značajan društveni fenomen koji je potrebno posebno istražiti u nekim budućim iatrazivanjima (Kuhar, Paternotte 2017). Još značajnija pojava jeste privlačenje mlađih žena u partijske redove desnih, nacionalističkih i populističkih partija i pokreta, koje strastveno zastupaju tradicionalne i militantne ideološke obrasce, kakve su organizacije Obraz, Zavetnici (Višnjić 2016:140).

Žene u desnim i populističkim strankama svesno prihvataju ulogu koja im je dodeljena, nastoje da opravdaju svoj angažman na visokim pozicijama, time što bivaju lojalne i što se doslovno pridržavaju instrukcija lidera stranke kojoj pripadaju. Na taj način se stvara privid da je stranka progresivna i emancipatoriski nastrojena. Antifeminizam često nije eksplicitno naglašen, ali se može prepoznati u skrivenim porukama. Na političkoj sceni Srbije vrlo je rasprostranjena pojava da političarke iz SNS preuzimaju agendu feminističkog pokreta, povezuju se sa ženama iz civilnog sektora i nevladinih organizacija, koje ih koriste jer se nalaze na moćnim pozicijama i zalažu se za poboljšanje položaja žena, više nego što to čine političarke iz levo i socijaldemokratski orijentisanih partija. Ovaj fenomen je preslikan iz evropskog političkog miljea, gde se danas čak govori o nekoj vrsti postfeminističke ili neofeminističke agende, koju političarke iz radikalnih desnih i populističkih partija preuzimaju iz nasleđa levičarskog pokreta i koriste za privlačenje i mobilisanje ženskog biračkog tela.

## Zaključak

Širom Evrope desne, nacionalističke i populističke partije napuštaju ekstremne i nasilne metode delovanja, priklanjaju se marginalnim grupama, pokušavaju da deluju kao *mainstream* u mnogim pitanjima. Ono što žene privlači ovim strankama ne treba osuđivati već detaljno proučavati, jer populistički diskurs privlači one društvene grupe kojima je potrebna lažna nada i povratak osećaja vrednosti koji su izgubili. Mnoge žene s niskim prihodima, samohrane majke, koje u teškim uslovima obavljaju poslove koji ih iscrpljuju i nemaju realnu priliku za napredovanje, s pravom osećaju nostalgiju

za nekad postojećim tradicionalnim vrednostima. Za njih, idealizovana verzija prošlosti, u kojoj je ženski doprinos majke i domaćice bio cenjen, može biti privlačna. Paradoks je što se političke elite koje reprodukuju takav sistem vrednosti u kome gubitak radnih i socijalnih prava nalazi utehu u patrijarhalnim obrascima ponašanja, istovremeno tim obezbravljenim grupama obećavaju poboljšanje životnih i radnih uslova i sistemske promene, i tako ih pridobijaju za svoje političke ciljeve.

Još je za potrebe predizborne kampanje Džordža Buša starijeg 1988. godine, radi privlačenja ženskog biračkog tela, smišljena fraza da bi žene kada bi učestvovala u odlučivanju u društvu, bile „prijetnije i nežnije“ od muškaraca (Čičkarić 2017). I feministička teorija obiluje tvrdnjama da rat, rasizam, sklonost ka hijerarhiji i uopšte represivnost nije nešto što je svojstveno ženama, već inkluzija, empatija, saradnja, jednakost, ravnopravnost. Ipak, uspon žena na liderske pozicije u ultradesničarskim evropskim partijama to demantuje. Rast populizma i desnice u Americi, Rusiji, Francuskoj, u Istočnoj Evropi, na Balkanu, osim toga što doprinosi povezivanju nacionalnih projekata s repatrijarhalizacijom društva, ogoljava i unutrašnje kontradiktornosti još uvek nepovoljnog i opresivnog položaja žena.

S druge strane imamo i sve češću pojavu instrumentalizacije muslimanskih žena i stigmatizacije muslimanskih muškaraca od strane desnih, nacionalističkih i populističkih pokreta i partija, nazvanu femonacionalizam, gde se ženska prava eksploatišu u ime nacionalističke ideologije (Farris 2017). U krajnjoj liniji, o usponu desničarskih političarki ili o „fašizmu s feminističkim licem“, valja razmišljati kao o direktnoj tvorevini inkluzivnih liberalnih demokratskih društava današnjice.

## LITERATURA

- Akkerman Tjitske. 2015. Gender and the Radical Right in Western Europe: A Comparative Analysis of Policy Agendas. *Patterns of Prejudice*, Special Issue on Gender and Populist Radical Right Politics, 49 (1–2).
- Bartlett Jamie, Littler Mark. 2011. Inside the EDL. Populist Politics in a Digital Age. Demos. [http://www.demos.co.uk/files/Inside\\_the\\_edl\\_WEB.pdf?1331035419](http://www.demos.co.uk/files/Inside_the_edl_WEB.pdf?1331035419) 12.04.2016.
- Bitzan Renate. 2017. Research on Gender and the Far Right in Germany Since 1990: Developments, Findings, and Future Prospects. in Köttig M., Bitzan R., Petö A. eds. *Gender and Far Right Politics in Europe*. Palgrave.Macmillan. pp. 65–79.

- Blee Kathleen. 2007. Ethnographies of the Far Right. *Journal of Contemporary Ethnography* 36(2):119–128.
- Čičkarić Lilijana. 2017. *Antifeminizam i nacionalizam – uloga i atraktivnost desničarskih stranaka za žene*. Analize. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- Čičkarić Lilijana. 2016. *Žene i politika iz rodne perspektive*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Coffé Hilde. 2013. Gender, Class and Radical Right Voting. In *Class Politics and the Radical Right*, ed. Jens Rydgren. London: Routledge. pp.138–155.
- Datta Neil. 2018. Restoring the Natural Order: The religious extremists' vision to mobilize European societies against human rights on sexuality and reproduction. Secretary of the European Parliamentary Forum on Population & Development. [https://www.epfweb.org/sites/epfweb.org/files/rtno\\_epf\\_book\\_lores.pdf](https://www.epfweb.org/sites/epfweb.org/files/rtno_epf_book_lores.pdf) 02.09.2018.
- Dubslaff Valérie. 2017. Women on the Fast Track: Gender Issues in the National Democratic Party of Germany and the French National Front (1980s–2012). in Köttig M., Bitzan R., Petö A. eds. *Gender and Far Right Politics in Europe*. Palgrave.Macmillan. pp. 159–175.
- Durham Martin. 1998. *Women and Fascism*. London/New York: Routledge.
- Farris Sara. 2018. *In the Name of Women's Rights: The Rise of Femonationalis*. Duke University Press.
- Félix Anikó. 2015. The Hungarian Case. In *Gender as Symbolic Glue. The Position and Role of Conservative and Far Right Parties in the Anti-gender Mobilizations in Europe*, ed. Eszter Kováts, and Maari Pöim, 62–82. Foundation for European Progressive Studies and Friedrich-Ebert-Stiftung, Brussels and Budapest. pp. 85–111.
- GivensTerri E. 2005. *Voting Radical Right in Western Europe*. University of Texas, Austin.
- Goodwin, Matthew, Evans Jocelyn. 2012. From *Voting to Violence? Far-Right Extremism in Britain*. Searchlight Educational Trust. <http://www.channel4.com/media/c4-news/images/voting-to-violence%20%287%29.pdf> 27.02.2017.
- Ignjatović Tanja. 2018. *Radanje – DA, reproduktivna i seksualna prava – NE*. Peščanik <https://pescanik.net/radjanje-da-reproduktivna-i-seksualna-prava-ne/> 30.08.2018.
- Kemper Andreas. 2014. *Keimzelle der Nation? Familien- und geschlechterpolitische Perspektiven der AfD – eine Expertise*. FES, Forum Politik und Gesellschaft. <http://library.fes.de/pdf-files/dialog/10641-20140414.pdf> 22.07.2017.
- Köttig Michaela, Bitzan Renate, Petö Andrea. eds. 2017. *Gender and Far Right Politics in Europe*. Palgrave.Macmillan.
- Kováts Eszter, Maari Pöim (ed) 2015. *Gender as Symbolic Glue. The Position and Role of Conservative and far Right Parties in the Anti-gender Mobilizations in Europe*.

- Foundation for European Progressive Studies and Friedrich-Ebert-Stiftung, Brussels and Budapest. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/11382.pdf> 15.05.2017.
- Kuhar, Roman, Paternotte David (eds) 2017. *Anti-Gender Campaigns in Europe: Mobilizing against Equality*. London: Rowman & Littlefield International.
- Mayer, Nonna. 2015. The Closing of the Radical Right Gender Gap in France? *French Politics* 13(4):391–414.
- Mayer Stefanie, Ajanovic Edma, Sauer Birgit. 2014. Intersections and Inconsistencies. Framing Gender in Right-Wing Populist Discourses in Austria. *NORA–Nordic Journal of Feminist and Gender Research* 22(4). <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/08038740.04.06.2017>.
- Open Democracy. 2017. Getting to know you: mapping the anti-feminist face of right-wing populism in Europe. <https://www.opendemocracy.net/can-europe-make-it/matilda-flemming/mapping-anti-feminist-face-of-right-wing-populism-in-europe> 09.05.2018.
- Ramos Miquel, Büttner Frauke. 2017. Women and Gender Ideologies in the Far Right in Spain. in Köttig M., Bitzan R., Petö A. eds. *Gender and Far Right Politics in Europe*. Palgrave.Macmillan. pp. 111–127.
- Scrinzi Francesca. 2014. *Gendering Activism in Populist Radical Right Parties*. A Comparative Study of Women's and Men's Participation in the Northern League (Italy) and the National Front (France). <http://www.gla.ac.uk/schools/social-political/research/sociology/projects/genderingactivisminpopulistradicalrightparties/publications/preliminary%20report/> 12.02.2016.
- Višnjić Jelena. 2016. "Let's Begin LoveAnew": Right Wing on Women, Women on Right Wing: Case of Serbia. *Facta Universitatis*. Vol. 15, No 3, 2016, pp. 135 – 142.
- Ženska parlamentarna mreža. 2018. Narodna Skupština Republike Srbije. OEBS. <https://zpmserbija.files.wordpress.com/2018/01/zpm-publikacija-2017.pdf> 12.2.2018.

### Internet izvori

- <https://www.srpskaradikalnastranka.org.rs/>
- <https://dveri.rs/zenska-snaga-dveri>
- <https://www.sns.org.rs/>
- <http://www.masina.rs/?p=5321>
- <http://www.masina.rs/?p=2307>

Lilijana Čičkarić

**WOMEN AND FAR RIGHT POLITICS IN  
SERBIA AND EUROPE**

---

**Abstract**

In the programs of the right political parties and public debates, it is mostly discussed only about violence against women, party quotas and the privileges of mothers. Topics such as institutional sexism, the participation of a small number of women in decision-making and management processes, gender pay gap and misogyny in the media and public discourse are almost never mentioned,

either in intra-party or in parliamentary debates. Women are tactically positioned on certain "visible" functions, because it "softens and improves" the image of those parties in public. This creates a false image of sensibility for women's interests, progressive and emancipatory potential, in order to attract a female electorate. Women generally occupy lower positions in party hierarchy and political life, and when delegated for the highest positions in power, they often do not have real political power and are not independent in political decisions-making processes.

**Key words:** women, far right politics, antifeminism, Europe, Serbia.



**ZORICA MRŠEVIĆ**

Naučna savetnica u Centru za pravna istraživanja  
Instituta društvenih nauka u Beogradu  
zmrsevic@idn.org.rs

**SVETLANA JANKOVIĆ**

Doktorandkinja na Fakultetu bezbednosti u Beogradu  
svetlana.jankovic.cacak@gmail.com

---

# Standard dužne pažnje po Istanbulskoj konvenciji Saveta Evrope<sup>1</sup>

---

## Apstrakt

Istanbulska konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, nalaže usklađivanje institucionalne politike i prakse u zemljama članicama Saveta Evrope, samim tim i u Srbiji, sa standardima tog dokumenta, tipičnim za evropska društva. Istanbulska konvenciju Srbija je ratifikovala 2013. godine. Početak njene primene od 2017. godine predstavlja ispunjavanje obaveza u pogledu ne samo zakonskih propisa, već i institucionalnih politika i prakse. Konvencija predviđa uspostavljanje dugoročne politike za pružanje usluga žrtvama rodno zasnovanog nasilja, kreiranje efikasnih modela prevencije i sankcionisanje nasilnika. Njen zahtev jeste da se države rukovode standardom dužne prilježnosti/dužne pažnje/potpune posvećenosti (eng. *due diligence*) u prevenciji, zaštiti, procesuiranju i sankcionisanju akata nasilja, kao standardom evropskih društava. Značajni izazovi za institucionalnu praksu u Srbiji sastoje se u tome: *prvo*, što ni jedan postojeći domaći propis ne sadrži eksplicitno značenje i način primene standarda „dužne pažnje“, pa se ne zna kakvo treba da bude u sadržinskom pogledu postupanje u skladu s tim standardom; *drugo*, nedostatak konsenzusa u pogledu tumačenja standarda „dužne pažnje“ – da li se radi o minimumu ili maksimumu zalaganja prilikom postupanja nadležnih institucija. Taj nedostatak normativa izaziva kontroverze u praksi, što znatno umanjuje efekte Konvencije, ali umanjuje i efikasnost nadležnih institucija u borbi protiv nasilja nad ženama. U ovom tekstu navode se podaci iz niza nedavnih istraživanja o praktičnoj primeni propisa donetih radi poštovanja obaveza preuzetih ratifikacijom Istanbulske konvencije.

**Ključne reči:** Istanbulska konvencija, „dužna pažnja“, nasilje nad ženama, zakonske promene, promene u praksi postupanja institucija

---

<sup>1</sup> Ovaj tekst je nastao kao deo projekta *Društvene transformacije u procesu evropskih integracija – multidisciplinarni pristup* (III 47010), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Projekat implementira Institut društvenih nauka u Beogradu.

## Uvod

Republika Srbija potpisala je Konvenciju Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, tzv. Istanbulsku konvenciju 4. aprila 2012, a ratifikovala je 21. novembra 2013. godine.<sup>2</sup> Nije bilo nikakvih rezervi u pogledu njene primene, kao što je to bio slučaj u Hrvatskoj.<sup>3</sup> Ta Konvencija obuhvata sve vidove nasilja nad ženama i štiti sve žrtve nasilja u porodici (Centar za istraživanje javnih politika 2014). Zakon o sprečavanju nasilja u porodici čija je primena počela 1. juna 2017, najkompletniji je unutrašnji implementacioni instrument Konvencije, pored krivičnih dela koja sankcionišu rodno zasnovano nasilje, a od kojih su neka uvedena u domaći pravni sistem zbog usklađivanja s Konvencijom.

Nasilje nad ženama podrazumeva „kršenje ljudskih prava i oblik diskriminacije nad ženama i predstavlja sva dela rodno zasnovanog nasilja koja dovode do odnosno mogu da dovedu do fizičke, seksualne, psihičke odnosno ekonomske povrede odnosno patnje za žene, obuhvatajući i pretnje takvim delima, prinudu odnosno arbitrarno lišavanje slobode, bilo u javnosti bilo u privatnom životu“ (član 3(a) Istanbulske konvencije).

Žene su prvenstveno obuhvaćene odredbama koje se tiču nasilja u porodici, jer su one nesrazmerno više žrtve nasilja u porodici, ali se široko koncipirane odredbe odnose i na decu i muškarce. Konvencija pod nasiljem u porodici smatra „svako delo fizičkog, seksualnog, psihičkog odnosno ekonomskog nasilja do kojeg dođe u porodici ili domaćinstvu odnosno između bivših odnosno sadašnjih supružnika odnosno partnera, nezavisno od toga da li učinilac deli ili je delio domaćinstvo sa žrtvom“ (član 3(b) Istanbulske konvencije).

Taj dokument nalaže usklađivanje institucionalne politike i prakse u zemljama članicama Saveta Evrope, samim tim i u Srbiji, sa standardima tog dokumenta, tipičnim za evropska društva, gde se nasilje nad ženama tretira kao pitanje od javnog značaja, a ne deo

---

<sup>2</sup> Za Predlog Zakona o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici je od 164 prisutna narodna poslanika 159 glasalo „za“, a pet njih nije glasalo, čime je Zakon usvojen.

<sup>3</sup> „Republika Hrvatska smatra da odredbe Konvencije ne sadrže obvezu uvođenja rodne ideologije u hrvatski pravni i obrazovni sustav niti obvezu promjene ustavne definicije braka.“ (Stevanović 2018).

privatnog života (Mršević 2014a:55). Pre svega, države moraju biti uzdržane od učešća u bilo kakvom činu nasilja nad ženama i obezbeđuju da državni organi, zvaničnici, službenici, ustanove i drugi akteri, koji nastupaju u ime države, postupaju u skladu sa ovom obavezom. (član 5b). Dalje, Konvencija obavezuje članice da preduzmu neophodne zakonodavne i druge mere za sprečavanje i borbu protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici. Posebno je bitno to što se zahteva unapređenje i zaštita prava žena i drugih lica od nasilja i u javnoj i u privatnoj sferi, i što se uključuje širi krug aktera u sprovođenje predviđenih mera. U tu svrhu Konvencija predviđa obaveze država u pogledu ne samo sprečavanja nasilja, već i zaštitu žrtava i svedoka nasilja, uvođenje drugačije koncipiranih krivičnih dela u krivično zakonodavstvo i gonjenja počilaca, međunarodne saradnje u cilju ispunjenja obaveza. Takođe, Konvencija predviđa uspostavljanje dugoročne politike za pružanje usluga žrtvama rodno zasnovanog nasilja, kreiranje efikasnih modela prevencije i sankcionisanje nasilnika.

Kao mehanizmi kontrole sprovođenja ove Konvencije predviđeni su: Ekspertska grupa za borbu protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (GREVIO), Komitet članica Konvencije, ali je upućen poziv da se i nacionalni parlamenti uključe u praćenje preduzetih mera u prameni Konvencije.

## **Ratifikacija Istanbulske konvencije – skupštinska rasprava**

Nedavni spor oko tzv. rodne ideologije koja po nekim shvatanjima u susednoj Hrvatskoj čini najproblematičniji element<sup>4</sup> Istanbulske konvencije, jer, kako tvrde, nije prihvatljiva za odgojno-obrazovni sustav (HINA 2018), u Narodnoj skupštini Srbije uopšte nije izazvao kontroverze. Prilikom rasprave u Narodnoj skupštini o Istanbulskoj konvenciji<sup>5</sup> gotovo da nije bilo protivljenja, tj. mišljenja pojedinaca i grupa koja su protiv suštine ovog dokumenta kao instrumenta borbe protiv

<sup>4</sup> Istanbulska konvencija operiše striktno konceptom roda (a ne pola), zbog čega se u Hrvatskoj javila bojazan da ako se pojam žene u celosti određuje rodom, onda kao žena može biti tretirana i osoba muškog pola koja je po svom identitetu žena (Ba 2017).

<sup>5</sup> Prva sednica drugog redovnog zasedanja Narodne skupštine – 31. oktobar 2013. godine.

nasilja nad ženama, ili su ma na koji način osporavala potrebu za njegovom ratifikacijom. Vrlo su usamljeni bili i komentari po kojima Srbiji prete „organizovane delinkventne ženske grupe“ ili oni da „žene ponekad zaslužuju nasilje“. Ali je bilo sporadičnih negativnih izjava i izlaganja o navodno „manipulativnom ponašanju i seksualnoj manipulaciji žena koje izazivaju takvo ponašanje“<sup>6</sup>.

Tako je, na primer iznet stav da: „Žene su najčešće psihološki i verbalno, manipulativno, socijalno i ekonomski dominantnije od muškaraca, što izjednačava snagu njihovih oruđa u konfliktu s rezultatima upoređivanja nasilja.“<sup>7</sup> To da „žene manipulišu“ jeste, inače globalno prisutan argument kada god se govori o nasilju nad ženama, tako da to nije domaći „kontraargument“ (BBC 2018).<sup>8</sup>

Vrlo je značajno da je nedvosmisleno i snažno izražena politička volja protiv nasilja nad ženama uz obavezu države da ga sankcioniše (npr. u diskusiji Nebojše Stefanovića): „Prvi korak je da moramo priznati da nasilje postoji. Moramo poslati jasnu poruku celom svetu da Republika Srbija hoće da bude zemlja u kojoj se nasilje, bilo da je nad ženama ili nad decom, neće nikada tolerisati. Hoćemo da pošaljemo jasnu poruku da je Srbija jedna od onih zemalja koja hoće da bude zaštitnik ljudskih prava, koja hoće da brani prava žena. Ne postoji mogućnost da se toleriše nasilje nad bilo kojom ženom, tačka. Apsolutno!“

Razumevanje i podrška Konvenciji su preovlađivale u diskusijama više narodnih poslanika.<sup>9</sup> „Osnovni cilj Konvencije je pojačavanje kapaciteta ustanova i organizacija koje se bave žrtvama nasilja, kao i definisanje primenjivanja mehanizama koji će obezbediti postupanje u skladu sa obavezama navedenim u Konvenciji. Važno je da angažovanjem državnih organa, nacionalnih, regionalnih i lokalnih skupština i uprava, državnih institucija za zaštitu ljudskih prava, OCD i sredstava javnog informisanja se sprovode programi podizanja svesti u javnosti o različitim manifestacijama svih vidova nasilja, njihovim posledicama i potrebi da se nasilje spreči. Nadam se efikasnijem odgovoru države, posebno kada

<sup>6</sup> Moramo otvoreno da govorimo i o korenima nasilja i da nekada žene manipulativnim ponašanjem i seksualnom manipulacijom izazivaju takvo ponašanje.

<sup>7</sup> Narodni poslanik Ninoslav Girić.

<sup>8</sup> Primer izjave Breda Pita: „Nije istina šta priča, Anđelina je manipulator“.

<sup>9</sup> Narodne poslanice Vesna Marković, Milanka Jevtović Vukojičić, Irena Aleksić.

su u pitanju programi prevencije nasilja. Podjednako je važno i ekonomsko osnaživanje žena, jer je samo ekonomski jaka žena nezavisna žena.”

„Značaj osnaživanja žena, značaj prevencije i najbitnije podizanja svesti kod građana i građanki da ne postoji objašnjenje, opravdanje za bilo kakav oblik nasilja. Treba početi što pre, uvesti u obrazovanje, u zvanično nastavno štivo kako bi deca i mladi ljudi na vreme mogli da razviju empatiju, zdrav obrazac ponašanja i svest o jednakosti među polovima.

Preko 20.000 porodičnog nasilja postoji svake godine, a podsećamo da je sud samo 79 puta izrekao meru udaljavanja nasilnika iz porodice. To je mera koja postoji u zakonu, a koja se, *de facto*, ne primenjuje.

Za ženu koja trpi nasilje u porodici ne postoji važnije pitanje od ovoga. Toga smo svesne posebno mi žene u parlamentu, jer na listi prijavljenih govornika, najveći je broj žena. Nasilje nad ženama predstavlja jedan od najozbiljnijih oblika kršenja ljudskih prava, onih ljudskih osnovnih prava koja su zagarantovana Ustavom. Nema demokratije bez poštovanja prava žena.

Istanbulska konvencija na pravi način pokazuje koliko nasilje u porodici, čak i tada kada se dešava u kući, nije stvar pojedinca, već je stvar od opšteg javnog interesa. Ona donosi niz pravnih i drugih rešenja čija je namena da poboljša standarde u tretmanu žena žrtava nasilja, ali i da unapredi preventivne mere država članica Konvencije.

Nije dovoljno da samo donesemo zakone, mislim da je najvažnije da radimo na promeni svesti ljudi, što je dugoročan proces. Moramo našu decu u školama da učimo koliko je nasilje neprihvatljivo. Neprihvatljivo je i nasilje na ulici, neprihvatljivo je nasilje u kafani, na stadionima, ali je najneprihvatljivije nasilje u porodici nad slabijim od sebe.

Ova Konvencija zasniva se na sistemu 3P – prevenciji, protekciji žrtava nasilja i procesuiranju počinitelaca. Neophodno je da zajedno radimo i parlament i Vlada i civilni sektor. Bezuslovno se saglašavamo sa ciljevima Konvencije.”<sup>10</sup>

U pogledu standarda „dužne pažnje“ (*due diligence*) – takođe je u Narodnoj skupštini izraženo nedvosmisleno odobravanje i bezrezervno prihvatanje.

<sup>10</sup> Narodne poslanice Jovana Mehandžić, Marija Obradović, Aleksandra Đurović.

„Sistem mora da bude brz, efikasan, koordinisan, treba da bude multisektorski, i da trenutno zaustavlja nasilje nad ženom, a obaveze MUP-a da nasilje trenutno zaustavi. Obaveze zdravstvenih i socijalnih ustanova da pruže psihosocijalnu, pravnu podršku i pomoć kako bi došlo do rehabilitacije i integracije žrtve. Zajednički rad, međusobna razmena informacija svih relevantnih institucija: sudstva, policije, socijalnih službi, ali i odgovarajućih zdravstvenih institucija. Kaznena politika da odvraća od vršenja ovakvih krivičnih dela, jer pokazivanje blagosti i popustljivosti u kažnjavanju, značilo bi prećutno odobravanje ili čak podstrek od strane društva. To su hitne mere zaštite.”

### Pojam *due diligence*

Posebno je potrebno skrenuti pažnju na to da su po Istanbulskoj konvenciji države obavezne da s potpunom posvećenošću (eng. *due diligence*) preduzmu, spreče, istraže, kazne i obezbede reparaciju za dela nasilja obuhvaćena ovom Konvencijom, koja počine nedržavni subjekti (član 5b)<sup>11</sup>. Države treba da se rukovode standardom dužne prilježnosti/dužne pažnje/potpune posvećenosti u prevenciji, zaštiti, procesuiranju i sankcionisanju akata nasilja, kao standardom evropskih društava.

Termin *due diligence* nije novina u međunarodnim dokumentima i nije Istanbulska konvencija prvi dokument u kome se koristi. Prvi put se upotrebljava u Rezoluciji Komisije Ujedinjenih nacija za ljudska prava 2003/45, radi eliminisanja nasilja nad ženama. Njime se podstiču vlade da uvode: „afirmativnu obavezu da unapređuju i štite ljudska prava žena i devojčica i moraju sa dužnom pažnjom sprečavati, istraživati i kažnjavati sve akte nasilja nad ženama i devojčicama.”

Značajni su izazovi za praksu: *prvo*, kakvo treba da bude u sadržinskom pogledu postupanje u skladu sa standardom „dužne pažnje“, jer ni jedan postojeći domaći propis ne sadrži eksplicitno značenje i način primene tog standarda; *drugo*, nedostatak konsenzusa u pogledu tumačenja – da li se radi o minimumu ili maksimumu zalaganja

<sup>11</sup> U originalu na engleskom ovaj deo teksta glasi: „Parties shall take the necessary legislative and other measures to exercise due diligence to prevent, investigate, punish and provide reparation for acts of violence covered by the scope of this Convention that are perpetrated by non-state actors.”

prilikom postupanja nadležnih institucija. Taj nedostatak normativa izaziva kontroverze u praksi, što znatno umanjuje efekte Konvencije, tj. umanjuje i efikasnost nadležnih institucija u borbi protiv nasilja nad ženama.

*Due diligence* je termin kojim se u međunarodnoj literaturi označava odgovornost država za akte kršenja ljudskih prava koji su učinjeni od strane državnih, ali i nedržavnih subjekata, a u presudama Evropskog suda za ljudska prava i drugim međunarodnim dokumentima prevodi se kao princip „dužne pažnje”. On podrazumeva onaj minimum radnji koji su država i državni organi bili dužni da izvrše kako bi sprečili kršenje ljudskih prava, istražili slučaj kršenja kada se on desi, kaznili učinioce kršenja i naknadili štetu žrtvama.

Zvanični prevod Konvencije *due diligence* označava se terminom „potpuna posvećenost” (npr. u naslovu čl. 5 Obaveze država i potpuna posvećenost) iako u originalu na engleskom taj princip nije formulisan kao *total/absolute committment*. Prevod ovog principa kao „potpuna posvećenost” ne može se prihvatiti kao adekvatan, jer potpuna posvećenost podrazumeva mnogo veću angažovanost države i državnih organa od minimalnog standarda, koji podrazumeva „dužna pažnja” (Autonomni ženski centar 2014:9). Smatramo da je *due diligence* po svom značenju najbliži našim terminima „dužna ili adekvatna pažnja/posvećenost”. Ali termin *due diligence* preveden kao „potpuna posvećenost”, ili neki drugi sličan prevod tog termina – uopšte se ne koriste u domaćim propisima, pa se do obaveze državnih organa da tako postupaju dolazi tek tumačenjem normi.

### ***Due diligence* u Srbiji pre Istanbulske konvencije**

U opštem protokolu o postupanju i saradnji ustanova, organa i organizacija u situaciji nasilja nad ženama u porodici i u partnerskim odnosima<sup>12</sup>, pojam „dužne pažnje” ne navodi se eksplicitno, ali se na razne opisne načine propisuje ponašanje institucija nadležnih za postupanje u slučajevima nasilja nad ženama i u partnerskim odnosima, što je u sadržinskom pogledu vrlo blisko standardu *due diligence*. Propisano postupanje kreće se u nekoliko domena: obavezno prepoznavanje nasilja,

<sup>12</sup> Donet 2011. godine.



multisektorska saradnja, ponašanje odgovornih lica u institucijama obaveznih da postupaju u slučajevima nasilja nad ženama i obavezna edukacija zaposlenih u relevantnim (nadležnim) institucijama. Određeno je da će Republika Srbija preduzimati aktivnosti razvoja društvenih i kulturnih običaja u pogledu ponašanja muškaraca i žena, kako bi se otklonile predrasude, kao i uobičajena i svaka druga praksa zasnovana na shvaćanju o inferiornosti ili superiornosti jednog ili drugog pola ili tradicionalnoj ulozi muškaraca, odnosno žena. Obavezu postupanja u slučajevima nasilja u porodici imaju: policija, ustanove socijalne zaštite i drugi pružaoci usluga u sistemu socijalne zaštite, zdravstvene ustanove i drugi oblici zdravstvene službe, ustanove u sistemu obrazovanja i vaspitanja u slučajevima kada su uključena deca svedoci nasilja, javno tužilaštvo, redovni i prekršajni sudovi. Zajednička im je obaveza da realizuju aktivnosti usmerene na prepoznavanje slučajeva nasilja u porodici, zastavljanje nasilja, osiguranje bezbednosti, podršku i osnaživanje žrtve, rehabilitaciju žrtava nasilja u porodici i sankcionisanju učinilaca nasilja.

Prepoznavanje nasilja obaveza je svih institucija, kao što je obaveza i procena bezbednosnih rizika. Okolnosti koje ukazuju na postojanje ozbiljne neposredne opasnosti od nasilja nad ženama u porodici i u partnerskim odnosima uključuju jedan od navedenih ili češće kombinaciju više činilaca, a posebno: pretnje ubistvom ili samoubistvom od strane nasilnika, posedovanje oružja, razvod ili odlazak, odnosno odvajanje od nasilnog partnera, samoubilačke misli i ponašanja žrtve, predhodni incidenti nasilja, prisustvo mentalnih bolesti, zloupotreba psihoaktivnih supstanci, eskalacija praćenja, uhođenja i uznemiravanja žrtve, njene porodice ili prijatelja, ljubomora, sukobi oko starateljstva nad detetom ili načina održavanja ličnih odnosa deteta i roditelja koji čini nasilje u porodici, kriminalna istorija učinioca (bez obzira da li je u vezi sa nasiljem), postojanje sudskih mera zaštite i istorija njihovog nepoštovanja, doživljaj straha kod žrtve i njena procena rizika da se nasilje desi ili ponovi.

Važna komponenta u određivanju načina postupanja nadležnih institucija, multisektorska saradnja i obaveze institucija te vrste, predstavljaju samu suštinu ovog Protokola. U tom cilju Opšti protokol predviđa da svi učesnici imaju jasnu predstavu o zajedničkom cilju u procesu zaštite žrtava, dobro poznaju uloge svog i osnovne uloge drugih sektora, kao i svoje profesionalne obaveze u odnosu na te uloge – pravila, ograničenja, načine delovanja; dobro poznaju instrumente i načine razmene informacija i konsultacija unutar i između sektora, praćene odgovarajućim pisanim dokumentima i povratnim informacijama.

Odgovorna lica su dužna da postupaju na način kojim se poštuje dostojanstvo žrtava u cilju izbegavanja njihove sekundarne viktimizacije i da postupaju na rodno osetljiv način. Učesnici nosioci sistema zaštite od nasilja u porodici, dužni su da postave prava žrtve u središte svih mera koje se primenjuju. Obavezni su na pružanje brze i efikasne zaštite ženama žrtvama nasilja, i to odmah po incidentu. Neophodna je celovita, kontinuirana i blagovremena intervencija različitih aktera odgovarajući odgovor društva. Zahteva se pružanje brze, blagovremene i efikasne zaštite žrtvama nasilja i to odmah po dešavanju nasilja, tokom krivičnog ili prekršajnog postupka, po okončanju tih postupaka. Potrebno je obezbediti da se sve radnje preduzete tokom procesa zaštite žrtve nasilja čine u njenom najboljem interesu. Potrebno je obezbediti da se izbegnu postupci koji dovode do sekundarne viktimizacije žrtava nasilja u porodici. Institucije, u okviru svojih uloga, nadležnosti i misija – odgovorne su da zaustave nasilje i preduzmu mere zaštite, uz neophodnu hitnost postupka, koja se usaglašava s procenom opasnosti situacije i ugroženosti žrtve.

### **Odnos protokola<sup>13</sup>, *due diligence* i Istanbulske konvencije**

Tekstovi posebnih protokola, iako ne sadrže izričito pojmove dužne pažnje ili potpune posvećenosti, odlično su koncipiran set postupaka na način standardizovanog institutskog postupanja. Najbolji primer za to jeste Protokol o postupanju zdravstvenih institucija koji je svojim odredbama o ponašanju zaposlenih najbliži pojmu *due diligence* iz Istanbulske konvencije. Njihova dosledna primena bi institucijama nadležnim da postupaju u slučajevima nasilja nad ženama u Srbiji<sup>14</sup> samo olakšala, a nikako im ne bi otežala rad, davala

<sup>13</sup> Prikaz postupanja obrazovnih ustanova, Protokol o postupanju policije, Protokol o postupanju pravosuđa najvećim delom sadrži navode procesnih zakona koji i inače regulišu postupanje tih organa, slično Protokolu o postupanju centara za socijalni rad koji se oslanja na Porodični i neke druge, već postojeće zakone.

<sup>14</sup> Obavezu postupanja u slučajevima nasilja u porodici imaju: policija, ustanove socijalne zaštite i drugi pružaoci usluga u sistemu socijalne zaštite, zdravstvene ustanove i drugi oblici zdravstvene službe, ustanove u sistemu obrazovanja i vaspitanja u slučajevima kada su uključena deca svedoci nasilja, javno tužilaštvo, redovni i prekršajni sudovi.

bi rezultate u pogledu efikasnije zaštite od nasilja, doprinoseći efikasnijem, redovnijem i pravičnijem sankcionisanju nasilnika za učinjeno nasilje, što bi sve ukupno predstavljalo istinsku primenu *due diligence* u praksi.

Međutim, kako izveštaji nezavisnih institucija upozoravaju, protokoli se zapravo i ne poznaju, njihova primena izostaje, multi-sektorska koordinisana saradnja nije zaživela u praksi, još manje saradnja s civilnim društvom, nadležne institucije nastavljaju s ranijom praksom, obuke zaposlenih se obavljaju retko, kampanjski i sporadično, a i tamo gde je to učestalije, npr. u Vojvodini, nema podataka da li daju stvarne rezultate (u smislu poboljšane prakse) i da li su usklađene s protokolima.

Postepeno od 2012. protokoli, ostajući neprepoznati i neprimenjivani, sve više odlaze u zaborav, pa i nezavisne institucije kao da odustaju od opominjanja na neophodnost njihove primene, prihvatajući realnost: ko hoće da ih primenjuje – primenjuje ih, a ko neće – ostaje na tome. Dešava se ono što je u Srbiji već uočena praksa, a to je da se jedan neprimenjivan propis zamenjuje drugim, koji takođe ima velike šanse da ostane neprimenjivan, u već stvorenoj atmosferi erozije normativiteta.

Upravo u tome leže izazovi za primenu *due diligence*, ali i drugih odredaba Istanbulske konvencije. Prvo, protokoli u višegodišnjem periodu od donošenja nisu adekvatno primenjeni, i postaju vremenom sve više zaboravljeni deo naše pravne i institucionalne prošlosti. Zakon o sprečavanju nasilja u porodici izazvao je veliku medijsku i političku pažnju javnosti, kao i promene u Krivičnom zakoniku, ali se rezultati u efikasnijem postupanju institucija nadležnih da postupaju u slučajevima nasilja nad ženama još uvek teško uočavaju. Neprimenjeni protokoli i još uvek neizvesno primenivanje novih zakonskih odredaba, znatno kompromituju primenu i Istanbulske konvencije, koja, moguće je – postaje tek jedna od mnogih međunarodnih dokumenata koji uprkos blagovremenoj ratifikaciji, nije zaživela.

Moguće je da ključ primenljivosti Istanbulske konvencije leži upravo u protokolima, jer da su, hipotetički, oni ispoštovani, adekvatno i dosledno primenjivani, to bi otvorilo vrata i novim zakonskim propisima iz 2016. i 2017, pa bi u tom ambijentu i standard *due diligence* bio stvarni, životni, praktično primenjen u radu institucija nadležnih da postupaju u slučajevima nasilja nad ženama.

## Primena standarda *due diligence* u Zakonu o sprečavanju nasilja u porodici

Zakon o sprečavanju nasilja u porodici nigde ne predviđa „potpunu posvećenost“ (a ni „dužnu pažnju“), u postupanju, iako takvo tumačenje postoji u delu (feminističke) javnosti. Ipak, taj Zakon zahteva od više državnih organa brzo, delotvorno, hitno, koordinisano i savešno postupanje. Postoji „dužnost da odmah prosledi“, „dužnost da obavesti“, „procena rizika u što kraćem roku“, „odmah dostavlja neodložno“, „odmah posle njegovog uručenja“, „proučava obaveštenja i vrednuje procenu rizika“, „ustanovi neposrednu opasnost od nasilja“, „produžava hitnu meru ako posle vrednovanja ustanovi neposrednu opasnost od nasilja“, „svakodnevno razmenjuju obaveštenja“, „izrađuje individualni plan zaštite i podrške žrtvi“, „održava sastanke najmanje jednom u 15 dana“, „dužni su da u prvom kontaktu sa žrtvom nasilja u porodici daju žrtvi potpuna obaveštenja“, „vodi evidencije“, „prati primenu ovog zakona i poboljšava koordinisanje“.

Iz svega navedenog može da se zaključi da Zakon nalaže koordinisano i savesno postupanje s posebnim akcentom na hitnost delanja nadležnih organa. Ali „potpuna posvećenost“ iz svega navedenog ne može da bude obaveza bilo koga aktera obaveznog ovim Zakonom. To u startu dovodi do raskoraka između, možda prevelikih i ne-realnih, očekivanja i realnog tumačenja zakonskog teksta i na njemu zasnovanog ponašanja nadležnih institucija.

Glavni ciljevi primene Zakona o sprečavanju nasilja u porodici, ujedno su i glavni izazovi za primenu standarda „dužne pažnje“ (*due diligence*) Istanbulske konvencije:

1. obezbeđenje potpune i koordinisane saradnje svih državnih organa i drugih aktera koji učestvuju u njegovoj primeni;
2. obezbeđenje hitne reakcije državnih organa u slučajevima nasilja u porodici;
3. obezbeđenje potpune zaštite žrtava nasilja putem izrade individualnog plana zaštite<sup>15</sup>.

<sup>15</sup> Zakon ne predviđa sve mere koje mogu biti sadržane u individualnom planu zaštite, ostavljajući slobodu grupi za koordinaciju i saradnju da izabere mere koje će zadovoljiti potrebe konkretne žrtve. Neke od mera mogu biti: obezbeđenje smeštaja žrtvi, pokretanje određenih sudskih postupaka radi razvoda braka, vršenja roditeljskog prava, priprema žrtve

Primena Zakona o sprečavanju nasilja u porodici uspešno je započela već u prvom mesecu (jun 2017). I broj razmatranih slučajeva nasilja u porodici, kao i broj izrečenih hitnih mera (i u nadležnosti policije, i tužilačkih predloga i sudskih odluka) – bio je značajan, neočekivan u odnosu na opšte uverenje da te mere nije moguće sprovesti u Srbiji. Prva godina primene Zakona navršila se 1. juna 2018. godine. Neke odgovore na pitanje da li je uspostavljena celovita i svrsishodna zaštita žrtava nasilja daje analiza primene tog Zakona<sup>16</sup>.

Forum sudija Srbije<sup>17</sup> sproveo je istraživanje o načinu postupanja i tumačenja Zakona o sprečavanju nasilja u porodici i njegovoj primeni od strane nadležnih organa, kao i o doslednosti i jednoobraznosti u primeni. Istraživanje je obavljeno sa sudijama i tužiocima koji neposredno primenjuju Zakon; obuhvatilo je i način njihovog postupanja i tumačenja određenih zakonskih odredbi. Na osnovu prikupljenih informacija došlo se do određenih saznanja u pogledu primene Zakona i ujednačenosti postupanja i tumačenja Zakona.

Sudije nejednako tumače važne zakonske termine, kao što su: šta je partnerski odnos, da li verbalni sukobi između članova porodice predstavljaju nasilje, da li se nasilje u porodici može izvršiti nečinjenjem. Često se isto lice označava i kao žrtva nasilja i kao učinilac, pa dolazi do izricanja „paralelnih hitnih mera“. Nadležni organi ne prikupljaju dovoljno dokaza i informacija neophodnih za donošenje odluke o postojanju neposredne opasnosti od nasilja, ali i opredeljenja ko je u datoj porodici žrtva, a ko učinilac (Janković i Milovanović 2018:103).

Broj prijavljenih slučajeva nasilja je veliki, što pokazuje da su žrtve ohrabrene da prijavljuju nasilje. Stabilizovan je ukupni broj razmatranih slučajeva nasilja u porodici – između 3.500 i 4.000 mesečno. Doduše, u junu 2018. bilo je samo 1.598 novoprijavljenih slučajeva nasilja u porodici, što je najmanji broj na godišnjem nivou, ali to je izuzetak a ne pravilo.

Postupci radi zaštite od nasilja u porodici pokreću se, u najvećem broju slučajeva, kada se nasilje već dogodilo. Samo 27 odsto ispitanika sudija je navelo da su postupci pokrenuti kada je ustanovljena

---

za svedočenje, pronalazak posla, obrazovanje, pružanje psihosocijalne pomoći, obezbeđenje zdravstvenih usluga, ali i mnoge druge.

<sup>16</sup> Šesti nezavisni izveštaj o primeni Zakona o sprečavanju nasilja u porodici za period april – jun 2018. godine i pregled glavnih godišnjih nalaza i zaključaka.

<sup>17</sup> <http://forumsudija.org.rs/rs/> 06. 06. 2018.

neposredna opasnost, a nasilje još uvek nije izvršeno. Potvrđena je i hipoteza da sudije nejednako tumače važne zakonske termine.

Razlog za nepostupanje, uključujući i izricanje hitnih mera, obrazlagan je činjenicom da „žrtva ne želi dalje procesuiranje“. Centri za socijalni rad nisu prilagodili organizaciju i unutrašnji „tok predmeta“ zahtevima Zakona. Svaki četvrti prijavljeni slučaj nasilja ostaje bez procene bezbednosnih rizika.

Hitne mere su izricane i žrtvama nasilja, što govori o ozbiljnom nerazumevanju pojave nasilja u porodici. Nadležni organi ne prikupljaju dovoljno dokaza i informacija neophodnih za donošenje odluke o postojanju neposredne opasnosti od nasilja, ali i radi opredeljenja ko je u porodici žrtva, a ko učinilac.

Dugotrajna zaštita žrtava je jedan od ciljeva Zakona i suština primene standarda *due diligence*, a individualni plan zaštite je najznačajniji njegov deo. Ipak, broj izrađenih individualnih planova zaštite i podrške žrtvi (član 25 i 31 Zakona o sprečavanju nasilja u porodici)<sup>18</sup> je oko 50 procenata od broja razmatranih novoprijavljenih događaja nasilja u porodici. Ni nakon godinu dana od početka primene Zakona nije bilo nikakvih podataka o sadržaju, niti o kvalitetu individualnih planova, kao ni podataka o realizaciji planiranih mera, ili njihovim efektima. U narednom periodu bila bi nužna analiza sadržaja planova, a nije ustanovljen jedinstveni sistem kontrole realizacije individualnih planova zaštite i podrške žrtvama. Učešće žrtve na sastancima grupe za koordinaciju i saradnju bilo je dosledno nisko, žrtve nisu pozivane, a neke od njih čak ni informisane o odlukama. Grupe nisu imale dovoljno razumevanja za to da se postupanje odnosi na neposrednu opasnost od nasilja, a ne i isključivo na sve slučajeve u kojima se nasilje dogodilo.

## Zaključak

Istanbulska konvencija kao ratifikovani međunarodni dokument deo je sistema već postojećih, kao i novodonetih domaćih

<sup>18</sup> *Mere zaštite* moraju da pruže bezbednost žrtvi, da zaustave nasilje, spreče da se ono ponovi i zaštite prava žrtve, a *mere podrške* da omoguće da se žrtvi pruži psihosocijalna i druga podrška radi njenog oporavka, osnaživanja i osamostaljivanja. Individualnim planom zaštite i podrške žrtvi određuju se izvršioци konkretnih mera i rokovi za njihovo preduzimanje, kao i plan praćenja i procene delotvornosti planiranih i preduzetih mera.

propisa koji sankcionišu rodno zasnovano nasilje. Pravna zaštita od nasilja u porodici u Republici Srbiji svoje uporište nalazi u članovima 21, 23, 25 i 64 Ustava Republike Srbije, kojima se garantuje zaštita od svakog vida diskriminacije po osnovu pola, zaštita neprikosновенosti ljudskog dostojanstva, nepovredivost psihičkog i fizičkog integriteta ličnosti, kao i posebna zaštita majke i deteta od psihičkog, fizičkog, ekonomskog i svakog drugog iskorišćavanja i zloupotreba. Osim navedenog, zaštita je obezbeđena na još tri nivoa: građanskopravnom, krivičnom i nivou primene posebnog Zakona o sprečavanju nasilja u porodici. Najznačajnije je ukazati na činjenicu da se navedeni vidovi pravne zaštite međusobno ne isključuju, to jest da mogu teći paralelno, što je sasvim razumljivo budući da imaju različite ciljeve (Janković i Milovanović 2018:107). *Ratio legis* svih pomenutih propisa jeste to da se suštinski umanje posledice nasilja nad ženama koje se ogledaju u narušavanju fizičkog integriteta do gubitka života<sup>19</sup> (Mršević 2014b:9).

Standard *due diligence* je važan, jer svim postojećim i novim propisima daje okvir primene koji iziskuje hitnost postupanja, multisektorsku koordinisanu saradnju i potpunu zaštitu žrtava od nasilja.

Na osnovu dosadašnjih iskustava i analiza, radi poštovanja standarda *due diligence* ili „dužne pažnje“, neophodno je preduzimati mere kojima će se javnost upoznati s mogućnošću pravne zaštite žrtava i pre nego što se nasilje dogodi, kao i podizati svest o tome šta su pokazatelji nasilja u porodici. Partnerski odnos treba široko i suštinski tumačiti tako da se njime obuhvate i istopolna partnerstva, kao i drugi partnerski odnosi nezavisno od dužine njegovog trajanja i postojanja drugih odnosa u kojima se izvršilac nasilja nalazi. Imajući u vidu da sud odluku donosi bez održavanja ročišta, pa samim tim nema mogućnost prikupljanja dokaza, neophodno je da nadležni policijski službenici odmah po prijemu prijave i sprovedu delotvornu i sveobuhvatnu istragu radi prikupljanja svih dokaza i informacija. Ovo tim pre, jer je karakteristično da se određeni dokazi i ne mogu prikupiti kasnije (lekarski pregled, informacije o zatečenom stanju na licu mesta i dr.). Treba ustanoviti standardizovani individualni plan tako što će grupe za koordinaciju i saradnju biti u obavezi da

<sup>19</sup> Smatra se da ono predstavlja glavni uzrok smrti i povreda žena starih između 15 i 44 godine, pri čemu je nasilje nad ženama češći uzrok smrti, nego saobraćajne nesreće, maligne bolesti i malarija zajedno.

predvide mere koje se odnose na: 1. pokretanje sudskih postupaka radi dugotrajnije zaštite; 2. mere koje se odnose na osnaživanje žrtve putem različitih psihosocijalnih programa i 3. mere koje se odnose na praktična pitanja vezana za život žrtve (prolazak posla, obrazovanje, mesto stanovanja i dr.).

Eliminisanje nasilja nad ženama mora biti standardna norma za ljudska prava, a ne nešto nametnuto ugovornim međunarodnim obavezama. Neophodno je prihvatiti situaciju da se rodna ravnopravnost može postići samo u nediskriminatornom okruženju u kome postoje jednake šanse za sve i u kome se sankcioniše svaki vid nasilja, pre svega onaj nad ženama, kao polovinom stanovništva. U cilju postizanja takve ravnopravnosti, tradicionalna patrijarhalna uverenja moraju se promeniti. Mora se promeniti i društveni kontekst u kome se ravnopravnost mora kreirati kao stvarni demokratski imperativ. Imajući u vidu da je promena mišljenja i uverenja najsporniji aspekt svakog reformskog procesa, može se sa sigurnošću reći da će biti potrebno vreme da se dostigne nivo razvoja društva s nultom tolerancijom na nasilje (Janković i Mršević 2018: 259). Ali u ime svih sadašnjih i budućih žrtava nasilja neophodno je istrajati i uz neizostavno isključenje defetizma, vremenom dinamizirati primenu svih odredaba Konvencije uz dosledno poštovanje standarda „dužne pažnje“ (*due diligence*).

## LITERATURA

- Autonomni ženski centar. 2014. Analiza usklađenosti zakonodavnog i strateškog okvira Republike Srbije s Konvencijom Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici – osnovna studija, Beograd: Autonomni ženski centar.
- Ba. I. 2017. oktobar 3. „Rasprava o Istanbulskoj konvenciji: Rodna ideologija postoji poput ljudi guštera“. HRT. <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/rasprava-o-istanbulskoj-konvenciji-rodna-ideologija-postoji-poput-ljudi-gustera-20171003> 09.06.2018.
- BBC. 2018. avgust 9. Bred Pit poriče da ne plaća alimentaciju. B92. [https://www.b92.net/bbc/index.php?yyyy=2018&mm=08&dd=10&nav\\_id=1429315](https://www.b92.net/bbc/index.php?yyyy=2018&mm=08&dd=10&nav_id=1429315) 03.08.2018.
- Centar za istraživanje javnih politika. 2014. 4. avgust. Srbija obavezna da primenjuje Konvenciju Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici. <http://www.publicpolicy.rs/arhiva/1073/>



- srbija-obavezna-da-primenjuje-konvenciju-saveta-evrope-o-sprečavanju-i-borbi-protiv-nasilja-nad-ženama-i-nasilja-u-orodici#.Wuixs\_lubIU 15.06.2018.
- Janković Svetlana i Zorica Mršević. 2018. Istanbul Convention – obligation or needs, Ed: Papić Ljubiša. In: *Life cycle engineering and management ICDQM – 2018*. str. 259. Prijedor: The DQM Research Center.
- Janković Dijana i Ivana Milovanović. 2018. Primena Zakona o sprečavanju nasilja u porodici u Republici Srbiji. U *Ne nasilju*. Ur. Nebojša Macanović, str. 101–111. Banjaluka: Centar modernih znanja.
- Mršević Zorica. 2014a. *Nasilje i mi – ka društvu bez nasilja*. Beograd: Institut društvenih nauka. [http://www.zoricamrsevic.in.rs/knjige/Nasilje\\_i\\_mi\\_final.pdf](http://www.zoricamrsevic.in.rs/knjige/Nasilje_i_mi_final.pdf) 09.06.2018.
- Mršević Zorica. 2014b. *Nasilje i mi – domaće nasilje u Republici Srpskoj*. Beograd: Institut društvenih nauka. [http://www.zoricamrsevic.in.rs/knjige/Nasilje\\_i\\_mi\\_domace\\_nasilje\\_u\\_Republici\\_Srpskoj.pdf](http://www.zoricamrsevic.in.rs/knjige/Nasilje_i_mi_domace_nasilje_u_Republici_Srpskoj.pdf) 15.06.2018.
- Stevanović M.M. 2018. april 17. Hrvatska ratifikovala Istanbulsku konvenciju, ali sa pratećim tekstom, Nema promene definicije braka. *Danas*. <https://www.danas.rs/svet/nema-promene-definicije-braka/> 29.07.2018.
- Opšti protokol o postupanju i saradnji ustanova, organa i organizacija u situacijama nasilja nad ženama u porodici i u partnerskim odnosima. <https://www.minrzs.gov.rs/files/doc/porodica/nasilje/Opsti%20protokol%20nasilje%20u%20porodici.pdf>. 19.07.2018.
- Prva sednica drugog redovnog zasedanja Narodne skupštine – 31. oktobar 2013. godine. Stenografske beleške.
- Šesti nezavisni izveštaj o primeni Zakona o sprečavanju nasilja u porodici za period april – jun 2018. godine i pregled glavnih godišnjih nalaza i zaključaka.
- Ustav Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*. br.98/06.
- V. Mo. 2017. decembar 28. Rodna ideologija u Istanbulskoj konvenciji nije prihvatljiva za odgojno-obrazovni sustav. *HINA*. <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/akademicima-smeta-rodna-ideologija-i-traze-da-se-istanbulska-konvencija-ne-ratificira-foto-20171228/print>. 30.07.2018.
- Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (ratifikovan službeni prevod Istanbulske konvencije). <http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/lat/pdf/zakoni/2013/2246-13Lat.pdf> 19.07.2018.

Zorica Mršević

Svetlana Janković

THE STANDARD OF *DUE DILIGENCE* BY  
THE ISTANBUL CONVENTION OF THE  
COUNCIL OF EUROPE

---

## Abstract

The Convention of the Council of Europe on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence, so called Istanbul, calls for the harmonization of institutional policy and practice in member countries of the Council of Europe, as well as in Serbia, with the standards of that document, typical for European societies. The Istanbul Convention was ratified by Serbia in 2013, and the beginning of the implementation of 2017 is fulfilling obligations in terms of craving towards significant changes, not only legal regulations, but also institutional policies and practices. The Convention provides for the establishment of a long-term policy of services to victims of gender-based violence, the creation of effective prevention models and the sanctioning of perpetrators. Its requirement is that

states are guided by standards of due diligence in the prevention, protection, prosecution and sanctioning of acts of violence, as a standard of European societies. Significant challenges for institutional practice in Serbia are: firstly, what kind of content is in accordance with the standard of due diligence, since no existing domestic regulations which contain explicit meanings and manner of implementation of this standard; secondly, the lack of consensus in interpretation - whether it is a minimum or a maximum of commitment of the legally mandated institutions. This lack of norms provokes controversy in practice, what significantly diminishes the effects of the Convention, but also diminishes the efficiency of the relevant institutions in the fight against violence against women. This text based its arguments on the data from a series of recent research on the practical application of obligations assumed by the ratification of the Istanbul Convention.

**Key words:** Instanbulary Convention, Due Diligence, Violence against Women, Legal Changes, Changes in Institutional Practices.

**MIRJANA DOKMANOVIĆ**

Naučna saradnica u Centru za pravna istraživanja  
Instituta društvenih nauka u Beogradu  
[mdokmanovic@idn.org.rs](mailto:mdokmanovic@idn.org.rs)

---

# Rodna ravnopravnost u Srbiji: dostignuća, prepreke i perspektive<sup>1</sup>

---

## Apstrakt

Predmet ovog rada je sagledavanje aktuelnog stanja rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji kako bi se predvidele perspektive ostvarivanja deklarativno postavljenih ciljeva u ovoj oblasti. I pored napretka u razvijanju pravnog, političkog i institucionalnog okvira rodne ravnopravnosti i usaglašavanja s međunarodnim i evropskim standardima u ovoj oblasti, Republika Srbija je daleko od ostvarivanja *de facto* rodne ravnopravnosti. Nasilje nad ženama, seksizam, rodni stereotipi i predrasude rašireni su u svim sferama javnog i privatnog života. Javne politike u mnogim sektorima su i dalje rodno „slepe“ perpetujući neravnopravnost žena i muškaraca u društvu i porodici. Repatrijarhalizacija društva je rezultat struktura moći utemeljenih na logici kapitala i neoliberalne države. Mogućnosti transformacije rodnih odnosa isključivo putem politika rodne ravnopravnosti su stoga ograničene, s obzirom na ispreplitanost političkih, ekonomskih, društvenih i kulturnih procesa. Rodna ravnopravnost, socijalna pravda i poštovanje ljudskih prava se ne mogu dostići metodama klasične ekonomske politike, imajući u vidu da ona počiva na tradicionalnim rodnim ulogama, klasnim i nacionalnim hijerarhijama, i na privilegovanom muškom agentu. Potreban je zaokret ka novoj paradigmi u čijoj će osnovi biti poštovanje ljudskog dostojanstva i fundamentalni humanizam.

**Ključne reči:** rodna ravnopravnost, diskriminacija žena, neoliberalna država, tranzicija, rodna perspektiva, socijalna pravda.

## Uvod

■ Unazad desetak godina Republika Srbija je učinila znatan napredak u ustanovljavanju pravnog, strateškog i institucionalnog okvira rodne ravnopravnosti. Država je ratifikovala Konvenciju o eliminaciji

---

<sup>1</sup> Tekst je nastao kao deo projekta *Ljudska prava i vrednosti u biomedicini – Demokratizacija odlučivanja u zdravstvu i implementacija* (ON179023), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

svih oblika diskriminacije žena i redovito izveštava odnosni Komitet UN o učincima primene Konvencije. Ustavom (Sl. glasnik RS br. 98/2006) zabranjuje neposrednu i posrednu diskriminaciju, između ostalih, i po osnovu pola (čl. 21 st. 3) i garantuje ravnopravnost žena i muškaraca. Najviši pravni akt države nalaže Narodnoj skupštini da obezbeđuje ravnopravnost i zastupljenost polova (čl. 100) i predviđa posebne mere radi postizanja pune ravnopravnosti lica ili grupe lica koja su suštinski u nejednakom položaju sa ostalim građanima (čl. 21 st. 4).

U skladu sa opredeljenjem da vodi politiku jednakih mogućnosti, Republika Srbija je razvila opsežnu legislativu u ovoj oblasti. Zakon o zabrani diskriminacije (Sl. glasnik RS br. 22/2009) štiti od diskriminacije i diskriminatornog postupanja lica i na osnovu pola, rodnog identiteta, seksualne orijentacije, bračnog i porodičnog statusa. Zakon o ravnopravnosti polova (Sl. glasnik RS br. 104/2009) obavezuje organe javne vlasti da vode aktivnu politiku jednakih mogućnosti u svim oblastima društvenog života. Utvrđen je postupak pravne zaštite od rodno zasnovane diskriminacije. Klauzule o rodnoj ravnopravnosti, uključujući posebne afirmativne mere, integrisane su u niz zakona kojima se regulišu pojedine oblasti, kao što su radni odnosi, zapošljavanje, porodični odnosi, izborni postupak, socijalna zaštita, zdravstvena zaštita, obrazovanje, sport, mediji i smanjenje rizika od nepogoda. Nasilje u porodičnim i partnerskim odnosima priznato je kao vid diskriminacije žena. Potvrđivanje Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Sl. glasnik RS – Međunarodni ugovori br. 12/2013) dovelo je do usvajanja Zakona o sprečavanju nasilja u porodici (Sl. glasnik RS br. 94/2016) i Izmena i dopuna Krivičnog zakonika (Sl. glasnik RS br. 94/2016) u 2016. godini.

U pogledu rodne ravnopravnosti od posebnog je značaja novousvojeni Zakon o planskom sistemu (Sl. glasnik RS br. 30/2018) čija primena počinje 29. oktobra 2018. godine. Zakon predviđa da se prilikom izrade i sprovođenja planskih dokumenata uzimaju u obzir njihovi efekti, između ostalih, na rodnu ravnopravnost (čl. 3 t. 14).

Od 2009. godine Republika Srbija postavlja strateške ciljeve u ovoj oblasti. Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti (Sl. glasnik RS br. 15/2009) i prateći Akcioni plan za period od 2009. do 2015. godine (Sl. glasnik RS br. 67/2010) utvrdili su prioritete i obaveze organa javne vlasti s ciljem integrisanja principa ravnopravnosti polova u sve oblasti

delovanja institucija sistema kao jednog od činilaca demokratizacije društva. U ovoj oblasti usvojene su još dve nacionalne strategije, Nacionalna strategija za sprečavanje i borbu protiv nasilja nad ženama u porodici i partnerskim odnosima u periodu od 2011. do 2015. godine (Sl. glasnik RS br. 27/2011) i Nacionalni akcioni plan za primenu Rezolucije 1325 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija – Žene, mir i bezbednost u Republici Srbiji u periodu od 2010. do 2015. godine (Sl. glasnik RS br.102/2010).

Strategija za rodnu ravnopravnost (2016–2020) i prateći Akcioni plan za period od 2016. do 2018. godine (Sl. glasnik RS br. 04/2016) usvojeni su početkom 2016. godine. Prioriteti, ciljevi, mere i aktivnosti definisani su na osnovu nalaza nezavisne evaluacije efekata prethodne strategije u ovoj oblasti (UN Women, SIPRU and Coordination Body for Gender Equality 2015). Polazište Strategije je u prioritetskim ciljevima Vlade Republike Srbije<sup>2</sup>, a rešenja su usklađena s prioritetima definisanim u Nacionalnom programu za usvajanje pravnih tekovina EU u periodu od 2014. do 2018. godine. S obzirom na status kandidata za članstvo u EU, Republika Srbija usvaja pravne tekovine EU i u oblasti rodne ravnopravnosti sadržane u ključnim dokumentima o osnivanju EU, ljudskim pravima i relevantnim Direktivama. Strateški ciljevi su usklađeni i s ciljevima Strategije rodne ravnopravnosti Saveta Evrope u periodu od 2014. do 2017. godine<sup>3</sup>.

Nacionalni politički okvir u oblasti unapređivanja rodne ravnopravnosti uključuje i Strategiju prevencije i zaštite od diskriminacije (Sl. glasnik RS br. 60/2013) s pratećim Akcionim planom za period od 2014. do 2018. godine<sup>4</sup> i Nacionalni akcioni plan za primenu Rezolucije 1325 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija – Žene, mir i bezbednost u Republici Srbiji u periodu od 2017. do 2020. godine (Odluka Vlade Republike Srbije 05 br. 337-12773/2016-1 od 19. maja

<sup>2</sup> [www.rsjp.gov.rs/pripritetni-ciljevi-vlade-srbije-utvrdjeni-akcionim-planom-za-sprovodjenje-programa-vlade](http://www.rsjp.gov.rs/pripritetni-ciljevi-vlade-srbije-utvrdjeni-akcionim-planom-za-sprovodjenje-programa-vlade) 04.06.2018.

<sup>3</sup> Ciljevi ove Strategije su: eliminisanje rodnih stereotipa i seksizma, sprečavanje i borba protiv nasilja nad ženama, garantovanje jednakog pristupa pravdi, postizanje uravnoteženog učešća žena i muškaraca u političkom i javnom odlučivanju i postizanje rodne ravnopravnosti u svim politikama i merama.

<sup>4</sup> Strategija prevencije i zaštite od diskriminacije i prateći Akcioni plan predviđaju mere za eliminisanje diskriminacije žena i poboljšanje njihovog položaja, s obzirom da su žene identifikovane kao jedna od ranjivih grupa naročito izloženih riziku od diskriminacije.

2017. godine). Pitanje unapređivanja rodne ravnopravnosti integrisano je u jednom broju sektorskih politika, uključujući u oblasti zapošljavanja, preduzetništva, socijalne inkluzije Roma i Romkinja, poljoprivrede i ruralnog razvoja, sporta, socijalne zaštite, policije u zajednici, sporta, omladine i usluga u oblasti geoprostornih podataka i upisa prava na nepokretnostima.

Paralelno s pravnim i političkim okvirom rodne ravnopravnosti formirali su se i institucionalni mehanizmi. Na nacionalnom nivou Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja nadležno je za pravni i strateški okvir. U okviru Ministarstva formiran je Sektor za antidiskriminacionu politiku i unapređenje rodne ravnopravnosti kao izvršni mehanizam<sup>5</sup>. Unutar Sektora su obrazovanje dve uže jedinice, Grupa za koordinaciju i unapređenje antidiskriminacione politike i socijalne uključenosti i Grupa za unapređivanje rodne ravnopravnosti. Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost Vlade Republike Srbije (Odluka Vlade Republike Srbije 05 br. 02-13613/2014-1) koordinira rad organa državne uprave i drugih institucija u cilju unapređenja rodne ravnopravnosti i položaja žena i muškaraca u Republici Srbiji<sup>6</sup>. Parlamentarni odbor Narodne skupštine za ljudska i manjinska prava i rodnu ravnopravnost razmatra nacрте zakona i drugih pravnih akata vezanih za rodnu ravnopravnost. Formirana su i institucionalna tela za primenu Nacionalnog akcionog plana za sprovođenje Rezolucije 1325 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija. Poverenik za zaštitu ravnopravnosti i Zaštitnik građana se takođe bave pitanjima rodne ravnopravnosti i diskriminacije žena u okvirima svoje nadležnosti.

Na nivou AP Vojvodine ovim pitanjem se bave Odbor za ravnopravnost polova Skupštine AP, Pokrajinski sekretarijat za socijalnu politiku, demografiju i ravnopravnost polova, Zavod za ravnopravnost polova i zamenik Pokrajinskog ombudsmana za ravnopravnost polova. Na lokalnom nivou u većini lokalnih samouprava formirana su posebna tela koja se bave rodnom ravnopravnošću.

Navedeni pravni, strateški i institucionalni okvir rodne ravnopravnosti predstavlja spoljnu formu kroz koju se uobličuje i vodi

<sup>5</sup> Ovo telo je zamenilo Upravu za rodnu ravnopravnost osnovanu 2008. godine u okviru Ministarstva rada i socijalne politike.

<sup>6</sup> Svet za rodnu ravnopravnost Vlade Republike Srbije, osnovan 2004. godine, prestao je s radom 2014. godine osnivanjem Koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost.

proces transformacije rodni odnosa u cilju postizanja *de facto* rodne ravnopravnosti. Predmet ovog rada je sagledavanje aktuelnog stanja rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji u cilju predviđanja perspektive ostvarivanja deklarativno postavljenih ishoda u ovoj oblasti. Primenjeni metodi uključuju metod kompilacije, prikupljanje statističkih i drugih podataka i analitički metod.

## Rodna ravnopravnost u brojkama

Unapređenje rodno osetljive statistike i prikupljanje rodno razvrstanih podataka olakšali su praćenje stanja rodne ravnopravnosti u Srbiji<sup>7</sup>. U procenjivanju stepena rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji nezaobilazno je uzeti u obzir Indeks rodne ravnopravnosti<sup>8</sup> (Babović 2016) koji je po prvi put primenjen za 2014. godinu. Prema ovom merilu, Srbija je ostvarila skor od 40,6% u ukupnoj rodnoj ravnopravnosti i zaostaje za prosekom 28 država članica EU (EU-28) u 2012. godini za 12 procentnih poena.

Najmanji jaz u rodnoj ravnopravnosti zabeležen je u domenu zdravlja (82,9% prema 90,0%), dok je jedini domen u kojem Srbija ima bolji rezultat od proseka EU-28 domen moći (43,0% prema 39,7%) (Babović 2016: 33).

U pod-domenu ekonomske moći Srbija prednjači sa 43,1% u odnosu na 31,7% u EU-28. Napredovanje žena u oblasti političkog života i ravnopravnog pristupa moći pretežno je posledica uvođenja zakonskih kvota u izborima za Narodnu, Pokrajinsku i lokalne skupštine. Učešće žena u Narodnoj skupštini se skoro utrostručilo: od 12,4% u 2000. godini, do 34% u 2016. godini. U lokalnim skupštinama

<sup>7</sup> Detaljnije o položaju žena i muškaraca u pojedinim oblastima, kao i problematici višestruko diskriminiranih grupa, vidi u Rodnoj analizi za Srbiju (Dokmanović 2016).

<sup>8</sup> Indeks rodne ravnopravnosti je merni instrument Evropske unije razvijen od strane Evropskog instituta za rodnu ravnopravnost, a koji meri rodnu ravnopravnost u državama članicama EU na skali od 1 (potpuna neravnopravnost) do 100 (potpuna ravnopravnost) kroz šest domena: znanje, rad, novac, vreme, moć i zdravlje, i dva prateća pod-domena: nasilje i ukrštene nejednakosti. Rezultati ovog Indeksa daju informacije o rodnom jazu u ovim domenima, umesto o specifičnom položaju žena i muškaraca pojedinačno. Evropski institut za rodnu ravnopravnost je do sada izradio četiri izveštaja (u 2005, 2010, 2012. i 2015. godini). Vidi <http://www.eige.europa.eu/gender-equality-index> 13.08.2018.



ovaj skok je još veći: od u proseku 7% odbornica u 2000. godini, do 29% u 2014. godini. U Pokrajinskoj skupštini zastupljenost žena je porasla od 6,7% u 2000. godini do 35,8% u 2016. godini. Rodne kvote su predviđene i u izborima za nacionalne savete nacionalnih manjina (čl. 72, st. 5. Zakona o nacionalnim savetima nacionalnih manjina, Sl. glasnik RS br. 72/2009, 20-2014 – odluka US, 55/2014. i 47/2018).

Žene se i dalje suočavaju s preprekama u zadobijanju političke moći tamo gde kvote nisu ustanovljene. Od 2000. godine broj žena u izvršnoj vlasti varirao je od dve do četiri. Od 14 članova Pokrajinske vlade samo su dve žene. U 16 lokalnih samouprava nema nijedne žene u opštinskom/gradskom veću, a u 92,1% lokalnih samouprava na funkciji predsednika opština ili gradonačelnika je muškarac (Zaštitnik građana 2016: 34–35). I pored rasta zastupljenosti žena na pozicijama odlučivanja u pojedinim ministarstvima (Ministarstvu odbrane, Ministarstvu unutrašnjih poslova i Ministarstvu pravde), one su u nesrazmerno maloj meri zastupljene ili u potpunosti odsutne na položajima odlučivanja u oblastima kao što su spoljni poslovi, rudarstvo, energetika, ekonomija i sport, kao i u upravnim odborima republičkih agencija i javnih preduzeća.

Srazmerno je mali broj žena i na položajima odlučivanja u sindikatima, a uopšte ne učestvuju u kolektivnom pregovaranju na nacionalnom nivou. Osim predsednice Vlade Republike Srbije, u Ekonomsko-socijalnom savetu nema nijedne žene. S obzirom na to da su ženske sekcije u sindikatima aktivne i da prednjače u borbi za poštovanje prava zaposlenih, njihovo upadljivo odsustvo na pozicijama odlučivanja se ne može opravdati njihovom nezainteresovanošću. Naprotiv, one imaju izričit interes da aktivno učestvuju u kolektivnom pregovaranju, s obzirom na visok stepen njihove diskriminacije prilikom zapošljavanja i na radu.

Na ovo ukazuje i Indeks rodne ravnopravnosti. Najveći jaz u rodnoj ravnopravnosti u Srbiji je u domenu rada, 38,2%, što je najniži rezultat u odnosu na sve druge članice EU (u EU-28 Indeks rodne ravnopravnosti iznosi 61,9%). Preko 40% žena radnog uzrasta je isključeno sa tržišta rada, u odnosu na 27% muškaraca (Pantović, Brađaš i Petovar 2017: 9). U pod-domenu koji se odnosi na učešće u radu (stopa zaposlenosti ekvivalentna punom radnom vremenu i trajanje radnog veka), stepen rodne ravnopravnosti je znatno viši i iznosi 61,6%. Najizraženija neravnopravnost je u pod-domenu

podele i kvaliteta rada, gde je vrednost indeksa samo 23,8%, ni polovina vrednosti indeksa u EU-28 (53,0%).

Stopa zaposlenosti žena iznosi 39,7%, što je 14,5 procentnih poena manje o stope zaposlenosti muškaraca (Republički zavod za statistiku 2017:16–17). Kada je reč o zaposlenosti, najveći rodni jaz na tržištu rada je prisutan u kategoriji lica od 55 do 64 godine starosti, gde je stopa zaposlenosti žena 32,5%, a muškaraca 52,8%. U pogledu dugoročne nezaposlenosti situacija je takođe nepovoljnija za žene (10,5% prema 9,5% za muškarce) (Republički zavod za statistiku 2017:73).

Prepreke u pristupu zapošljavanju otežavaju ženama pristup prihodu i imovini i mogućnostima da postignu ekonomsku nezavisnost. Veliki rodni jaz u domenu rada stoga neposredno uzrokuje raskorak u domenu novca. U ovom domenu Srbija ima drugi najniži rezultat u poređenju sa svim državama članicama EU (39,2% u odnosu na 67,8%) (Babović 2016:46). Ovaj jaz je posebno veliki u oblasti finansijskih resursa (26,6%), a u pod-domenu koji meri ekonomsku situaciju iznosi 57,9%. Statistički izmereno, žene su plaćene 11% manje od muškaraca (Avlijaš et al. 2013:10) i još uvek se susreću sa „staklenim plafonom“ u napredovanju. One češće nego muškarci rade kraće od punog radnog vremena i koncentrisane su u slabije plaćenim delatnostima i privrednim granama, kao što su obrazovanje, zdravstvena i socijalna zaštita, tekstilna i kožno-prerađivačka industrija (Republički zavod za statistiku 2017:32).

Tokom dve decenije jača trend feminizacije sektora u kojima su dominirali muškarci, kao što su pravosuđe i mediji (Dokmanović 2016:4041). Sve je više žena koje ulaze i u svet preduzetništva. Broj preduzetnica je porastao od 7,9% u 2007. na 34% u 2017. godini (Republički zavod za statistiku 2017a:78).

I u domenu novca i u domenu rada regionalna odstupanja su izuzetna: Beograd beleži mnogo bolje rezultate od drugih regiona, što potvrđuje da žene u manjim gradovima i ruralnim područjima trpe veći stepen ekonomske i socijalne nesigurnosti. Time su više izložene riziku od siromaštva i socijalne isključenosti (Dokmanović 2016:45–46). Tome doprinosi i otežani pristup žena imovinskim pravima (Konstantinović-Vilić i Petrušić 2010a), nasleđivanju i pravdi (Dokmanović 2016:15–18).

U pogledu učestvovanja u obrazovnom procesu i u pogledu obrazovnih dostignuća ravnopravnost žena i muškaraca je visoka. Među učenicima koji završavaju srednje četvorogodišnje obrazovanje

više je devojčica (58%) nego dečaka. Visoke škole i fakultete više upisuju (56%) i završavaju (58%) žene (Republički zavod za statistiku 2017a:46). U domenu znanja Indeks rodne ravnopravnosti iznosi 36,1% i zaostaje za 13 procentnih poena za prosekom EU-28. Podela polova u oblasti obrazovanja je visoka, s obzirom na to da su žene u znatno većoj meri od muškaraca prisutne u oblastima društvenih nauka i umetnosti, dok je učešće u doživotnom učenju veoma nisko kod oba pola (Babović 2016:54). Doprinos žena nauci je potcenjen, čak i u društvenim naukama u kojima dominiraju žene. U Odeljenju društvenih nauka SANU nema nijedne žene.

Jedini domen u kojem su žene znatno više prisutne nego muškarci jeste vođenje domaćinstva. One dvostruko više od muškaraca rade u kući, dok je slika obrnuta kada je reč o plaćenim poslovima (Republički zavod za statistiku 2016:20). U ovom pogledu situacija u Srbiji se ne razlikuje mnogo od stanja u EU-28. Indeks rodne ravnopravnosti u domenu vremena iznosi 31,2% i za svega je 6,4 procentna poena lošija od proseka članica EU. Štaviše, u pogledu brige o domaćinstvu (47,0%) Srbija premašuje vrednost indeksa EU-28 (42,8%), a zaostaje u pod-domenu koji se odnosi na učešće u društvenim aktivnostima i razonodi (Babović 2016:60).

Uživanje prava i sloboda na principu rodne ravnopravnosti ženama otežava izloženost nasilju ili pretnji takvim ponašanjem unutar porodičnih i bračnih odnosa. Uprkos tome što se takvo nasilje krivično goni i sankcioniše, ono je i nadalje široko rasprostranjeno. U periodu april – jun 2018. godine mesečno se razmatralo između 3.500 i 4.000 slučajeva nasilja u porodici (Autonomni ženski centar 2018:5). U 2016. godini za krivično delo nasilje u porodici osuđeno je 100 žena i skoro 20 puta više muškaraca (Republički zavod za statistiku 2017a:102).

Broj femicida (Mršević 2013; Pavićević, Glomazić i Ilijć 2016:453–476) u porodično-partnerskom kontekstu je posebno alarmantan. Prema podacima Mreže Žene protiv nasilja (2018), koja je jedini javno dostupan izvor podataka o rasprostranjenosti i karakteristikama femicida, od 2010. zaključno sa 2017. godinom u Srbiji je ubijena najmanje 251 žena, dok je u prvih šest meseci 2018. godine ubijeno najmanje 20 žena<sup>9</sup>. Ovi i drugi dostupni podaci o rodno zasnovanom nasilju koje prikupljaju i objavljuju policija, tužilaštvo, pravosudni

<sup>9</sup> Govori se o minimumu ubijenih žena, jer se podaci prikupljaju na osnovu medijskih izveštaja, a moguće je da ne dospeju svi slučajevi u medije.

organi i centri za socijalni rad, kao i rezultati istraživanja (Babović, Ginić i Vuković 2010; Nikolić-Ristanović 2010; Janković, Todorović i Vračarević 2015; Konstantinović-Vilić i Petrušić 2010) i izveštaja (Zaštitnik građana 2016; Zaštitnik građana 2016; Zaštitnik građana 2011; Branković et al. 2013) ne pružaju potpunu sliku, budući da evidentiranje i prikupljanje podataka nisu sistematizovani. Ispitivanja pokazuju samo jedan mali deo nasilja u porodičnim i partnerskim odnosima koji je registrovan od strane sistema, te je nasilje i dalje problem skriven od strane porodica i zajednice (Babović 2016:82).

## Dostignuća i posrnuća

Brojke ukazuju na tvrdokorno opstajanje nejednakosti žena i muškaraca u pogledu mogućnosti uživanja osnovnih ljudskih prava i sloboda, i pored tendencije smanjivanja tog jaza u pojedinim sektorima kao što je učešće u političkom životu. Treba imati u vidu da evaluacija stanja rodne ravnopravnosti isključivo pristupom istovetnosti pojednostavljuje ulogu roda, jer posmatra rodne identitete kao binarni svet sa dve homogene kategorije muškaraca i žena (Babović 2016:12). Fokus ovakvog pristupa je na omogućavanju ženama da postanu ravnopravne sa muškarcima ulaskom u prethodno muške domene; u ovakvom pristupu, muška norma ostaje standard (Walby prema EIGE 2013:7).

Muškarci i žene, očito, nisu homogene kategorije; svaku od ove dve populacije čini mnoštvo grupa koje se razlikuju po svom ekonomskom, socijalnom, kulturnom i političkom statusu. Stepenn njihove marginalizacije i društvene isključenosti određuju lična svojstva kao što su dob, rasa, boja kože, nacionalno ili etničko poreklo, seksualna orijentacija, invaliditet, zdravstveno stanje, imovinski status, bračno stanje, porodični status i druge karakteristike koje povećavaju rizik izloženosti diskriminatornom postupanju. Tradicionalno „jednosno“ shvatanje diskriminacije – svaki od ovih osnova posmatra odvojeno. Takav pristup ne uzima u obzir specifičnosti lica koje je izloženo diskriminaciji istovremeno po dva ili više osnova na način da se oni ne mogu razdvojiti. Razumevanje i prepoznavanje interseksionalne diskriminacije je nužno za pravilno reagovanje države u pogledu sprečavanja diskriminacije, zaštite žrtve i vođenja odgovorajućih antidiskriminacionih politika (Dokmanović 2017a: 212).

Budući da cilja na promenu vrednosnih sudova, stereotipa i predrasuda, i eliminaciju diskriminatorских praksi koje omogućuju i reprodukuju nejednak odnos moći između žena i muškaraca, vođenje politika rodne ravnopravnosti je izuzetno kompleksan posao i zahteva angažovanje svih političkih aktera i civilnog društva. I u Evropskoj uniji ostvarivanje rodne ravnopravnosti je tek na pola puta, a ka tom cilju napreduje se izuzetno sporo<sup>10</sup>. Osnovno pitanje koje proizilazi iz teorijskih promišljanja stepena ostvarene ravnopravnosti u EU vezano je za pitanje da li je ženama potrebna suštinski različita politika od muškaraca i da li je interesni koncept adekvatan ako ga procenjujemo sa stanovišta da jednako tretira žene i muškarce (Čičkarić 2015:502).

Kako bi merili efikasnost politika rodne ravnopravnosti, osnovno pitanje od kojeg treba da se polazi jeste to – kako se definiše rodna ravnopravnost i kako treba da bude ostvarena (Babović 2016:11). Evropski institut za rodnu ravnopravnost se zalaže za kombinaciju tri pristupa: (1) ravnopravnost putem istovetnosti – jednake mogućnosti ili ravnopravni tretman, (2) ravnopravno vrednovanje različitosti – specijalni programi, i (3) transformacija rodnih praksi i standarda evaluacije.

Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost 2016–2020. takođe usvaja kombinaciju ova tri pristupa. Ona cilja na transformaciju rodnih obrazaca, zahteva primenu mera za osvarivanje ravnopravnog tretmana žena i muškaraca primenom politika i mera jednakih mogućnosti i nalaže sistemsko uvođenje rodne perspektive u donošenje, primenu i praćenje javnih politika na svim nivoima, uključujući primenu rodno odgovornog budžetiranja. Predstojeća evaluacija sprovođenja Akcionog plana u periodu od 2016. do 2018. godine pokazaće ubrzo efekte (ne)prime ne ove politike.

U pogledu rodne ravnopravnosti u Srbiji, najveće je dosadašnje dostignuće u tome što je ova tema postala političko pitanje. Za ovaj uspeh su prevashodno zaslužne ženske organizacije i grupe, aktivistkinje ženskog pokreta, ženska parlamentarna mreža i ženske/rodne studije koje se decenijama, nesmanjenim intenzitetom, zalažu za rodnu ravnopravnost i poštovanje međunarodnih i

<sup>10</sup> Unazad deset godina Indeks rodne ravnopravnosti EU-28 porastao je za samo 4,2 procentna poena (od 62% u 2005. do 66,2% u 2015. godini) (EIGE 2017: xiii).

evropskih standarda ženskih ljudskih prava. Rezultat toga je unapređenje de iure rodne ravnopravnosti putem uspostavljanja pravnog, strateškog i institucionalnog okvira i harmonizacije s međunarodnim i evropskim standardima. Značajan rezultat predstavlja i uvođenje ženskih/rodnih studija u formalno obrazovanje na diplomskim i posle diplomskim studijama Univerziteta u Novom Sadu i Univerziteta u Beogradu. Ovi rezultati su, međutim ograničenog dometa zbog nepostojanja istinske namere za promenom rodnog režima. Primena zakona i politika je fragmentarna i nedоследna. Institucionalni mehanizmi su nedovoljno efikasni. Akademski rezultati i istraživanja u oblasti studija roda nisu dovoljno vidljivi i promovisani unutar akademske zajednice, i nedovoljno se koriste u svrhu stručnog usavršavanja ljudskih resursa za primenu i unapređivanje politike rodne ravnopravnosti.

## Prepreke

Usvojeni strateški ciljevi Republike Srbije u ovoj oblasti trebalo bi da budu potvrda da je država prepoznala rodnu ravnopravnost kao preduslov razvoja i faktor otklanjanja ključnih razvojnih prepreka zemlje, kao što su neusaglašeni demokratski i ekonomski razvoj, neadekvatno korišćenje ljudskih resursa, zanemareni razvoj ruralnih područja, neodgovarajuće upavljanje prirodnim resursima i ugrožavanje životne sredine, kako je to navedeno u aktuelnoj Strategiji za rodnu ravnopravnost. Pokušaji ostvarivanja ovog deklarativnog zalaganja, međutim, nailaze na oštre otpore onih koji su dizali ruke za ustanovljavanje zakonodavnog, institucionalnog i političkog okvira rodne ravnopravnosti. Paradoks je, zapravo, prividan. Sve što se tiče rodne ravnopravnosti (o)lako se prihvata dok se ne pokuša zadreti u realnu transformaciju postojećih odnosa moći. Menjanje stanja otežava i raširenost rodnih stereotipa i predrasuda kod vršilaca zakonodavne, izvršne i sudske vlasti na svim nivoima. Rezultati istraživanja (Ipsos et al. 2013) ukazuju na njihovu nedovoljnu percepciju diskriminacije prema ženama i visoku toleranciju prema diskriminaciji, naročito seksualnih manjina. U organima javne vlasti preovlađuje stav da su diskriminisane grupe same odgovorne za svoj položaj, čime se relativizuje odgovornost države i društva. Stoga ne čudi što ulažu malo napora u primenu antidiskriminacione legislativne i politike.

Tako pojedina pitanja<sup>11</sup>, pa čak i ona koja su usvojena u zakonskim i drugim dokumentima, u javnosti otvaraju žučnu debatu za i protiv. Otpor prema „feminizmu“ i „feministkinjama“ prisutan je i kod žena, čak i kod mladih i uspešnih koje se bave „atipičnim“ poslovima (Hughson 2018:103). Čičkarić (2016:127) upozorava na složenost prevođenja feminističkih diskursa i praksi u javne politike, s obzirom na to da zahteva podjednako angažovanje svih aktera trougla moći: državne administracije, političkih subjekata i ženskog pokreta. Rezultat toga jeste to da su mnoge sektoralne politike i dalje rodno „slepe“.

Rodni stereotipi se i nadalje nesmetano reprodukuju u udžbenicima (Stjepanović, Gavrilović i Petrušić 2010; Bačević et al. 2010; Čeriman i Milutinović Bojanić 2016) i šire putem medija (Beker 2012; Jakobi, Lukić i Marković 2012). U tom pogledu prednjače rijaliti programi koji promovišu i nasilničko ponašanje, govor mržnje i mizoginiju. Netolerancija i huškački govor su naročito snažni protiv LGBT populacije (Zaštitnik građana 2011a; Zaštitnik građana 2017:35–36; UNDP 2017). Naučnice, preduzetnice, inovatorke i inženjerke su nevidljive u javnom diskursu, kao i pripadnice ranjivih grupa kao što su žene sa invaliditetom, seoske žene, Romkinje i starije žene. Mediji reprodukuju marginalizaciju žena i putem ćutanja o pitanjima koja su važna za rodnu ravnopravnost i unapređenje položaja žena. Način na koji se one prikazuju u medijima i „medijske tišine“ marginalizuju žene i teme koje su za njih važne (Mršević 2015:77). Snažan uticaj medija na širenje, odnosno uklanjanje rodni stereotipa i predrasuda potvrđuje podatak da su mediji najvažniji izvor informacija o rodnoj ravnopravnosti (Bošković et al. 2011:88).

I pored opšteg pozitivnog stava populacije u Srbiji prema politici rodne ravnopravnosti, istraživanje iz 2011. godine pokazalo je da trećina javnosti ne podržava aktivnu politiku u ovoj oblasti, kao i da još uvek opstaju suprotstavljeni stavovi o rodnoj ravnopravnosti kao vrednosnoj dimenziji (Bošković et al. 2011:86–87). Najvidljiviji otpor prema faktičkom uvažavanju rodne ravnopravnosti je odbijanje mnogih medijskih poslenika, političkih funkcionera, rukovodilaca i zaposlenih u organima javne vlasti, sudija, tužilaca, nastavnika, pa čak i akademika i lingvista (Odbor za

<sup>11</sup> Primera radi, rodno osetljiv jezik, rodni identitet, prava LGBT (Petrušić 2013).

standardizaciju srpskog jezika 2018), da upotrebljavaju ženski gramatički rod za zanimanja ukoliko ih obavlja žena. To odbijanje se pravda protivljenjem da se prihvati „silovanje srpskog jezika“ i „lingvistički inženjering“, kako to obrazlažu protivnici rodno osetljivog jezika (iako srpski jezik po svojoj prirodi i gramatičkoj strukturi to jeste). Prema njihovom stavu, vrši se „nasilje nad jezikom“ ako se kaže direktorka, sutkinja, guvernerka, pilotkinja i borkinja, na primer, dok takvog „nasilja“ nema kada se govori o čistačicama, kuvaricama, učiteljicama i pravnicama. Upotreba ženskog roda za profesije koje su doskora bile isključivo muški domen još uvek se u javnom diskursu smatra nametanjem koje nema uporišta u sistemu (Santovac 2017; Beta 2017). Zanimljivo je da je promena jezika normalna i prirodna, i da je jezik koji se ne menja veštački društveni i kognitivni instrument koji ne može zadovoljiti promenljive društvene potrebe; upotreba generičkog ili opšteg (tj. muškog) roda u pravnim i političkim aktima nije nikako rodno neutralan jezik, nego maskuliziran jezik koji podrazumeva da je deo ili cela moć u rukama onih koji pripadaju muškoj populaciji (Savić, Konstantinović Vilić i Petrušić 2006).

Rodno osetljiv jezik je samo jedan od mnogih kamena spoticanja zbog kojeg se usvajanje novog Zakona o rodnoj ravnopravnosti odlaže već nekoliko godina (Beta 2017; Mirković 2018; Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost 2017). Najviše negativnih komentara na Nacrt zakona iz 2017. godine<sup>12</sup> imali su resori dominantno maskulinog karaktera u kojima je koncentrisana glavna političke moći (Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ministarstvo odbrane, Privredna komora Srbije, Unija poslodavaca Srbije i Samostalni sindikat Srbije), budući da ih karakteriše prihvatanje onih promena koje ne ugrožavaju društveni položaj i dostignute privilegije muškaraca (Čičkarić 2018:296). Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračku i socijalnu zaštitu, u čijoj je inače nadležnosti rodna ravnopravnost, protivilo se Nacrtu zakona „zbog mera štednje“ i što bi mogao da dovede do nesrazmerno većeg otpuštanja muškaraca u javnom sektoru, kao i da bi obaveza vođenja evidencije o rodnoj ravnopravnosti mogla negativno da se odrazi na investicionu klimu

<sup>12</sup> Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja. Nacrt zakona o rodnoj ravnopravnosti sa izmenama i dopunama, nakon javnih konsultacija, januar 2018. <https://www.minrzs.gov.rs/dokumenti-7968.html> 15.08.2018.



(Skrozza 2017). Foreign Investors Council je takođe mišljenja da bi vođenje takve evidencije bio dodatni trošak za poslodavce<sup>13</sup>.

Otpor poslodavaca i stranih investitora poštovanju rodne ravnopravnosti je razumljiv, jer zarađuju na potplaćenju ženskoj radnoj snazi. U Srbiji je i muška radna snaga jeftina, no mehanizmi zaštite od diskriminacije su naročito slabi kada je reč o zaštiti žena, te nema smetnji da se njihov rad još manje plaća. U savremenom privrednom kontekstu, uključivši i u Srbiji, primarni motiv privređivanja je profit, a ne zadovoljavanje potreba ljudi. Ekonomska i socijalna prava su postala „korporativni trošak“ i „kočnica privrednog rasta“ (Dokmanović 2017). Tranziciona ekonomska politika se preusmerila s društvenih na korporativne interese. Ekonomska politika se zasniva na privatizaciji, forsiranju nesputanog tržišta, liberalizaciji finansija i trgovine i zamejivanju koncepta opšteg dobra konceptom privatne svojine. Prioritet države da izgradi tržišnu i kompetitivnu ekonomiju što brže i po svaku cenu – sprovodi se putem smanjivanja cene rada, standarda uslova rada i eliminisanja efikasne zaštite na radu, uključujući i sindikalnu zaštitu, radi privlačenja stranih investitora. Uslovljena je drastičnim smanjivanjem budžetskih izdvajanja za društvene i socijalne de-latnosti i urušavanjem socijalne uloge države.

Zaokret od socijalističkog načina privređivanja i negovanja visokog nivoa ekonomskih i socijalnih prava ka tržišnom, kapitalističkom privređivanju nije bio rodno neutralan (Drakulić and Dokmanović 2011; Dokmanović 2017). Naprotiv; konkurentnost žena na tržištu rada opada zbog njihove reproduktivne uloge i povećanja neplaćenog rada u kući i u vezi s porodicom, kao posledica smanjenja socijalne uloge države. Privatizacija javnih usluga kao što su dečija, zdravstvena i socijalna zaštita dodatno pogađaju žene, jer vrtiči, jaslice i gerontološki centri postaju skupi i nedostupni za mnoge. Briga o deci, bolesnim i starijim članovima porodice je najčešći razlog što žene napuštaju radno mesto. Ovaj se problem nastoji rešiti usklađivanjem porodičnog i poslovnog života žene, čime se *de facto* prihvatilo stanje neravnopravnosti (Fiket 2018). Diskriminacija žena na tržištu rada, kao i masovno nesankcionisano kršenje njihovih

<sup>13</sup> Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja. Nacrtr zakona o rodnoj ravnopravnosti sa izmenama i dopunama na osnovu evaluacije komentara, sugestija i primedaba dostavljenih tokom javne rasprave, realizovane u periodu od 14. juna do 5. jula 2018. godine, <https://www.minrzs.gov.rs/dokumenti-7968.html> 15.08.2018.

prava iz radnog odnosa, dokumentovana su rezultatima istraživanja (Pantović, Bradaš i Petovar 2017; Nikolić-Ristanović 2012; Avlijaš et al. 2013; Žarković-Lakić i Vladislavljević 2016; Kolin i Čičkarić 2010; Babović 2010) i izveštajima nezavisnih tela (Petrušić 2013a). Više od polovine pritužbi Zaštitniku građana u oblasti rodne ravnopravnosti bilo je zbog povrede prava trudnica i porodilja (Zaštitnik građana 2016:32). Pojedine kategorije, kao što je „pomažući neplaćeni član radnje ili poljoprivrednog domaćinstva“ – stavljaju se u gotovo rop-ski položaj, bez mogućnosti da ostvare osnovna prava iz radnog odnosa (Pantović, Bradaš i Petovar, 2017:27).

Ekonomska politika koju je Vlada Republike Srbije utvrdila za period od 2018. do 2020. godine (Vlada Republike Srbije 2018) ne daje nadu da će se stanje poboljšati, i pored toga što je po prvi put u ovakav planski dokument uključen rodni aspekt. Ocena rodnog aspekta pojedinih oblasti strukturnih reformi pokazuje nerazumevanje šta rodni aspekt zapravo znači, i da je ubačen u dokument prvenstveno radi zadovoljavanja forme, odnosno usklađivanja s ciljevima i merama iz Strategije za rodnu ravnopravnost. Primera radi, ocenjuje se da će reforma upravljanja kapitalnim investicijama imati podjednak pozitivan uticaj na zapošljavanje oba pola, dok sve stručne analize u ovoj oblasti ukazuju da to nije tako. Reforme pojedinih oblasti, kao što su razvoj energetskog tržišta i pojednostavljene postupaka za poslovanje, ocenjuju se kao rodno neutralne. Kao rodni aspekt unapređenja delotvornosti inspeksijskog nadzora navodi se doprinos poštovanju prava radnika u načelu. Reforma u cilju unapređenja konkurentnosti i položaja poljoprivrednih gazdinstava uključuje posebne bodovne sisteme u pristupu pomoći za žene nosioce poljoprivrednog gazdinstva. Zanimljivo je da povećanje ekonomske aktivnosti ove kategorije stanovništva zahteva znatno kompleksniji odgovor koji treba da obuhvati unapređenje komunalne, saobraćajne i zdravstvene infrastrukture, odnosno otklanjanje uzroka zbog kojih je snažna tendencija migracije, naročito mladih, iz sela u gradove. Potiskivanje transformacionih alatki za postizanje rodne ravnopravnosti vidljivo je i u tome što se umesto izraza „rodno odgovorno budžetiranje“<sup>14</sup> koristi izraz „rodno ravnopravno

<sup>14</sup> Ostaje otvoreno pitanje zašto je Vlada Republike Srbije odstupila od definicije i značenja pojedinih izraza vezanih za rodnu ravnopravnost koje je prihvatila usvajanjem Nacionalne strategije za rodnu ravnopravnost za period od 2016. do 2020. godine.

budžetiranje“. Usvojene ekonomske reforme, kreirane „u saradnji sa Međunarodnim monetarnim fondom i Svetskom bankom“, ukazuju na to da Vlada ne odstupa od puta koji, kako je argumentovano u prethodnom delu rada, zapravo podrića šanse uspostavljanja rodne ravnopravnosti i socijalnog uključivanja žena i drugih marginalizovanih grupa.

Promovisanje preduzetništva kao emancipatorske prakse za žene može takođe da se pretvori u oslonac neoliberalnoj državi, koja zapravo podstiče i reprodukuje podređenost žena (Dokmanović 2012). Đurić Kuzmanović (2018a) upozorava na to da su ekonomske, društvene i moralne koristi koje žene ostvaruju učešćem u sitnom porodičnom preduzetništvu diskutabilne i omeđene interesima krupnog kapitala i neoliberalne države. Autorka (2018:31) ukazuje i na nedostatak feminističke ekonomske perspektive u različitim segmentima mikro- i makroekonomije u kontekstu globalizacije i postsocijalističke transformacije države. U javnoj raspravi o revidiranom Nacrtu zakona o rodnoj ravnopravnosti juna 2018. godine – akademska zajednica je istakla potrebu transformisanja ekonomske politike koja podstiče rodnu i socijalnu neravnopravnost u socijalno odgovornu ekonomsku politiku zasnovanu na ljudskim pravima, socijalnoj i rodnoj pravdi (Institut društvenih nauka 2018).

Nedostaju i istraživanja maskuliniteta i rodne perspektive iz muškog ugla, koja su još u začetku. Oslanjanje na objektivne činjenice i razumevanje i „ženske“ i „muške“ perspektive jeste neophodno kako bi se konstruktivno pristupilo urodnjavanju svih državnih politika i strategija (Hughson 2018:112). Zabrinjava i to što je istraživanje o muškarcima i rodnoj ravnopravnosti IMAGES Srbija pokazalo da su postojeća mesta transformacije u pravcu veće egalitarnosti „ne samo jako sužena, već da je dramatično nizak nivo razumevanja i autorefleksije mladih muškaraca o sopstvenom rodnom identitetu“ (Hughson 2018:102). Ovakva istraživanja su nužna radi identifikovanja odgovarajućih intervencija, budući da je rodna ravnopravnost strukturisana i stratifikovana vrednost, deo šireg vrednosnog sistema (Bošković et al. 2011:86). I pored toga što za građanke i građane Srbije rodna ravnopravnost nije važno političko pitanje, većina ne osporava da ima određenu vrednost, što je važan pokazatelj daljih koraka u ovoj oblasti (Ignjatović and Bošković 2013:425).

## Zaključak

I pored izvesnih pomaka u ustanovljavanju pravnog, političkog i institucionalnog okvira rodne ravnopravnosti i usklađivanju s međunarodnim i evropskim standardima, Republika Srbija je daleko od ostvarivanja *de facto* rodne ravnopravnosti. Nasilje nad ženama, seksizam, rodni stereotipi i predrasude rašireni su u svim sferama javnog i privatnog života. Javne politike u mnogim sektorima su i dalje rodno „slepe“ perpetujući neravnopravnost žena i muškaraca. Zalaganje za rodnu ravnopravnost na način na koji to vladajući establišment radi jeste zapravo podvala promotera neoliberalnog predatorskog kapitalizma koji koriste priču o ljudskim pravima kao trojanskog konja za bezobzirnu eksploataciju i podjarmljivanje ljudi i država širom sveta. Funkcionisanje sistema ljudskih prava ne može se ispravno oceniti i unapređivati bez sagledavanja društvenog i ekonomskog konteksta u kojem se norme i standardi ljudskih prava „proizvode“ i primenjuju. U tom kontekstu se i stvaraju i održavaju rodni odnosi. U prilog tome govori i činjenica da je i EU tek na pola puta do ostvarivanja rodne ravnopravnosti.

U Srbiji (kao i u svim drugim državama nastalim iz socijalističke Jugoslavije) puteve ekonomskog razvoja i politike diktiraju međunarodne finansijske institucije, transnacionalne korporacije i mega-banke koje deklarativno promovišu ljudska prava kako bi sakrile svoje stvarne ciljeve. One osporavaju regulatornu ulogu države radi oslobađanja sve većeg prostora za maksimalizaciju njihovog kapitala. Državama u kojima operišu dozvoljavaju da efikasno i dosledno ostvaruju i štite one norme ljudskih prava koje odgovaraju njihovim interesima. „Reforme“ radnopravnog zakonodavstva su rađene tako kako bi se smanjivala radnička prava, a uvećavala prava poslodavaca. „Fleksibilizacija“ rada i smanjivanje nadnica i beneficija iz radnog odnosa doveli su do rasta prekarnog rada i ponižavajućih uslova rada. Poštovanje ljudskih prava i rodne ravnopravnosti postaju trošak koji se od države traži da ukloni. U ovakvom kontekstu, oslabljenoj i prezaduženoj državi se otima njen ekonomski suverenitet, bez koga nema ni političkog suvereniteta. Gubitnici su i žene i muškarci, razlika je samo u težini tereta koji nose. Uništavanje socijalne infrastrukture i smanjivanje socijalne uloge države neposredno se odražava na rodne odnose.

Repatrijarhalizacija srpskog društva je rezultat struktura moći utemeljenih na logici kapitala i neoliberalne države. Mogućnosti transformacije rodni odnosa isključivo putem politika rodne ravnopravnosti su stoga ograničene, s obzirom na ispreplitanost političkih, ekonomskih, društvenih i kulturnih procesa. Treba imati u vidu da se rodna ravnopravnost, socijalna pravda i poštovanje ljudskih prava ne mogu postići metodama klasične ekonomske politike, budući da ona počiva na tradicionalnim rodnim ulogama, rasnim, klasnim i nacionalnim hijerarhijama, i na privilegovanom muškom agentu. Potreban je zaokret ka novoj paradigmi u čijoj će osnovi biti poštovanje ljudskog dostojanstva i fundamentalni humanizam. Rekonstruisanje društva u tom smeru zahteva istovremeno usklađeno delovanje i odozgo (države) i odozdo (žena i muškaraca kao ravnopravnih jedinki u porodičnim odnosima). Prvi koraci koje Republika Srbija može da učini u tom smeru jesu povrat ekonomskog suvereniteta i urođnjavanje institucija i politika. Preduslov toga jeste promena kulturnih obrazaca na kojima počiva rodni režim i istinsko razumevanje teze da je prosperitetno društvo ono u kojem je dostignut visok kvalitet svakodnevnog života i žena i muškaraca na principima međusobnog uvažavanja i poštovanja.

## LITERATURA

- Avlijaš Sonja, Nevena Ivanović, Marko Vladislavljević i Sunčica Vujić. 2013. *Gender Pay Gap in the Western Balkan Countries: Evidence From Serbia, Montenegro and Macedonia*. Belgrade: Foundation for the Advancement of Economics (FREN).
- Babović Marija, Katarina Ginić i Olivera Vuković. 2010. *Mapiranje porodičnog nasilja prema ženama u Centralnoj Srbiji*. Beograd: SeConS.
- Babović Marija. 2010. *Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija*. Beograd: Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu i SeConS – Grupa za razvojnu inicijativu.
- Babović Marija. 2016. *Indeks rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji – Merjenje rodne ravnopravnosti u Srbiji 2014*. Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije.
- Bačević Jana et al. 2010. *Analiza rodne dimenzije u visokoškolskom obrazovnom materijalu*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP).
- Beker Kosana. 2012. *Mediji u Srbiji: od diskriminacije do ravnopravnosti*. Beograd: Poverenik za zaštitu ravnopravnosti.

- Beta. 2017. Mihajlović: Niko neće biti kažnjen ako ne kaže borkinja. 19.10.2017. <http://rs.n1info.com/a336108/Vesti/Vesti/Mihajlovic-Niko-nece-bit-i-kaznjen-ako-ne-kaze-borkinja.html> 15.08.2018.
- Bošković Aleksandar, Suzana Ignjatović, Dragomir Pantić i Zoran Pavlović. 2011. *Građanke i građani Srbije o rodnoj ravnopravnosti*. Javno mnjenje Srbije o rodnoj ravnopravnosti. Beograd: Uprava za rodnu ravnopravnost i Institut društvenih nauka.
- Branković Biljana, Tanja Ignjatović, Slađana Jovanović, Marija Lukić, Vanja Macanović i Zorica Mršević. 2013. *Godišnji izveštaj Opservatorije za praćenje nasilja prema ženama 2012*. Beograd: Mreža Žene protiv nasilja i Mreža za Evropski ženski lobi.
- Čičkarić Lilijana. 2015. Efekti institucionalizacije rodne ravnopravnosti u Evropskoj uniji. *Sociologija*, vol. 57 (3):490–504.
- Čičkarić Lilijana. 2016. *Žene i politika iz rodne perspektive*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Čičkarić Lilijana. 2018. Feministički pristup diskurzivnoj kritici rodne ravnopravnosti. *Sociologija*, 60 (1):288–298.
- Ćeriman Jelena i Sanja Milutinović Bojanić (ur). 2016. *Rodno vaspitanje i obrazovanje: (Ne)mogući dijalog*. Beograd: Centar za etiku, pravo i primenjenu filozofiju i Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Dokmanović Mirjana. 2017. *Uticaj neoliberalizma na ekonomska i socijalna prava*. Beograd: Institut društvenih nauka i Čigoja štampa.
- Dokmanović Mirjana. 2012. *Globalizacija i razvoj zasnovan na ljudskim pravima iz rodne perspektive*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.
- Dokmanović Mirjana. 2016. Gender Analysis for Serbia. Delegation of the European Union to the Republic of Serbia. [http://www.europa.rs/files//Gender\\_Equality/Gender-Analysis-Serbia-dec-2016.pdf](http://www.europa.rs/files//Gender_Equality/Gender-Analysis-Serbia-dec-2016.pdf)
- Dokmanović Mirjana. 2017a. Višestruka i intersekcionalna diskriminacija. *Pravni život*, god. 46 (10):211–226.
- Drakulić Danica and Mirjana Dokmanović. 2011. Family, Social Networks and Gender Inequalities at the Labour Market in Serbia. *Montenegrin Journal Of Economics*, 7 (2). Podgorica: Economic Laboratory for Transition Research, pp. 65–72.
- Đurić Kuzmanović Tatjana. 2018. Feministička ekonomija u postsocijalističkoj Srbiji. U: Zaharijević Adrijana i Katarina Lončarević (ur). 2018. *Neko je rekao feminizam? Feministička teorija u Srbiji danas*. Knjiga apstrakta. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, str. 31.
- Đurić Kuzmanović Tatjana. 2018a. Small-Scale Family Entrepreneurship as Support to the Neoliberal State in Post-Socialist Serbia. *Sociologija*, 40 (1):50–63.
- European Institute for Gender Equality (EIGE). 2013. Gender Equality Index Report 2012. <http://eige.europa.eu/sites/default/files/documents/Gender-Equality-Index-Report.pdf> 15.08.2018.

- European Institute for Gender Equality (EIGE). 2017. Gender Equality Index Report 2017. Measuring gender equality in the European Union 2005–2015. European Institute for Gender Equality.
- Fiket Irena. 2018. Rodna podela rada u domaćinstvu, lično koje i dalje nije političko. U: Zaharijević Adrijana i Katarina Lončarević (ur). *Neko je rekao feminizam? Feministička teorija u Srbiji danas*. Knjiga apstrakta. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, str. 33.
- Hughson Marina. 2018. *Muškarci u Srbiji: promene, otpori i izazovi – Rezultati istraživanja o muškarcima i rodnoj ravnopravnosti*, IMAGES Srbija 2018. Beograd: Centar EB.
- Ignjatović Suzana and Aleksandar Bošković. 2013. Are we there yet? Citizens of Serbia and public policy of gender equality within EU accession context. *European Journal of Women's Studies* 20(4):425–440.
- Institut društvenih nauka. 2018. Studijsko-istraživačka grupa za rodnu ravnopravnost i javne politike. Okrugli sto Zakon o rodnoj ravnopravnosti: Značaj, potrebe i prepreke – Zaključci i preporuke. [http://idn.org.rs/vesti\\_cir.php?id=271](http://idn.org.rs/vesti_cir.php?id=271) 05.08.2018.
- Ipsos Strategic Marketing, UNDP u Srbiji i Poverenik za zaštitu ravnopravnosti. 2013. *Istraživanje: Odnos predstavnika organa javne vlasti prema diskriminaciji u Srbiji*. Beograd: Poverenik za zaštitu ravnopravnosti.
- Jakobi Tatjana, Milan Lukić i Milena Marković. 2012. *Istraživanje: Mediji i diskriminacija u Srbiji*. Beograd: Poverenik za zaštitu ravnopravnosti.
- Janković Biljana, Nataša Todorović i Milutin Vračarević. 2015. *Dobro čuvana porodična tajna – zlostavljanje starijih osoba*. Beograd: Crveni krst Srbije.
- Kolin Marija i Lilijana Čičkarić. 2010. Rodne nejednakosti u zapošljavanju, upravljanju i odlučivanju. *Stanovništvo*, 1:103–124.
- Konstantinović-Vilić Slobodanka i Nevena Petrušić. 2010. *Žene, zakoni i društvena stvarnost*. Knjiga prva. Niš: SVEN.
- Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost Vlade Republike Srbije. 2017. Koordinaciono telo: Pogrešna tumačenja Nacrta zakona o rodnoj ravnopravnosti, <https://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/sr/press/vesti/koordinaciono-telo-pogresna-tumacena-nacrta-zakona-o-rodnoj-ravnopravnosti> 16.08.2018.
- Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja. Nacrt zakona o rodnoj ravnopravnosti sa izmenama i dopunama, nakon javnih konsultacija, januar 2018. <https://www.minrzs.gov.rs/dokumenti-7968.html> 15.08.2018.
- Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja. Nacrt zakona o rodnoj ravnopravnosti sa izmenama i dopunama na osnovu evaluacije komentara, sugestija i primedaba dostavljenih tokom javne rasprave, realizovane u periodu od 14. juna do 5. jula 2018. godine, <https://www.minrzs.gov.rs/dokumenti-7968.html> 15.08.2018.

- Mirković Jelena. 2018. U čijoj fioci čeka Zakon o rodnoj ravnopravnosti. N1 Vesti, 30.01.2018. <http://rs.n1info.com/a360733/Vesti/Vesti/Zakon-o-rodnoj-ravnopravnosti-jos-na-cekaju.html> 15.08.2018.
- Mreža Žene protiv nasilja. 2018. Femicid – namerno ubijanje žena samo zato što su žene. <https://www.zeneprotivnasilja.net/images/pdf/Femicid-pamflet-2018.pdf> 15.08.2018.
- Mršević Zorica. 2015. Mediji u Srbiji u 2014. o rodno zasnovanom nasilju: Između stereotipa i zabave. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Mršević Zorica. 2013. Femicid. *Pravo i politika*. 6 (1):51–69.
- Nikolić-Ristanović Vesna (ur). *Nasilje u porodici u Vojvodini*. Novi Sad: Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova.
- Nikolić-Ristanović Vesna, Sanja Čopić, Jasmina Nikolić, Bejan Šaćiri. 2012. *Diskriminacija žena na tržištu rada u Srbiji*, Beograd: Viktimološko društvo Srbije.
- Odbor za standardizaciju srpskog jezika. Institut za srpski jezik. SANU. 2018. Jezik rodne ravnopravnosti. 14.05.2018. <http://www.isj.sanu.ac.rs/2018/05/14/jezik-rodne-ravnopravnosti> 17.08.2018.
- Pantović Jovana, Sarita Bradaš i Ksenija Petovar. 2017. *Položaj žena na tržištu rada*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- Petrušić Nevena (ur). 2013. *Diskriminacija na osnovu pola i rodnog identiteta: zbornik mišljenja, preporuka i upozorenja Poverenika za zaštitu ravnopravnosti*. Beograd: Poverenik za zaštitu ravnopravnosti.
- Poverenik za zaštitu ravnopravnosti. 2015. *Poseban izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti o diskriminaciji žena*. Beograd: Poverenik za zaštitu ravnopravnosti.
- Republički zavod za statistiku. 2016. *Korišćenje vremena u Republici Srbiji, 2010. i 2015*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Republički zavod za statistiku. 2017a. Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji, 2017. Bilten 634. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Republički zavod za statistiku. 2017b. *Žene i muškarci u Republici Srbiji*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Santovac Adam. 2017. Zakon i rodno osetljiv jezik: Pilot ili pilotkinja. N1 Vesti. 19.10.2017. <http://rs.n1info.com/a336238/Vesti/Vesti/Zakon-i-rodno-osetljivi-jezik-Pilot-ili-pilotkinja.html> 15.08.2018.
- Savić Svenka, Slobodanka Konstantinović Vilić, Nevena Petrušić. 2006. Jezik zakona – karakteristike i rodna perspektiva. U *Pravo i jezik: zbornik referata sa naučnog skupa održanog 4. maja 2006*. Kragujevac: Pravni fakultet.
- Skrozza Tamara. 2017. Prava žena i sukob na dvoru. *Vreme*. 1394. 21.09.2017. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1530847> 17.08.2018.



- Stjepanović-Zaharijevski Dragana, Danijela Gavrilović i Nevena Petrušić. 2010. *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost. Analiza nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu*. Niš: Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP).
- UN Women, SIPRU and Coordination Body for Gender Equality. 2015. Evaluation of the National Action Plan for the Implementation of the National Strategy for Improving the Position of Women and Promoting Gender Equality in the Republic of Serbia. Belgrade: UN Women.
- UNDP. 2017. Biti LGBTI u Istočnoj Evropi: Izveštaj za Srbiju. Beograd: UNDP.
- Vlada Republike Srbije. 2018. Program ekonomskih reformi za period od 2018. do 2020. godine. <http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/strategije/2018/ERP%202018-2020%20SRB%20FINAL.pdf> 18.08.2018.
- Vujadinović Dragica i Vojislav Stanimirović. 2016. Rodni odnosi u Srbiji u doba tranzicije – između emancipacije i retradicionalizacije. U G. Dajević i B. Vranić (ur), *Demokratska tranzicija Srbije – (re)kapitulacija prvih 20 godina*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 189–215.
- Zaštitnik građana. 2011. Poseban izveštaj o situaciji porodičnog nasilja nad ženama u Srbiji. Beograd: Zaštitnik građana.
- Zaštitnik građana. 2011a. LGBT populacija u Srbiji – Stanje ljudskih prava i društveni položaj. Beograd: Zaštitnik građana.
- Zaštitnik građana. 2016. Zaštita žena od nasilja u porodici i partnerskim odnosima – Izabrane preporuke Zaštitnika građana. Beograd: Zaštitnik građana.
- Zaštitnik građana. 2017. Redovan godišnji izveštaj za 2017. godinu. Beograd: Zaštitnik građana.
- Žarković-Rakić Jelena i Marko Vladislavljević. 2016. *Mogućnost pristupa ekonomskim šansama u Srbiji za žene*. Tim za socijalno uključivanje i smanjivanje siromaštva Vlade Republike Srbije i Svetska banka.

Mirjana Dokmanović

**GENDER EQUALITY IN SERBIA:  
ACHIEVEMENTS, OBSTACLES AND  
PERSPECTIVES**

---

**Abstract**

the paper examines the state of play of gender equality in the Republic of Serbia in order to predict the perspective of realization of declared objectives in this field. Despite evident progress in harmonizing with the international and European standards of gender equality, and establishing legal, political and institutional framework of gender equality, Serbia lags behind reaching de facto gender equality. Many sectoral policies are still gender blind, perpetuating inequalities between women and men. Violence against women, sexism, gender stereotypes and

prejudices are widespread in all spheres of public and private life. Repatriarchalization of the society is caused by power structures based on the logic of capital and neoliberal state. The possibilities of transformation of gender relations solely by using gender equality policies are limited, due to interdependence of political, economic, social and cultural processes. Gender equality, social justice and human rights cannot be achieved by methods of the classical economic policy, as it is based on traditional gender roles, class and national hierarchies, and on the privileged male agent. There is a need for a turning point towards a new paradigm based on fundamental humanism and respect for human dignity.

**Key words:** gender equality, discrimination against women, neoliberal state, transition, gender perspective, social justice.

**ANKICA ŠOBOT**

Naučna saradnica u Centru za demografska istraživanja  
Instituta društvenih nauka u Beogradu  
[ankica.sobot@gmail.com](mailto:ankica.sobot@gmail.com)

---

# O rodnoj ravnopravnosti iz demografskog ugla: pitanja i prepreke u slučaju Srbije<sup>1</sup>

---

## Apstrakt

Ovaj rad se bavi pitanjem rodne ravnopravnosti, kao bitnim aspektom razvoja i demokracije srpskog društva. Demografski saznanji koncept, baziran na analizi statističkih podataka o stanovništvu i populacionim procesima, pruža sveobuhvatan uvid u relevantne aspekte i omogućava identifikovanje bitnih pitanja. Starosna, vremenska i prostorna dimenzija rodni modela ponašanja, imajući u vidu konkretne demografske i socio-ekonomske karakteristike, pružaju bogat saznanji opus. Osim saznanja u pogledu rodni specifičnosti i neravnopravnosti ka kojima je potrebno delovati, kristališe se važnost veze između rodne ravnopravnosti i demografskog razvoja. Pozitivne promene u pogledu obrazovanja i ekonomske aktivnosti, započete u generacijama iz 1950-ih, a tokom vremena intenzivirane, otvorile su nova pitanja kada se radi o dostizanju najviših standarda rodne ravnopravnosti. Osim potrebe da se unapređuje društveni položaj žena, uzimajući u obzir obrazovne, profesionalne i bračne karakteristike – demografski pristup dovodi i do potrebe da se unapređuju pitanja koja se tiču položaja muškog stanovništva i specifičnosti njihovog ponašanja.

*Ključne reči.* rodne uloge, rodne razlike, društveni položaj žena, muškarci, Srbija

## Uvod

■ Rodna ravnopravnost predstavlja vrednost savremenih demokratskih društava, te se ona usmeravaju na ublažavanje i ukidanje rodni razlika koje su pokazatelji društvene nejednakosti između žena i muškaraca. Proces promena u sferi rodni uloga i rodni odnosa uslovi su preoblikovanje formi, ali ne i potpuno prevazilaženje rodne

---

<sup>1</sup> Tekst je rezultat rada na projektu *Istraživanje demografskih fenomena u funkciji javni politika u Srbiji (47006)* Instituta društvenih nauka, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

neravnopravnosti. Ono što odlikuje savremene tokove jeste promocija društvenog odnosa polova u bitno društveno pitanje, kao aspekt društvenog razvoja u celini. Otuda različite forme rodne neravnopravnosti i dalje jesu predmet istraživanja raznovrsnih naučnih disciplina, a u cilju što sveobuhvatnijeg sagledavanja i što dubljeg razumevanja uslovljenosti i načina njegove manifestacije.

Na početku 21. veka, Milenijumskom deklaracijom Ujedinjenih nacija, rodna ravnopravnost je definisana kao obaveza i promovisana u jedan od osam razvojnih ciljeva, na nacionalnom i na globalnom nivou. Osim kroz sferu ljudskih prava, definisana je kao jedan od kriterijuma demokratičnosti društva i regulisanje ovog pitanja postaje imperativ razvojnih politika evropskih društava. One su usmerene na ekonomsko ojačavanje žena, podsticanje veće angažovanosti u političkom i javnom životu, kao i na pitanja koje se tiču usklađenosti sa porodičnim životom. Rodna ravnopravnost označava jednakost žena i muškaraca u pogledu šansi, mogućnosti izbora, uslova razvoja individualnih kapaciteta, dostupnosti resursa, mogućnosti zapošljavanja i vrednovanja rada, implicirajući slobodu izbora uloga i postignuća u skladu sa individualnim sklonostima, sposobnostima i stavovima, a nikako ne znači obavezu jednakih postignuća i podrazumevajuće rodne modele ponašanja (Paci 2002).

### **Rodna ravnopravnost u evropskom okviru**

Promene u obrazovanju i ekonomskoj aktivnosti žena, koje su se odvijale u drugoj polovini 20. veka, proizvele su negativan efekat manifestovan konfliktnim položajem žena, usled široke rasprostranjenosti modela prema kojem su aktivnosti unutar porodice i domaćinstva bile njihova preovlađujuća obaveza (Haintrais 1990; Oppenheim Mason and Jansen ed. 1995). Kao posledica toga, krajem 1980-ih značajno su intenzivirani nepovoljni demografski trendovi vidljivi kroz kasnije stupanje u brak, pomeranje početka rađanja, porast nestabilnosti bračnih zajednica, širenje niskih stopa rađanja. Takođe, pored pozitivnih tendencija izlaska na tržište rada kao stručne i obrazovne radne snage, u ovoj sferi postojali su i negativni uticaji. Rodna segregacija na tržištu rada ugrožava ekonomsku poziciju žena i slabi njihov društveni položaj u celini (Hoem 1995).

Promene u društvenom položaju žena brže su se odvijale kada je reč o sticanju obrazovanja i intencijama žena da obavljaju plaćene poslove van kuće, nego što su se menjali obrasci podele rodnih uloga unutar porodice. Ta neusklađenost ometala je dalje unapređenje društvenog položaja žena i postizanje većeg stepena rodne ravnopravnosti. Otuda se na kraju 20. veka, kao bitan problem politika usmerenih ka porodici nameće njihova orijentisanost na podržavanje preovladavajućeg angažovanja žene u aktivnostima unutar porodice (Presser 1995).

Postindustrijska društva uspostavila su formalnu jednakost žena i muškaraca, ali rodna neravnopravnost počiva na tradicionalnoj podeli rodnih uloga, kao široko prihvaćenom obrascu i od strane žena (Burdije 2001:129). Otuda se evropske države, pa i one najrazvijenije, suočavaju sa pitanjima koja je potrebno unaprediti kako bi se uspostavili najviši standardi rodne ravnopravnosti. Ona se tiču ekonomskog ojačavanja žena, ublažavanja rodnih razlika u stopama i strukturi zaposlenosti, otklanjanju prepreka i nepovoljnih uticaja na tržištu rada, mogućnosti obavljanja menadžerskih i rukovodećih poslova, učestvovanja u kreiranju i donošenju odluka, angažovanja u politici, unapređivanju položaja žena u naučno-istraživačkom radu (European Commission 2005; European Commission 2008; ILO 2009; European Commission 2012).

Početak 21. veka obeležen je značajnim političkim naporima na nivou Evropske unije, usmerenim ka promenama u sferi rodnog odnosa, imajući u vidu ekonomski i politički aspekt učešća žena u javnoj sferi (Kolin i Čičkarić 2010). Postoji niz pitanja koja zavređuju pažnju sa stano-  
višta politika koje su usmerene ka uspostavljanju rodne ravnopravnosti. U ekonomskom segmentu, to su položaj žena u kontekstu transformacije tržišta rada i pojave novih oblika zapošljavanja, preduzentištvo među ženama i razvoj alternativne ekonomije, rodne razlike u zaradama, položaj nezaposlenih žena i marginalizovanih grupa žena. Kada je reč o angažovanosti žena u politici, pored prisutnosti i aktivnosti u političkom životu, posmatra se da li postoji realni uticaj na kreiranje odluka na najvišim nivoima i osvajanja političke moći. Države blagostanja, utemeljene na idejama socijalne pravde, usmeravale su svoje socijalne politike na odbranu svojih temeljnih vrednosti, pa se u tom kontekstu razvija i politika rodne ravnopravnosti. U segmentu ekonomske participacije, osim što je rodna ravnopravnost uvršćena u osnovno pravo zaposlenih, jasno je naglašena važnost uključivanja ženskih ljudskih resursa kao neophodnog činioca ekonomskog razvoja (Kolin i Čičkarić 2010:32). U pogledu rodne politike, Evropska unija ima integrativni pristup, što znači

implementaciju rodnog aspekta u sve politike i na svim nivoima odlučivanja i postavljanje rodne ravnopravnosti kao neizostavnog političkog pitanja u svim segmentima donošenja odluka i donošenja planova razvoja (Kolin i Čičkarić 2010:97).

Sveobuhvatan pristup u evropskom kontekstu rezultirao je time da rodni aspekt ima važno mesto i u politikama usmerenim ka porodici i to u onom segmentu koji se tiče realizacije roditeljstva, a u funkciji ublažavanja negativnih efekata tradicionalne podele uloga unutar porodice. Neoliberalizacija tržišta rada pojačala je kompetitivnost i rizike u pogledu zaposlenosti i sigurnosti posla, što je dodatno iskomplikovalo konfliktnu poziciju žena, proisteklu iz teškoća usklađenosti porodičnih obaveza sa zaposlenošću i realizacijom u profesionalnom pogledu (McDonald 2006). Takve okolnosti imaju negativne efekte ili na zaposlenost žene i realizaciju u profesionalnom pogledu, ili na odluke o ulasku u roditeljstvo, utičući na njegovo odlaganje ili čak i odustajanje. U oba slučaja radi se o određenim oblicima uskraćenosti i ograničenosti u pogledu samorealizacije.

U cilju razrešavanja ovog konfliktnog položaja, transformisale su se i politike prilagođavajući se potrebama savremenih porodica i promenama u sferi rodnih uloga. Za razliku od onih u tradicionalnom konceptu, noviji je usmeren na podsticanje ekonomske aktivnosti žena i na povećanje rodne jednakosti (Billingsley, Ferrarini 2011:7). Ovim putem utiče se na prevazilaženje negativnih iskustava i teškoća žena sa kojima se suočavaju u pogledu njihovog položaja na tržištu rada i mogućnosti da realizuju svoje ciljeve u tom domenu. Na taj način se postižu i pozitivni efekti na materijalni status porodice, a sfere uticaja se tiču roditeljstva, ekonomske aktivnosti i ljudskog kapitala. Politike koje su uključile rodni aspekt usmerene su na unapređivanje položaja žene unutar porodice i stvaranje optimalnijih okolnosti u pogledu njene zaposlenosti i profesionalne afirmacije, proizvodeći pozitivne efekte za porodičnu zajednicu u celini.

Danska je primer države u kojoj postoji višedecenijski kontinuitet usklađivanja politika prema porodici sa promenama koje su se odvijale u sferi zapošljavanja i u sferi brige o deci, a kao rezultat toga jeste snažan porast ženske radne snage (Abrahamson 2011). Briga o porodici stavljena je u kontekst sveukupnog ekonomskog razvoja zemlje. Potreba za stručnom i profesionalnom radnom snagom uslovlila je pristup prema kojem fokus jeste na porodici i organizaciji porodičnog života, a u usklađivanju rada i roditeljstva uključeni su svi glavni akteri privrednog

i političkog života (kompanije, socijalni partneri, država i niži nivoi političkog odlučivanja).

Zemlje koje su najviše postigle na polju podrške porodicama u smislu podsticanja zaposlenosti žena i ublažavanja konfliktnog položaja usled paralelnih obaveza koje se tiču posla i porodice, uspele su da ublaže i problem niskih stopa rađanja, u većoj meri nego zemlje koje imaju tradicionalno usmerene politike prema porodici (Šobot 2014b). Njihova iskustva ukazuju na to da uspostavljanje najviših standrada rodne ravnopravnosti ima pozitivne efekte na reproduktivno ponašanje, ublažavajući problem nedovoljnog rađanja.

## Rodna neravnopravnost u Srbiji

### *Osobnosti bračnog statusa žena i muškaraca kao činilac njihovog položaja*

Rodna razlika u pogledu bračnog statusa ukazuje na različitost pozicija žena i muškaraca tokom određenih faza života. Brak je u većoj meri obeležje bračne strukture žena nego muškaraca, kada je reč o populaciji starosti 25–39 godina, dok je u starosti 60 i više godina situacija potpuno drugačija, jer je u ovom životnom dobu značajno veća zastupljenost muškaraca nego žena koji žive u braku.<sup>2</sup>

Srbija je društvo u kojem, i pored određenih promena u privatnoj sferi, unutar bračne i porodične zajednice još uvek preovladava model koji se odlikuje tradicionalnom podelom rodnih uloga, a između žena i muškaraca ne postoji potpuna saglasnost stavova koji se tiču ove sfere. Mada je gotovo ujednačeno prisutna saglasnost u pogledu toga da je veća posvećenost porodici potpuno uobičajena, žene se u većoj meri od muškaraca nisu složile da su generalno srećnije ako su u braku, da će zaposlenost majke proizvesti to da dete pati zbog njenog odsustva, da žena koja je uspešna u profesiji nužno zanemaruje svoju

<sup>2</sup> Prema podacima Popisa stanovništva 2011. godine, u dva regiona Centralne Srbije bez Beogradskog, 50,7% žena starosti 25–29 godina i 73,4% žena koje su imale 30–39 godina bilo je u braku, dok su udeli muškaraca koji su bili u braku u ovim starosnim grupama iznosili 26,3% i 58,6%. U Beogradu su ovi udeli iznosili 33,3% i 60,5% za žene i 18,7% i 53,6% za muškarce. Kod stanovništva 60 i više godina udeli lica u braku među ženama iznosili su 47,3% u Centralnoj Srbiji bez Beograda i 42,9% u Beogradu, kod muškaraca 75,1% i 75,2%.



porodicu i da je bolje da samo muškarac zarađuje (Ignjatović ur. 2010). Ova neslaganja nisu pozitivna, jer bi mogla imati negativne efekte na ekonomsku aktivnost žena i njenu angažovanost u javnoj sferi.

U starijem životnom dobu partnerstvo predstavlja primaran izvor podrške i mentalnog zdravlja (Buber i Engelhardt 2006; Dykstra 2006), pa bračni status žena i muškaraca predstavlja važan okvir kvaliteta života u starosti (Šobot 2011). Značajna rasprostranjenost udovištva u ženskoj populaciji starosti 60 i više godina,<sup>3</sup> jeste demografski pokazatelj nepovoljnog položaja ove populacije žena. Život u starosti odlikuje se naglašenijom potrebom za podrškom drugih osoba, a osećaj usamljenosti, naglašeniji u slučajevima udovištva, proizvodi negativne efekte. Socio-ekonomski položaja starijih žena je značajno ugrožen rizikom od siromaštva (Satarić, Rašević i Miloradović 2009), ali udovištvo se može negativno odraziti i na mentalno zdravlje i emotivnu stabilnost. Pad optimizma jeste karakteristika starosti, a ta pojava je češće odlika starijih žena nego muškaraca (Schafer and Shippe 2010).

### *Rodne specifičnosti u obrazovnim karakteristikama*

Generacije rođene 1950-ih, zahvaćene procesima emancipacije, pokrenule su promene u sferi obrazovanja. Sticanje srednjeg obrazovanja postalo je preovladavajuća odlika, a značajno se širilo i visoko obrazovanje, pa je u mlađim generacijama postalo češća odlika ženske populacije. Popis stanovništva 2011. godine pokazuje da je ujednačen udeo visokoobrazovnih lica u ženskoj i muškoj populaciji (16,3% i 16,2%), ali slika obrazovne strukture ženskog stanovništva je još povoljnija, kada se u analizu uključi starosna dimenzija (Šobot 2015). Zastupljenost visoko obrazovanih među ženama i muškarcima rođenim u 1950-im je nešto veća u muškoj populaciji<sup>4</sup>, a u generacijama 1960-ih i kasnije, razlika se ispoljava većim udelom u ženskoj populaciji<sup>5</sup>.

<sup>3</sup> Prema podacima Popisa stanovništva 2011, u Beogradu su udovice činile 44,1% žena ove starosti, u druga dva regiona Centralne Srbije 46,1% , a u Vojvodini 50,0%.

<sup>4</sup> Prema Popisu stanovništva 2011. godine, udeo visokoobrazovanih među ženama starosti 50–54 i 55–59 godina iznosio je 17,7% i 14,9%, dok su kod muškaraca udeli iznosili 18,7% i 18,0% .

<sup>5</sup> Prema Popisu stanovništva 2011, u ženskoj populaciji starosti 45–49, 40–44, 35–39 i 30–34 godine , udeli su iznosili: 19,8%, 20,9%, 24,6% i

U pogledu obrazovnog nivoa muškog stanovništva, nekoliko nepovoljnosti privlači pažnju. Osim toga što je udeo visokoobrazovanih lica manji u odnosu na populaciju žena, u pomenutim generacijama, on je nešto manji i u odnosu na generacije muškaraca rođenih krajem 1940-ih i tokom 1950-ih<sup>6</sup>. Nadalje, negativni pokazatelji postoje i u slučaju nižih obrazovnih nivoa, među onima koji su osnovno i srednje obrazovanje sticali početkom 2000-ih (Šobot 2011b). Dečaci nešto češće od devojčica ne završavaju osnovnu školu, češće ne nastavljaju školovanje nakon osnovne škole, češće odustaju na nivou srednjeg obrazovanja i češće upisuju trogodišnje stručne škole. Broj dečaka koji su završili trogodišnje srednje škole bio je dva puta veći u odnosu na broj devojčica u 2013. godini, a 2016. dva i po puta (RZS 2014:40; RZS 2017:51). Kada je reč o osobama starosti 18–24 godine koje su prekinule školovanje i nisu bile na obuci, 2013. godine njihov udeo je bio nešto veći u ženskoj populaciji, ali 2011. i 2012. je to bilo nešto češće obeležje muške populacije (RZS 2014: 42). U periodu 2011–2016. godina, od školovanja u redovnim srednjim školama odustalo je između 2,2% i 1,4% dečaka, a za devojčice udeli su iznosili 0,6 i 0,7%.

Osim u nivou obrazovanja, rodne specifičnosti su prisutne i u pogledu obrazovnih oblasti. Trendovi „feminizacije“ jednih, a „maskulinizacije“ drugih srednjih stručnih škola, zabeleženi Popisima stanovništva 1981. i 1991, odlikuju i profesionalnu orijentisanost srednjoškolaca koji su se školovali u prvim decenijama 21. veka. Rodna profilisanost pojedinih struka srednjeg obrazovanja, nije se suštinski menjala i pored nekih promena koje su u određenoj meri bile uslovljene reformama srednjeg obrazovanja (Šobot 2011b:227–229). Izrazita veća brojnost žena nego muškaraca odlikuje medicinsku struku, a u nešto manjem intenzitetu jeste i odlika tekstilnih i ekonomskih škola. Srednje usmereno obrazovanje je donelo intenzivnu feminizaciju uslužnih struka, pravno-birotehničkih, prevodilačkih i kulturoloških. Kada je reč o „maskulinizaciji“, izdvajaju se saobraćajne, mašinsko-metalurške i elektrotehničke struke.

Među učenicima koji su 2013. godine završili četvorogodišnje srednje stručne škole, devojke su činile oko 90% u područjima lične usluge i tekstilstvo, nešto manje od 80% u zdravstvu i socijalnoj zaštiti,

29,8%. U muškoj populaciji iste starosti: 17%, 15,6%, 16,7% i 20,0%.

<sup>6</sup> Udeo visoko obrazovanih u muškoj populaciji starosti 60–64 godine, prema Popisu 2011, iznosio je 20,8%, što je više nego u svim mlađim starosnim grupama.

između 60% i 70% u oblasti hemija i grafičarstvo, hidrometeorologija, kao i u ekonomsko-pravnoj oblasti, kulturi, umetnosti i javnom informisanju (RZS 2014: 41). Suprotno od toga, mladići su činili oko 90% onih koji su završili srednje elektrotehničke škole, nešto manje od 80% mašinske i metalurške, između 60% i 70% saobraćajne škole, kao i one iz oblasti geodezije i građevinarstva. Ovako izražena rodna profilisanost prema obrazovnim oblastima prisutna je i kod onih koji su srednje školovanje završili 2010. (RZS 2011:36), i kod onih koji su ovaj nivo obrazovanja stekli 2016. godine (RZS 2017:52).

Kada je reč o licima koja su sticala visoko obrazovanje, veća je orijentisanost žena ka društvenim, a muškaraca ka tehničkim fakultetima, ali ova opšta slika ima određene osobenosti kada je reč o konkretnim fakultetima iz oblasti društvenih nauka. Kod rođenih 1950-ih i početkom 1960-ih veći je broj muškaraca nego žena među onima koji su diplomirali na fakultetima iz oblasti prava, kao i u slučaju ekonomije, ali je dvostruko veći broj žena kada je reč o diplomama stečenim na nekom od filozofskih fakulteta (Šobot 2011b:230). U slučaju tehničkih fakulteta izrazita je „maskulinizacija“ na svakom od njih pojedinačno (Saobraćajni, Mašinski, Elektrotehnički, Građevinski, Fakultet organizacionih nauka), dok je situacija značajno drugačija kada je reč o fakultetima iz oblasti prirodnih nauka. Dominanta je zastupljenost žena među onima koji su stekli diplome na Farmaceutskom, a u slučaju Medicinskih i Stomatoloških razlika nije značajno naglašena, ali je veći broj žena nego muškaraca.

Pozitivne tendencije u ženskoj populaciji kada je reč o visokom obrazovanju koje su se odvijale u drugoj polovini 20. veka, obuhvatile su i sticanje diploma doktora nauka među ženama. Prema podacima Popisa stanovništva 2011. godine žene su činile 38,2% ukupnog broja osoba koje su dostigle ovaj obrazovni nivo. Tendencije koje se odvijaju u mlađim generacijama, smanjiće ovu razliku. Mada podaci ukazuju na to da je i u periodu 2007–2012. godina, nešto veći broj muškaraca nego žena, ta razlika nije velika. U 2009. godini gotovo da ne postoji, a bila je izraženija 2007. i 2008. nego 2012. godine<sup>7</sup> (RZS 2011:39–40; RZS 2014: 44). U pogledu područja obrazovanja, žene su češće od muškaraca doktorirale u oblasti zdravstva i socijalne zaštite, pa i prirodnih nauka, matematike i informatike, dok su muškarci ovaj stepen

<sup>7</sup> Među osobama koje su doktorirale 2007. i 2008. muškarci su činili 57% i 55%, a 2012. godine 52%.

obrazovanja češće sticale ne samo u tehničkim naukama, proizvodnji i građevinarstvu, već i iz oblasti društvenih nauka, poslovanja i prava.

Nepovoljna pozicija visokoobrazovanih žena u odnosu na muškarce vidljiva je i u strukturi nastavnog osoblja na visokoškolskim ustanovama. Više od polovine nastavnika u zvanju doktora nauka su muškarci, dok su žene brojnije među licima koja su stekla zvanje magistra, kao i onih koji nisu imali naučno zvanje (RZS 2011:38; RZS 2014:43).

### *Rodne razlike u ekonomskim karakteristikama*

Promene obrazovnih karakteristika uslovile su tendencije u ekonomskoj aktivnosti žena i promene u socio-profesionalnoj strukturi. U starijim generacijama ekonomska aktivnost je pre svega bila posledica bavljenja poljoprivredom, dok je masovan obuhvat školovanjem i sticanjem stručnih znanja uslovio drugačiju strukturu ekonomski aktivnih žena. Ipak, postoje rodne razlike koje upućuju na neravnopravan položaj žena.

Početak 21. veka stope ekonomske aktivnosti ženskog stanovništva Srbije u svim starosnim grupama, regionima i obrazovnim nivoima niže su nego u muškoj populaciji (Šobot 2014:119–132). Dok su niže stope kod starih 20–29 godina velikim delom posledica sticanja višeg ili visokog obrazovanja, intenzivna razlika između žena i muškaraca starih 55 i više godina je, pored manje prisutnosti na tržištu rada kada je reč o ženama rođenim pre 1950-ih, posledica starosne granice odlaska u penziju (Šobot 2014:176).<sup>8</sup> Međutim, podaci Popisa 2011. ukazuju da je ekonomska aktivnost žena nešto niža u odnosu na muškarce, i u starosti 30–49 godina<sup>9</sup>.

<sup>8</sup> Prema podacima Popisa stanovništva 2011. godine, stope ekonomske aktivnosti žena starosti 60–64 godine, posmatrano po regionima bile su niže između četiri i sedam puta. Udeo ekonomski aktivnih žena ove starosti u dva regiona Centralne Srbije bez Beogradskog bio je nešto veći (10,1%), nego na druga dva (7,0% u Beogradu i 4,8% Vojvodini). Stope ekonomske aktivnosti muškog stanovništva ove starosti iznosile su 40,1%, 36,9% i 32,5%, u svakom od posmatranih područja.

<sup>9</sup> Prema Popisu stanovništva 2011. godine, udeli ekonomski aktivnih žena među ženama starosti 30–49 godina iznosili su: 70,8% u Centralnoj Srbiji bez Beograda, 71,8% u Vojvodini i 81,4% u Gradu Beogradu. Stope ekonomske aktivnosti muškog stanovništva ove starosti, na posmatranim područjima, iznosile su: 86,5%, 86,1% i 88,0%.

Struktura ženskog stanovništva koje nije ekonomski aktivno ukazuje na rasprostranjenost pojave neučestovanja na tržištu rada i među ženama koje pripadaju radno sposobnom uzrastu. Za period duboke ekonomske i društvene krize tokom 1990-ih, povlačenje žena u sferu privatnosti objašnjava se „ženskom strategijom“ koja je omogućila funkcionisanje porodice i doprinela njenom opstanku (Blagojević 1995). Prema rezultatima Popisa stanovništva 2011, žene koje su imale između 30 i 49 godina i nisu bile ekonomski aktivne najvećim delom su pripadale „domaćicama“, iako su to generacije koje su masovno zahvaćene promenama obrazovne strukture i sticanjem znanja za obavljanje plaćenih poslova i zanimanja u različitim delatnostima (Šobot 2014c:503). Mogućim razlozima takvog statusa smatraju se uticaji koji se tiču porodice i preovladavajuće uloge žene u aktivnostima brige o članovima porodice.

U 2013. i 2016. godini, udeo ekonomski neaktivnih žena među onima koje su imale 25–54 godine (26% i 23,9%) bio je dvostruko veći nego u slučaju muške populacije iste starosti (RZS 2014:73; RZS 2017:76). Mada preovladavajući razlozi ekonomske neaktivnosti ili zaposlenosti sa nepunim radnim vremenom nisu neposredno vezani za porodične razloge, jedan od njih jeste briga o deci ili odraslim članovima domaćinstva i to je dominantno ženski razlog (RZS 2011:62; RZS 2014:73; RZS 2017:68; RZS 2017:77). Statistički podaci ukazuju na negativnu vezu između broja dece i zaposlenosti žena (Šobot 2014c:504). Žene sa jednim detetom su češće zaposlene nego one sa više dece, dok je kod muškaraca odnos drugačiji. Oni koji su imali troje ili više dece imali su najveće stope ekonomske aktivnosti.

Dominantan oblik zaposlenosti žena i muškaraca u Srbiji jeste zaposlenost s punim radnim vremenom i u tom pogledu ne postoji bitnija razlika, posebno ne u slučaju starih 25–54 godine (RZS 2014:64; RZS 2017:68). Postoji, međutim razlika u visini zarada. U gotovo svim delatnostima zarade žena bile su manje od ukupnih prosečnih zarada, osim u građevinarstvu i u uslužnim i administrativnim delatnostima, dok je kod muškaraca situacija potpuno drugačija (RZS 2014:76; RZS 2017:84).

U 2014. godini prosečna zarada žena po času bila je 8,7% manja od prosečne zarade muškaraca po času (RZS 2017:82). Rodni jaz u zaradama bio je još veći u slučaju žena i muškaraca starosti 30–39 i 40–49 godina (9,3% i 10,1%). Prema nivou obrazovanja, rodna razlika u zaradama jeste najizraženija u slučaju onih koji imaju manje od

srednjeg obrazovanja (22,4%). No, veća je među onima koji su stekli fakultetske, magistarske i doktorske diplome (17,8%), u poređenju s rod-  
nim jazom među ženama i muškarcima sa srednjim obrazovanjem  
(15%) ili sa višim školama i strukovnim studijama (12,5%).

Između zaposlenih žena i muškaraca u Srbiji u kontinuitetu je prisutna razlika u pogledu obavljanja rukovodećih i menadžerskih zani-  
manja, kao i u prisutnosti na pozicijama političke moći i donošenja od-  
luka (RZS 2011:55; RZS 2014: 64; RZS 2017:68). Muškarci su brojniji  
nego žene među rukovodiocima, direktorima i funkcionerima, kao i u  
strukturama donošenja političkih odluka, na svim nivoima vlasti. Žene  
čine oko 30% članova Parlamenta na republičkom nivou i odbornika  
skupština na lokalnim nivoima, a manje od 10% predsednika opština i  
gradonačelnika (RZS 2014:86; RZS 2017:110).

Osim razlike u strukturi zaposlenosti, postoji i razlika u vreme-  
nu koje žene i muškarci provedu u ukupnom radu, odnosno kako je  
ono raspoređeno na obavljanje plaćenih i neplaćenih poslova. Žene  
više vremena od muškaraca provode u ukupnom radu, kako radnim  
danima, tako i vikendom, ali one nešto manje vremena nego muškarci  
provode u obavljanju plaćenih poslova (RZS 2014:82; RZS 2017:98).  
Ovako ispoljena razlika prisutna je na svim nivoima obrazovanja, mada  
je kod muškaraca s visokim obrazovanjem došlo do promene 2015, u  
odnosu na 2010. Ona se ispoljava preko porasta vremena u obavljanju  
plaćenih poslova, što je uticalo na ublažavanje rodne razlike u ukupno  
provedenom radu među visoko obrazovanim osobama.

Žene koje su imale visoko obrazovanje provodile su nešto više  
vremena u plaćenim poslovima od žena sa srednjim, ali i one nešto više  
vremena provode u neplaćenim nego u plaćenim poslovima. To je još  
jedan pokazatelj da visoko obrazovanje nije činilac koji je eliminisao  
tradicionalnu podelu uloga unutar domaćinstva, uprkos njegovom nes-  
pornom doprinosu unapređivanju društvenog položaja žena. Taj dopri-  
nos ne tiče se samo socio-profesionalne strukture i ekonomske aktiv-  
nosti žena, već i njihovih pozicija unutar porodice. Žene s visokim  
obrazovanjem imaju veće pregovaračke moći u privatnoj sferi (Mills et  
al. 2008), pa je otuda njihov položaj povoljniji u odnosu na žene sa  
srednjim i nižim nivoima obrazovanja.

Kada je reč o Srbiji, na osnovu rezultata empirijskog istraživa-  
nja, konstatovano je da „obrazovanje igra vrlo ograničenu ulogu u  
oslobađanju žena od porodičnih obaveza“, jer iako visokoobrazovane  
žene nešto ređe obavljaju kućne poslove od žena s najnižim nivoima

obrazovanja, one su angažovane u drugim aktivnostima koje se tiču brige i zadovoljenja potreba članova porodice (Hjusion-Blagojević 2013:98). Jedan od bitnih resursa ovih žena jeste materijalna situacija koja omogućava angažovanje pomoći u pojedinim kućnim poslovima, ali ostaju neke druge aktivnosti unutar porodice koje češće obavljaju žene nego muškarci, nezavisno od obrazovnog nivoa. Na nivou diskurzivne analize podvučeno je da značajna pomoć dolazi od angažovanja majki ili svekrva, što zaposlenim ženama koje su karijerno usmerene omogućava veću posvećenost profesiji (Hjusion-Blagojević 2013:147).

\*\*\*

Pored aktuelnih pitanja unapređivanja rodne ravnopravnosti, prisutnih u evropskim državama koje su postigle više standrade u ovoj oblasti, u Srbiji još uvek postoje i ona pitanja koja se odnose na tradicionalni obrazac podele rodni uloga. Uprkos pozitivnih tendencija u obrazovanju i ekonomskoj aktivnosti žena, potrebno je i dalje unapređivati obrazovnu strukturu i podsticati zaposlenost. Ta nastojanja su bitna ne samo za poboljšanje položaja u javnoj sferi, već bi trebalo da ojačaju položaj žena i u privatnoj, uspostavljanjem modernijeg obrasca rodno odnosa unutar porodice. Približavanje modernizacijskim tokovima i evropskim vrednostima u oblasti rodne ravnopravnosti podrazumeva ojačavanje ekonomskog položaja žena, stvaranje povoljnijih okolnosti za realizaciju profesionalnih karijera, prisutnost žena na rukovodećim pozicijama i veću angažovanost u politici.

Podsetimo da se rodni režim u Srbiji odlikuje i „krizom maskuliniteta“ (Blagojević-Hjusion 2013; Hughson 2017). Demografskim pristupom u rasvetljavanju rodni specifičnosti uočene su nepovoljne tendencije u obrazovanju muškog stanovništva, prisutne i u mlađim generacijama, na svim obrazovnim nivoima. Promene u tom pogledu, osim što bi bile pozitivne iz ugla položaja muške populacije, bitne su i sa stanovišta stvaranja pozitivnijeg okvira za unapređivanje rodne ravnopravnosti u svim aspektima.

Kao jedan od izazova na evropskom putu Srbije, promena rodno režima bitna je sa stanovišta položaja stanovnika oba pola. Pored svih ostalih aspekata, ona zahvata i sferu porodice. Ublažavanje konflikta između porodice i rada, znači stvaranje uslova za rušenje

tradicionalnog obrasca rodni uloga. Veća uključenost i aktivnost muškaraca u privatnoj sferi jeste jedan od uslova unapređenja položaja žene, a takav koncept ima dobrobit za funkcionisanje porodice u celini.

Uspostavljanje rodne ravnopravnosti odnosi se na unapređivanje položaja stanovnika oba pola, i zahvata i javnu i privatnu sferu. Pored institucionalnih mehanizama, postizanje viših standarda na ovom polju, zahteva konkretnije suočavanje s rodnim stereotipima koji doprinose održavanju tradicionalnog obrasca. Oni otežavaju i kočje širenje modela rodno ravnopravnije podele uloga unutar porodice, što je neophodan aspekt unapređivanja društvenog položaja žena u savremenom demokratskom društvu.

## LITERATURA

- Abrahamson Peter. 2010. Continuity and consensus: governing families in Denmark. *Journal of European Social Policy*. (5): 399–409.
- Billingsley Sunnee & Ferrarini Tommy. 2011. Family Policies and Fertility Intentions across New and Old Welfare Democracies. *Stockholm Research Reports in Demography*. No. 15. [http://www.suda.su.se/SRRD/SRRD\\_2011\\_15.pdf](http://www.suda.su.se/SRRD/SRRD_2011_15.pdf)
- Blagojević Marina. 1991. *Žene izvan kruga*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Blagojević Marina. 1995. Svakodnevnica iz ženske perspektive: samozrtvovanje i beg u privatnost. U Silvano Bolčić (ur.) *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Blagojević Marina. 2006. *Rodni barometar – društveni položaj i kvalitet života žena i muškaraca. Sažetak istraživanja*. Beograd: Asocijacija za žensku inicijativu.
- Blagojević Marina. 2013. *Rodni barometar u Srbiji: razvoj i svakodnevni život*, Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj.
- Blagojević Marina. 2017. *Muškarci u Srbiji: Druga strane rodne neravnopravnosti*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Buber Isabella i Henriette Engelhardt. 2006. *Children and Mental Health of Elderly*. [http://www.oeaw.ac.at/vid/download/edrp\\_3\\_06.pdf](http://www.oeaw.ac.at/vid/download/edrp_3_06.pdf).
- Burdije Pjer. 2001. *Vladavina muškaraca*, Podgorica: CID.
- Dykstra Pearl. 2006. *Aging and social support*. The Blackwell Encyclopedia of Sociology. <http://www.nidi.knaw.nl/en/output/2006/blackw-encyclsocio-2006-dykstra.pdf/blackw-encyclsocio-2006-dykstra.pdf>
- Hantris Linda. 1990. *Managing Professional and Family Life: a comparative study of British and French women*, Dartmouth Publishing Company Limited, England.



- Hoem Britta. 1995. The Way to the Gender Segregated Swedish Labor Market. In Oppenheim Mason Karen and An-Magritt Jensen (eds.) *Gender and Family Change in Industrialized Countries*. New York: Oxford University Press.
- European Commission. 2005. *Women in Sciences: Excellence and Innovation Gender Inequality in Science*, working document.
- European Commission. 2008. *The life of women and men in Europe*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- European Commission 2012. *Structural change in research institutions: Enhancing excellence, gender equality and efficiency in research and innovation*.
- Ignjatović Suzana (ur.) 2010. *Građani i građanke Srbije o rodnoj ravnopravnosti*. Beograd: Uprava za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada i socijalne politike Republike Srbije.
- ILO. 2009. *Global Employment Trends for Women*, March 2009.
- Kolin Marija i Čičkarić Lilijana. 2010. *Ekonomska i politička participacija žena u Srbiji u kontekstu evropskih integracija*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Mills Melinda et al. 2008. Gender equity and fertility intentions in Italy and the Netherlands. *Demographic Research*. 18/1:1–26.
- Paci Pierella. 2002. *Gender in Transition*. Washington D.C. World Bank.
- Papić Žarana. 1989. *Sociologija i feminizam*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSOS.
- Petrušić Nevena (ur.) 2007. *Putevi ostvairvanja rodne ravnopravnosti i jednakih mogućnosti – od ideje do prakse*. Beograd: Savet za ravnopravnost polova Vlade Republike Srbije.
- Presser B. Harriet. 1995. Are the interests of Women Inherently at Odds with the Interests of Children or the Family? In Oppenheim Mason Karen and An-Magritt Jensen (eds.) *Gender and Family Change in Industrialized Countries*. New York: Oxford University Press.
- Oppenheim Mason Karen and An-Magritt Jensen (eds.) 1995. *Gender and Family Change in Industrialized Countries*. New York: Oxford University Press.
- McDonald Peter. 2006. Low Fertility and the State: The Efficacy of Policy, *Population and Development Review*, 32 (3):485–510.
- RZSS. 2011. *Žene i muškarci u Republici Srbiji*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- RZSS. 2014. *Žene i muškarci u Republici Srbiji*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- RZSS. 2017. *Žene i muškarci u Republici Srbiji*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- Satarić Nadežda, Rašević Mirjana i Miloradović Sanja. 2009. *Oni ne mogu da čekaju*, Beograd: Snaga prijateljstva – Amity.

- Schafer Markus & Shippee Tetyana. 2010. Age identity, gender, and perceptions of decline: does feeling older lead to pessimistic dispositions about cognitive aging? *The Journal of Gerontology*, 65B(1):91–96.
- Šobot Ankica. 2011a. Demografski okvir rodne neravnopravnosti i kvalitet života u starosti, *Gerontologija*, 38 (1):29–48.
- Šobot Ankica. 2011b. Rodne razlike u obrazovanju i reforma obrazovanja u Srbiji, *Nova srpska politička misao*, 19(2):215–234.
- Šobot Ankica. 2014a. *Rodna neravnopravnost u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Šobot. Ankica. 2014b. O niskom fertilitetu iz ugla ekonomske aktivnosti ženskog stanovništva: Mogućnosti i ograničenja u podsticanju rađanja. *Stanovništvo*, 52(2):43–66.
- Šobot Ankica. 2014c. The Economic Activity of Middle-aged Women in Serbia as one of the Relevant Issues Regarding Gender Equality. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 148 (3):499–510.
- Šobot Ankica. 2015. Obrazovne karakteristike stanovništva Srbije. *Populacija Srbije početkom 21. veka*. Nikitović Vladimir (ur.) Beograd: Republički zavod za statistiku.

Ankica Šobot

A DEMOGRAPHIC PERSPECTIVE ON GENDER EQUALITY: QUESTIONS AND OBSTACLES IN THE CASE OF SERBIA

## Abstract

this paper will examine the issue of gender equality, as an important aspect of the development and democracy within Serbian society. The demographic cognitive concept, based on the analysis of statistical data of population and demographic processes, provides a comprehensive insight into the relevant aspects. A valuable cognitive opus is provided by examining

age, time and spatial dimensions of gender patterns of behavior, focusing on the specific demographic and socio-economic characteristics. Positive changes related to education and economic activity, started in the 1950s, established new issues about the highest standards of gender equality. Beside from the need to improve the women`s social status, considering educational, professional and marital characteristics - the demographic approach also leads to the necessity to improve the issues concerning the position of the male population and the specificities of their behavior. **Key words:** gender roles, gender specificities, women`s social status, men, Serbia.

**SUZANA IGNJATOVIĆ**

Viša naučna saradnica u Centru za sociološka i antropološka istraživanja  
Instituta društvenih nauka u Beogradu  
[signjatovic@idn.org.rs](mailto:signjatovic@idn.org.rs)

---

# Bioetičke dileme i regulacija reproduktivnih prava u Srbiji i Evropskoj uniji u komparativnoj perspektivi <sup>1</sup>

---

## Apstrakt

Rad istražuje aktuelno stanje reproduktivnih prava u Srbiji u kontekstu procesa priključenja Evropskoj uniji, ali takođe njihovog globalnog statusa, kulturnih varijacija u regulaciji i implementaciji. Analiza treba da pokaže činioce koji se nalaze u osnovi ljudske reprodukcije i reproduktivnih prava u datom okviru (Srbija i Evropska unija), fokusirajući se na ključne bioetičke pozicije, vladajuće kulturne matrice (posebno uticaj religije) i glavne ideološke i političke činioce. Komparativna perspektiva omogućava da se proceni pozicija Srbije u ovoj oblasti i osvetli uticaj procesa pridruživanja EU u modifikovanju reproduktivnih prava. Aktuelne promene u regulativi biće ispitane na primeru biomedicinski potpomognute oplodnje i abortusa, kao najvećih bioetičkih izazova za EU i Srbiju.

*Ključne reči:* reproduktivna prava, bioetika, Srbija, Evropska unija.

243

zbornici

## Bioetički aspekti regulacije reproduktivnih prava

Reproduktivna prava spadaju u korpus ljudskih prava, ali njihova univerzalnost se dovodi u pitanje velikim razlikama u primeni na globalnom nivou. Ovo se delimično može objasniti njihovom složenosti. Reproductivna prava obuhvataju veliki broj različitih pitanja iz sfere ljudske reprodukcije, a neka su definisana u dokumentima međunarodnih organizacija poput UNFPA (Oja 2016). Reproductivna prava obuhvataju *pravo na* reprodukciju, uključujući pravo na očuvanje reproduktivnog kapaciteta (odbacivanje prisilne sterilizacije), pravo na heterolognu oplodnju, surogat materinstvo, mogućnosti reprodukcije za osobe koje otežano ostvaruju ovo pravo iz

---

<sup>1</sup> Rad je deo istraživanja na projektu *Društvene transformacije u procesu evropskih integracija – multidisciplinarni pristup* (III 47010) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

raznih socijalnih ili bioloških razlog itd. Druga vrsta prava je *sloboda od* reprodukcije, tj. pravo individue da odluči da ne ostvari svoje reproduktivne mogućnosti uopšte ili u određenom trenutku: pravo na abortus, kontracepciju, odlučivanje o broju dece. Reproductivna prava posmatramo kao mogućnost da se kontroliše sopstvena reprodukcija u biološkom smislu, uključujući upotrebu medicinskih procedura. Iako su pitanja reprodukcije i roditeljstva tesno povezana, treba razdvojiti pravo na roditeljstvo koje se može ostvariti na načine koji ne uključuju reproduktivni proces (usvajanje) od reproduktivnih prava.

Reproduktivna prava su još uvek primarno vezana za nacionalne formalno-pravne okvire, uprkos velikom broju međunarodnih tela, organizacija, dokumenata i programa koji se bave pravima iz domena reprodukcije. Reproductivna prava se tako dodatno usložnjavaju socio-kulturnim partikularnostima, što znači da njihova regulacija u velikoj meri zavisi od društvenog konteksta. Posebno u domenu biomedicine postoji visok stepen interregionanih i unutarregionalnih kulturnih varijacija (Holland 2011: 193). Razlike su velike u regulativi, čak i u Evropskoj uniji, u kojoj se ostvaruje visok stepen standardizacije individualnih prava i sloboda u raznim oblastima.

Raskorak između nacionalnog i internacionalnog vidi se u raznim međunarodnim konvencijama i protokolima koji se bave reproduktivnim pravima ili srodnim pitanjima (porodica, brak, seksualnost, reproduktivno zdravlje). Dobar primer je Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (CEDAW), koja dozvoljava mogućnost opcionog isključivanja nekih delova potpisanih dokumenata koji nisu u skladu s lokalnim/nacionalnim normama (zakoni, kultura, religija) (Keller 2014). Recimo, član 16. koji se odnosi na „brak i porodicu“ i između ostalog definiše slobodu odlučivanja o „broju dece i vremenskom razmaku između rađanja“, spada u taj segment konvencije (Ignjatović, Bošković 2017; Keller 2014). Postojanje mogućnosti da zemlje potpisnice budu rezervisane oko nekih odredbi konvencije, ograničava njihovu realizaciju na lokalno prihvatljive formalne i neformalne norme, često snažno obojene kulturnim specifičnostima. Ipak u preporukama za određene zemlje navodi se, recimo, obaveza da se obezbedi pravo na pristup legalnom abortusu i kontraceptivnim sredstvima, ali i reproduktivnim tehnologijama, kako je navedeno u Izveštaju za Kostariku, gde je *in vitro* oplodnja bila zabranjena od 2000. do 2016. godine (Committee

on the Elimination of Discrimination against Women 2011; Valerio, Vargas & Raventós 2017).

Razloge za ovako nepovoljan status reproduktivnih prava nije jednostavno identifikovati, posebno ako se zna da su pitanja reprodukcije veoma često predmet intervencije u okviru politike javnog zdravlja na nacionalnom i internacionalnom nivou. U ove političke mere spadaju smernice koje postavljaju međunarodne organizacije, na primer Svetska zdravstvena organizacija i UNFPA, obuhvatajući standarde i načine promocije reproduktivnog zdravlja (WHO 2006; UNFPA 2011; 2018 UNFPA, OHCHR, Danish Institute for Human Rights 2014). Izjednačavanje reproduktivnih prava i reproduktivnog zdravlja može biti problematično iz perspektive ostvarenja reproduktivnih prava. Recimo, definicija indikatora Svetske zdravstvene organizacije koja se odnosi na procenat ginekoloških komplikacija nastalih usled abortusa, izostavlja planirane prekinde trudnoće, a uključuje samo intervencije povezane sa indukovanim ili spontanom abortusom (WHO 2006: 44). Realizacija prava na abortus imala je često u pozadini javnozdravstveni okvir i „socijalno planiranje“ a ne autonomiju žena (Oja 2017).

Drugi mogući činilac koji ograničava univerzalnost reproduktivnih prava jeste njihova bremenitost bioetičkim dilemama. Uvođenjem novih reproduktivnih tehnologija, koje se brzo razvijaju i menjaju, stalno se pokreću nova pitanja o ispravnosti određenih medicinskih postupaka i prihvatljive regulative. Kompleksne etičke dileme koje su povezane s reproduktivnim pravima, svakako predstavljaju jedan razlog za njihovu neusaglašenost. Složenost etičkih pitanja postaje utoliko veća što se mogućnosti za upravljanje biologijom (odnosno reprodukcijom) ubrzano povećavaju zahvaljujući tehnologiji. Osim toga, bioetičke debate oko većine reproduktivnih pitanja odlikuje velika polarizacija. Pri tome postoji veliki broj pristupa bioetičkim pitanjima (uključujući ona koja se odnose na reprodukciju), od religijskih sistema, do sekularne bioetike (Holland 2011: 193). Filozofske pozicije u etici takođe se razlikuju, pa se osim klasičnih utilitarista, kantovaca, pristalica etike dužnosti, ovde priključuju pristupi feminističke bioetike i drugih pozicija. Bioetička dimenzija posebno utiče na regulaciju reproduktivnih prava kod nekih pitanja. Suprotstavljene pozicije se posebno snažno sukobljavaju oko prava da se odustane od reprodukcije (pravo na abortus), prava da se ona kontroliše od samog začetka embriona (preimplantacione dijagnostičke

metode), prava na reprodukciju iz socijalnih (npr. za LGBT) ili posebnih dijagnostičkih razloga (surogat materinstvo). Na makro nivou, bioetički aspekti su takođe prisutni u selektivnom podsticanju/odvraćanju od reprodukcije putem određenih javnopolitičkih mera (populaciona politika).

Sve navedene odlike reproduktivnih prava važe i za Evropsku uniju koja inače ima razvijene standarde ljudskih prava. Ovde posmatramo regulativu reproduktivnih prava u Evropskoj uniji (i Evropi generalno) i Srbiji, kao i ključne aktuelne bioetičke dileme koje čine pozadinu regulative u ovoj oblasti. U skladu sa ograničenim obimom rada, glavni predmet analize su reproduktivna prava koja se odnose na medicinski potpomognutu oplodnju (u daljem tekstu MPO), uz uporedno prikazivanje drugih reproduktivnih pitanja (abortus), da bi se dobila jasnija slika etičkih dilema u vezi s reproduktivnim pravima u celini.

## Reproduktivna prava u Evropskoj uniji

Evropi je interesovanje za reproduktivne tehnologije i regulaciju abortusa poraslo od devedesetih (Sass 1996: 629). U Evropskoj uniji, regulativa reproduktivnih prava nije striktno definisana na nadnacionalnom nivou. Veliki deo reproduktivnih prava još uvek je regulisan na nacionalnom nivou, što znači da postoji veliki pluralizam normativnih rešenja. Ipak, određen stepen konvergencije u nacionalnim zakonodavstvima proističe iz prihvaćenih standarda koji su rezultat zajedničkog pravnog nasleđa Evropske unije, tzv. *acquis communautaire* u relevantnim oblastima. Recimo, u nekim članicama EU, Direktiva o tkivima i ćelijama (Directive 2004/23/EC) još uvek predstavlja jedini važeći okvir za regulaciju domena medicinski potpomognute oplodnje, pored opštih zakona o zdravstvenoj zaštiti, dok neke zemlje imaju set zakona kojima se reguliše ova oblast (ESHRE 2008). Imajući u vidu ovako različite modalitete regulacije MPO, jasno je da će postojati velike razlike u sadržaju i obuhvatu prava iz ove oblasti. Inače, pomenuta Direktiva reguliše pitanja vezana za MPO veoma uopšteno. Na primer, kaže se da će programi transplantacije ćelija i tkiva biti „bazirani na filozofiji dobrovoljne i besplatne donacije, anonimnosti donora i primaoca, altruizmu donora i solidarnosti između donora i primaoca“ (Directive 2004/23/

EC). Standardi koji uređuju kvalitet i bezbednost kroz modalitete institucionalnog i tehničkog funkcionisanja ove oblasti precizirani su u drugim direktivama. Međutim, etički principi i korisnički aspekt ostaju nacionalno regulisani.

Nacionalni zakoni koji regulišu MPO odražavaju razlike među zemljama članicama Evropske unije u „kulturnim, religijskim, političkim, ekonomskim vrednostima i preferencijama“ (Leon, Papetta, Spiliopoulou 2011:280). Takav pluralistički pravni kontekst pruža priliku da se razmotre razlike između zemalja i društvenih normi koje su u osnovi nacionalnog zakonodavstva u ovoj oblasti. Jedna komparativna analiza Austrije, Nemačke i Švajcarske pokazuje velike razlike u određenju ključnih oblasti reproduktivnih prava. Recimo, Austrija je početkom devedesetih oscilirala između katoličkog rigidnog odbacivanja svih oblika novih reproduktivnih tehnologija i liberalnih rešenja, dok se u Nemačkoj većina rešenja novih reproduktivnih tehnologija smatrala nezakonitim (Sass 1996:630).

Komparativna studija iz 2009. godine pokazuje da su različiti modaliteti u definisanju regulative reproduktivnih tehnologija u zemljama EU (ESHRE 2008). Isto tako, zakonodavstvo vezano za drugo reproduktivno pravo – abortus – raznoliko je tako da se kreće od ekstremno konzervativnih modela gde je abortus gotovo potpuno zabranjen osim u ekstremnim slučajevima medicinske opravdanosti, do veoma liberalnih, u kojima je kriterijum legalnosti gestacijska starost fetusa, a ne razlog za abortus.

Drugi važan okvir za evropske zemlje, pa i zemlje Evropske unije u domenu reproduktivnih prava, odnosi se na aktivnosti Evropskog suda za ljudska prava, zasnovanog na Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima (u daljem tekstu Konvencija). U nekoliko slučajeva ovaj sud je dovodio u pitanje saglasnost nacionalnih zakona o abortusu s Konvencijom (Klajn-Tatić 2011). Iako je ovaj sud doneo veliki broj presuda u domenu reproduktivnih prava, ova prava nikada nisu bila označena kao „ljudska prava“ (Oja 2016). U okviru same Konvencije ostavljeno je državama da odrede stepen zaštite fetusa iz člana 2 (pravo na život) i člana 8. koji definiše pravo na privatni i porodični život (tj. pravo žene na samoodređenje) (Klajn-Tatić 2011).

Analiza aktivnosti ovog suda pokazuje da on uglavnom podstiče „normativni narativ materinstva“, naglašavajući ugrožavanje prava na poštovanje privatnog i porodičnog života ili proceduralne propuste, ne ulazeći u nacionalno zakonodavstvo i pravo žene na



namerni prekid trudnoće, već u okviru datih mogućnosti procenjuje da li je izvršeno neko pravo. U nekoliko slučajeva je prihvaćena osnova za tužbu nepoštovanje privatnog i porodičnog života (član 8. Konvencije). Na primer, u slučaju *Tysiact v. Poland*, žena je tužila državu Poljsku jer nije omogućila abortus kako bi bio otklonjen rizik ozbiljnog ugrožavanja zdravlja koje je nastupilo (narušen vid), sud je na sledeći način odgovorio: „Zakonodavstvo koje reguliše prekid trudnoće dotiče sferu privatnog života, zato što u slučaju trudne žene, njen privatni život postaje tesno povezan sa rastućim fetusom“ (Oja 2016:69). Međutim, pitanje abortusa nije dobilo dimenziju univerzalnog prava. Jedan sudija je rekao da se sud ne bavi „apstraktnim pravom na abortus“, a drugi da sud nije „ni dobrotvorna ustanova, ni zamena za nacionalni parlament“, odnosno da ne vodi u pitanje legitimnost normi koje važe, u ovom slučaju u Poljskoj (Oja 2016: 69). Kako uočava Oja, princip „zaslužnog“ abortusa nalazi se u osnovi presuda ovog suda, bilo da je reč o abortusu zbog silovanja, ugrožavanja zdravlja žene ili malformacija fetusa. Sud ne priznaje eksplicitno pravo na abortus kao uslugu koja je neophodna isključivo ženama, odnosno ne nalaže državi/nacionalnom zakonodavstvu da pozitivnim zakonima zaštiti pravo žene (Oja 2016). Iz rodno zasnovane bioetičke perspektive, ne prepoznaje se specifičnost pozicije žene u ostvarenju reproduktivnih prava.

Druga grupa problema kojima se ovaj sud bavio odnosi se na domen koji povezuje pravo na abortus i nove reproduktivne tehnologije. Reč je prvenstveno o pravu na prekid trudnoće u slučaju genetskih bolesti otkrivenih kod fetusa savremenom preimplantacionom genetskom dijagnostikom (PGD). U slučaju *Costa v. Pavan* (2012) u Italiji, roditelji su želeli da spreče rađanje deteta sa cističnom fibrozom, koristeći tehniku preimplantacione dijagnostike. Roditelji su bili nosioci recesivnog gena koji bi mogao rezultirati rađanjem bolesnog deteta, pa su želeli dijagnostikom praktično da „odaberu“ zdrav embrion koji ne nosi problematično nasleđe. Evropski sud za ljudska prava je potvrdio da je narušeno pravo na zaštitu privatnog i porodičnog života i utvrdio da je italijanski zakon nedosledan, jer dozvoljava abortus u slučaju prirodne trudnoće kod fetusa za koji bi se ustanovilo da ima ovu bolest, ali ne pravo na PGD (Oja 2016). Inače, u to vreme je regulativa PGD bila veoma šarolika u EU, od statusa zabranjene metode (Italija, Nemačka), preko zemalja koje su je dozvoljavale (Španija, Britanija),

pa do Finske i Portugala gde se sprovodila bez ikakve regulative (Riezzo 2016). U osnovi zabrane ove metode, italijanska država je navodila zaštitu majke i deteta i dostojanstvo medicinske profesije, ali i onemogućavanje eugeničke zloupotrebe. Međutim, u odluci suda je naglašeno da se koncept „deteta“ (želja roditelja da imaju dete bez genetske bolesti) i „embriona“ ne mogu izjednačiti (European Court of Human Rights 2012). Eugenički argument se često koristi u kritici PGD metode, posebno u slučaju kada se genetskom dijagnostikom utvrdi da će fetus oboleti od neke ozbiljne bolesti koja nastupa kasnije u životu (npr. Hantingtonova bolest): „Takva politika odaje jedan ishodišni eugenski stav prema osobama zahvaćenim takvim stanjem i ignoriše činjenicu da one mogu uživati mnoge srećne godine života bez simptoma“ (Klajn-Tatić 2011:45). Danas se, međutim sve više rade razni skininzi fetusa, uključujući genetske testove. Iako to znači da je određena moć data ženi u ovom domenu, jer ona odlučuje o mogućem prekidu trudnoće, ovo upravljanje „medikalizuje i patologizuje sve trudnoće“, pa se može smatrati da ograničava izbor jer nameće određene postupke (Klajn-Tatić 2011).

Kada se posmatraju promene u oblasti reproduktivnih prava u Evropskoj uniji, stiče se utisak pomeranja ka većim slobodama, ali još uvek ne postoji jasan linearan trend u pravcu liberalnijih propisa kod svih pitanja iz ovog domena. Trajnost bioetičkih dualizama jasno se vidi na primeru Hrvatske, gde su otvorene mogućnosti pomeranja ka liberalnijem zakonodavstvu, ali „klatno“ može ići od liberalnog ka konzervativnom okviru. Na primer, još uvek traju rasprave oko statusa prava na prekid trudnoće u najmlađoj članici Evropske unije. Formalno dozvoljen prekid trudnoće faktički se onemogućava prigovorom savesti lekara ili drugim metodama (Erceg 2014). Protivnici se stalno bore da promene status ovog prava (Galić 2011). Isto važi za oblast MPO, mada je „klatno“ u ovom slučaju najpre bilo na izrazito konzervativnoj poziciji, da bi tek nedavno (2012) liberalnija regulativa bila prihvaćena uz velike otpore. Nekadašnja legislativa u ovoj oblasti smatrala se jednom od najrestriktivnijih u Evropi. Recimo, nije bilo dozvoljeno zamrzavanje embriona već samo polnih ćelija, postojala je obaveza da se svi embrioni vrate u matericu itd. (Galić 2011; Roksandić Vidlička et al. 2012). Danas zagovornici konzervativnog pristupa u medicinski potpomognutoj oplodnji (pripadnici političkog desnog centra) aktivno deluju za vraćanje stare

legislative koja je bila veoma striktna i u skladu s katoličkom bioetikom (Ignjatović, Mijić 2017).

Kao i na globalnom nivou, u domenu regulacije reproduktivnih prava u EU postoji uticaj tradicionalnih normi na aktuelne propise u ovoj oblasti. Preovlađujuće religijske i kulturne tradicije još zvek čine osnovu društvenog normativnog okvira koji definiše prihvatljivu regulativu reproduktivnih prava. U sekularnoj Evropi, religijska bioetika još uvek ima svoje mesto u javnom diskursu i u određenoj meri utiče na regulisanje reproduktivnih prava i ulazi u debatu sa suprotnim pozicijama. Ovde pre svega imamo na umu hrišćansku tradiciju (sa specifičnostima katoličke ili pravoslavne etičke pozicije), ali i preovlađujuće familističke i individualističke kulturne matrice koje direktno ili indirektno usmeravaju pitanja rađanja. Tako se neke religijske dimenzije jasno prepoznaju u savremenom zakonodavstvu evropskih zemalja. Pomenuta je Hrvatska kao zemlja u čijoj regulativi se još uvek jasno prepoznaju principi katoličke bioetike, a slično važi za Grčku i ulogu pravoslavne crkve (Ignjatović, Mijić 2017).

Ako se pogledaju zemlje EU sa dominantnom katoličkom i pravoslavnom tradicijom, moglo bi se reći da generalno pravoslavlje pokazuje liberalnije stavove prema modernim reproduktivnim tehnologijama u odnosu na katolicizam. Konsekventno ovim razlikama, u zakonodavnoj i društvenoj regulaciji u dominantno pravoslavnim zemljama u Evropi nalazimo liberalnije pozicije u vezi s mnogim bioetičkim dilemama u sferi reproduktivnih prava, posebno novih reproduktivnih tehnologija. Teološke pozicije učesnika u bioetičkim debatama manje su rigidne u pravoslavnim zemljama u poređenju sa zemljama s preovlađujućom katoličkom religijom (Ignjatović, Mijić 2017).

Bioetička rasprava o reproduktivnim pravima još uvek se vezuje za religijsku etiku (nekada implicitno), iako je reč o nominalno sekularnim društvima. Regulativa u oblasti prava na abortus i medicinski potpomognute oplodnje u značajnoj meri je pod uticajem vodećih religija u tim zemljama. Tako je Grčka pravoslavna crkva bila snažno protiv izmene zakonodavstva o potpomognutoj oplodnji, ali taj pritisak nije imao efekta (Ignjatović, Mijić 2017). Novi zakon predviđa različite opcije nakon pet godina krioprezervacije embriona, kao što je donacija drugim osobama ili mogućnost da embrioni mogu biti uništeni (Leon, Pappetta, Spiliopoulou 2011). Omogućavanje krioprezervacije nije u skladu s hrišćanskom doktrinom ljudskog dostojanstva. To znači da

svakom embrionu treba dozvoliti da se razvija u adekvatnim uslovima. Ovaj princip dostojanstva nalazi se u osnovi svih hrišćanskih etičkih pozicija, s različitim stepenom uticaja na praktičnu primenu i regulativu. Grčko zakonodavstvo, a ni religijska etika nisu tako striktni u poređenju sa društvima gde dominira katolički uticaj. U katoličkoj bioetici, čak i u najsavremenijim dokumentima koji definišu poziciju crkve, nove reproduktivne tehnologije se odbacuju jer sam proces nije etičan (način „proizvodnje“ embriona), budući da zamenuje bračni okvir i prirodni proces reprodukcije (Mallia 2013). Drugi važan princip kojim se rukovodi katolička bioetika može se videti na pomenutom primeru zabrane PGD u Italiji. Između ostalog, važna etička osnova zabrane počivala je na principu sprečavanja eugenike. Otpor prema novim reproduktivnim tehnologijama i povezivanje sa eugeničkim zloupotrebama eksplicitno je izražen u katoličkoj bioetici. U jednoj ekstremnoj interpretaciji, celokupna oblast novih tehnologija se posmatra kao jedan oblik eugenike (poredeći je sa Hitlerovom eugenikom) jer počiva na maksimiziranju želja i zahteva pojedinca, odnosno narcizmu i egoizmu, kako ističe katolički bioetičar Matulić (Polšek 2006).

Kada se uporede dve religijske pozicije, pravoslavne crkve uglavnom imaju više pragmatičan odnos prema medicinski potpomognutoj oplodnji. Argument „prirodnosti“ (prirodnog zakona) na koji se poziva i katolička bioetika, ovde je revidiran, odnosno u službi bračne dijade: „jer se začecem zapravo samo nanovo uspostavlja prekinuti tijek prirodne energije[...] U slučaju da je veštačka oplodnja jedino rešenje da se dobije potomstvo, izostavljanje takve mogućnosti pod izgovorom da se time narušava prirodni odnos između supružnika je neopravdano, ne samo sa biološke, nego i sa teološke tačke gledišta“ (Maros, citirano prema Ignjatović, Mijić 2017:125). Katolička crkva se pak fokusira na duhovnu stranu braka, pa umesto MPO kao opcije, podstiče vernike na usvajanje dece ili prihvatanje/mirenje sa stanjem neplodnosti (Aničić 2007). Italija i Grčka dobro odražavaju ove razlike u okviru Evropske unije. Ovaj obrazac se uočava i u drugim zemljama izvan EU s većinskim pravoslavnim stanovništvom. Ukrajina i Makedonija imaju vrlo liberalno zakonodavstvo u oblasti MPO. Međutim, Srbija je više konzervativna u poređenju s grčkim ili makedonskim zakonodavstvom, ali manje konzervativna od hrvatskog zakonodavstva (Ignjatović, Mijić 2017).

Ne postoji jedinstven kontinuum liberalno-neliberalno za sva reproduktivna prava u evropskom okviru. Pozicije oko nekih pitanja

u političkom diskursu mogu da konvergiraju iako pripadaju primarno različitim ideološkim okvirima. Dobar primer ove relacije između ideologije i bioetike jeste odnos feminističkih i rodno orijentisanih politika prema surogat materinstvu u EU. U definisanju etičke pozicije prema ovoj vrsti reproduktivnog prava, došlo je do saglasnosti oko protivljenja gestacijskom surogat materinstvu u radikalno feminističkim i konzervativnim krugovima u EU i odlukom Evropskog parlamenta (Ignjatović, Bošković 2017; European Parliament 2015). Surogat-materinstvo je generalno odbačeno kao neetično na tragu radikalnog feminističkog okvira s primesama marksističkog feminizma. Neetičnost ove metode za omogućavanje reprodukcije proizlazi iz činjenice da se telo žene surogat-majke eksploatiše, bilo kao plaćena usluga čime se ističe njena klasna dimenzija, bilo iz altruističkih razloga, što je opet shvaćeno kao maska za patrijarhalni model koji ženu prisiljava da se ostvari kao majka što je određena interiorizovana pozicija. Moglo bi se reći da je to „narrativ normativnog materinstva“ (Oja 2016). S druge strane, dominantne politike rodne ravnopravnosti mnogo više su progresivne u domenu koji se tiče reproduktivnog ishoda, tj. roditeljstva kao prakse. U ovom slučaju se ističe „novi rodni ugovor“, tj. princip „pravednije distribucije obaveza“ između muškaraca i žena oko odgajanja dece i praksi roditeljstva (Booth & Bennett 2002; Ignjatovic & Boskovic 2013).

Ne samo da ideologije i bioetičke pozicije pokazuju nekoherentnost, već često regulaciju reproduktivnih prava u nacionalnim zakonodavstvima nije moguće jednoznačno smestiti na kontinuumu liberalno-konzervativno. Zemlje EU u kojima je liberalan pristup abortusu, mogu imati striktniju regulativu potpomognute oplodnje, tj. novih reproduktivnih tehnologija. To znači da se određeni religijski i kulturni okvir ne preslikava jednoznačno na pravni domen. Razlike postoje i unutar jedne zemlje u odnosu na različita reproduktivna prava. Zemlja s veoma snažnim uticajem Katoličke crkve, Hrvatska, ima daleko liberalnije zakonodavstvo u sferi prekida trudnoće, dok je domen potpomognute oplodnje tek u novom zakonu postao liberalniji, ali njegova implementacija je praćena snažnim glasovima protivljenja iz tabora pristalica Katoličke crkve, konzervativnih političkih stranaka i javnosti koja sledi ovu etičku matricu. S druge strane, u katoličkoj Austriji čuvanje zamrznutih embriona bilo je ograničeno na godinu dana a nakon toga su mogli biti uništeni, a pravo na abortus je takođe osciliralo između konzervativnih stavova

i liberalnih pozicija (Sass 1996:630). Eksplicitna diskriminacija žena prema bračnom statusu u pristupu reproduktivnim tehnologijama postojala je u austrijskom zakonodavstvu. Isključivo su udate žene i žene u vanbračnoj zajednici imale pravo na MPO i donaciju sperme, dok su metode poput surogat materinstva, donacije jajnih ćelija i heterologne oplodnje bile zabranjene (Sass 1996: 630).

Danas je u Evropskoj uniji uglavnom zakonski dozvoljena i tehnički izvodiva heterologna potpomognuta oplodnja (donacija jajnih ćelija i sperme), ali nemaju još uvek sve kategorije korisnika pravo na MPO, osim standardnog heteroseksualnog para (ESHRE 2008). Nedavno, jednom lezbejskom paru u Francuskoj nije dozvoljena usluga MPO, a to nije proglašeno diskriminacijom. Ipak, aktivnosti predsednika Makrona ukazuju da će se regulatorni okvir menjati (Le Figaro 2018). Takođe, još uvek postoje razlike među zemljama u odnosu na neke specifične kategorije, kao što su žene koje su prošle menopauzu, a žele da ostvare materinstvo putem donacije jajnih ćelija. Slučaj žene u Rumuniji koja je rodila dete u 66. godini bio je predmet oštrih polemika o „materinstvu u post-menopauzi“ (Cutas 2007). Za razliku od ovog prava na reprodukciju (tj. roditeljstvo), gde su mišljenja podeljena, pitanje surogat materinstva ujedinilo je EU u jasnom negativnom stavu da ovaj oblik MPO nije prihvatljiv (Ignjatović, Bošković 2017; European Parliament 2015).

### **Domen reproduktivnih prava u Srbiji u kontekstu pridruživanja Evropskoj uniji**

Reproduktivna prava nisu posebno praćena u procesu pridruživanja Srbije EU, kroz proces prilagođavanja zakonodavstva, ali na određenim mestima postoje naznake da se neki aspekti ovih prava uzimaju u obzir u oceni napretka Srbije. Reproductivna prava se razmatraju kroz tri modaliteta: 1) kao implicirano pravo na odgovarajuće metode da se ostvari roditeljstvo (potpomognutom oplodnjom ili usvajanjem) kod pojedinih grupa (npr. pitanje istopolnih brakova ili registrovanog partnerstva za pripadnike LGBTI populacije jeste predmet evaluacije napretka); 2) kao implicirano pravo na odlučivanje o tome da se ostvari roditeljstvo (problem ranih brakova kod romske populacije je dotaknut u jednoj rečenici, poglavlje 24); 3)

usaglašenost sa standardima EU koji se odnose na „krv, tkiva, ćelije i organe“, gde u širem smislu spadaju i tehnologije medicinski potpomognute oplodnje. Ova pitanja spadaju u poglavlje 28 (zaštita potrošača i zaštita zdravlja).

Kada je reč o pomenutom segmentu usaglašavanja s pravnom tekovinom EU (*acquis communautaire*), donet je zakon koji reguliše transplantaciju tkiva/organa i donorstvo u ovoj oblasti. U poslednjem izveštaju o napredovanju Srbije, usaglašavanje u ovoj oblasti ocenjeno je kao „ograničen napredak“. Navodi se da su „zakon o transfuzionoj medicini i biomedicinski potpomognutoj oplodnji definisani tako da su u potpunosti saglasni sa *acquis...* primena zakona počinje u januaru 2019. godine“ (European Commission 2018). Politika podsticanja reprodukcije (tj. „populaciona politika“) kao mogući izvor bioetičkih dilema, nije predmet razmatranja praćenja napretka Srbije u reformama očekivanim kao preduslov za priključenje EU. U članu 42. navode se „prinudni abortus i prinudna sterilizacija“, pri čemu su obuhvaćeni „abortus žene bez njenog prethodnog i informativnog pristanka“ i „operacija u svrhu ili uz ishod onemogućavanja prirodne reprodukcije kod žene bez njenog informativnog pristanka ili razumevanja procedure“ (Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici 2013).

Dodajmo tome da kada je reč o drugim međunarodnim dokumentima relevantnim za reproduktivna prava, u Srbiji su usvojeni zakoni koji se odnose na prihvatanje bitnih konvencija iz ovog domena: Zakon o potvrđivanju Konvencije o zaštiti ljudskih prava i dostojanstva ljudskog bića u pogledu primene biologije i medicine: Konvencija o ljudskim pravima i biomedicini i Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici. Kada je reč o abortusu, koji je liberalno regulisan, ali osuđivan kao neetičan u javnom diskursu (govori se o „abortusnoj kulturi“), nije izgledno da će neke najave obaveznog savetovanja pre sprovođenja prekida trudnoće izmeniti status ovog prava u Srbiji (Nedeljnik 2016). Reproduktivnim pravima bavi se takođe „Strategija prevencije i zaštite od diskriminacije“ (2013), posebno pitanjem abortusa: „Ustav garantuje i slobodu odlučivanja o rađanju na sledeći način: „Svako ima pravo da slobodno odluči o rađanju dece“. Međutim, slobodu odlučivanja o rađanju dece bi ustavno trebalo odrediti kao pravo koje pripada isključivo ženi. Takvo rešenje sadržano je u

Porodičnom zakonu, koji propisuje da „žena slobodno odlučuje o rađanju“ (Strategija prevencije i zaštite od diskriminacije 2013:32). Strategija ne razmatra druga reproduktivna prava.

U Srbiji se, za razliku od Hrvatske, manje polemize oko MPO na bioetičkoj ravni. Glavno pitanje koje dominira javnim i medijskim diskusijama jeste ko ima pravo na besplatne pokušaje vantelesne oplodnje u okviru sredstava državnog Fonda za zdravstveno osiguranje. Etička debata se vodi u okvirima utilitarnosti i bazične pravednosti: ko ima pravo na besplatnu potpomognutu oplodnju da bi se ostvario što veći uspeh u primeni procedure (dijagnostički kriterijumi pacijenata) i koliko sredstava će biti dodeljeno iz sredstava državnog zdravstvenog fonda (broj pokušaja MPO, pre svega vantelesne oplodnje). O etičkim dilemama u vezi s pitanjima višeploidne trudnoće, vrste stimulacije kod postupka čime se kontroliše broj stvorenih embriona, uništavanja viška embriona, genetskog skrininga embriona i sl., koja su još uvek u žarištu bioetičke rasprave (kako laičke tako i religijske) u susednoj Hrvatskoj i mnogim zemljama EU, daleko manje ili uopšte se ne raspravlja u Srbiji (Ignjatović, Mijić 2017).

Iako etička pitanja nisu u fokusu javnosti, analiza zakonodavnog okvira za realizovanje potpomognute oplodnje, otkriva jasne etičke pozicije, manje ili više eksplicirane. Novi Zakon o biomedicinskoj potpomognutoj oplodnji (2017), kao i prethodni (Zakon o lečenju neplodnosti postupcima biomedicinski potpomognutog oplodjenja 2009), ističu princip integriteta, odnosno „Načelo zaštite ljudskog bića ostvaruje se [...] uz zaštitu individualnosti ljudskih bića i celovitost embriona“ (Zakon o biomedicinskoj potpomognutoj oplodnji 2017, čl. 5). Ovaj princip je, međutim, nesaglasan s ciljem rađanja deteta koji je postavljen kao želja potencijalnih roditelja. U ovom slučaju nema dileme da prioritet imaju (potencijalni) roditelji (Ignjatović, Mijić 2017).

Kada je reč o etičkim aspektima koji se mogu smatrati bitnim u ovoj sferi, oni se pre svega odnose na dostupnost tehnika i postupaka medicinski potpomognute oplodnje i osnova za ostvarenje prava na pomoć državnog fonda (heteroseksualni parovi, pojedinci, LGBT, koji dijagnostički kriterijumi su prihvaćeni). Većina pitanja povezanih s novim rešenjima u regulativi ove oblasti posmatra se iz ugla utilitarnosti. Odnosno, postoji prećutna saglasnost o prihvatljivom okviru korisnika prava u dominantnom javnom diskursu, pa se rasprave vode unutar ovog zadatog okvira (npr. pravo LGBT osoba



na MPO ne dolazi u fokus rasprava). Bioetičke dileme su pretočene u diskusiju o pravednoj raspodeli resursa, tako da azoospermija kao dijagnostički kriterijum koji ne dozvoljava pomoć države u MPO, mnogo više pokreće raspravu i aktivizam (samoorganizovanje ugroženih parova, delovanje organizacije „Šansa za roditeljstvo“) nego pitanje koliko embriona treba vratiti prilikom transfera, koliko zamrznuti, da li ih uništiti i kada. Zajednički etički relevantan kriterijum za većinu gorućih pitanja oko MPO u Srbiji, može se označiti kao rudimentarni utilitarizam u zadatim ograničenim resursima (državnim ili individualnim), u svakom slučaju u kontekstu oportunitetnih troškova mnogo više nego slike čoveka, početka života i ispravnosti odluka koje su deo nekog kompleksnijeg filozofsko-religijskog bioetičkog modela. Tako je broj embriona koji se vraćaju u uterus isključivo sagledan iz ugla uspešnosti, odnosno krajnjeg ishoda rađanja (bar jednog) deteta, sa što manje pokušaja (primenjenih postupaka).

Samo zakonodavstvo počiva na kriterijumu efikasnog trošenja resursa, što je generalno očekivano, ali ova efikasnost nije uvek logično definisana. Recimo, upravo zbog namere da se resursi što bolje iskoriste, granica za žene koje imaju pravo na državnu pomoć u MPO postavlja se na 42 godine (Zakon o biomedicinski potpomognutoj oplodnji, 2017). Takođe, dijagnoza azoospermije isključuje državno finansiranje MPO (prvenstveno vantelesne oplodnje) (RFZO 2018). Međutim, tehnologija MPO je toliko napredovala da oba navedena kriterijuma postaju problematični, dok se svakako mogu preispitati iz ugla pravednosti za određene dijagnoze. Ako se kao bioetički dominantni model posmatra ono što je definisano u pozitivnom zakonodavstvu, onda je jasno da nova regulativa u Srbiji zadržava pravila iz prethodnog zakona što se tiče zabrane surogat materinstva, dok su homologne i heterologne forme MPO dozvoljene, odnosno uvoz i izvoz reproduktivnih ćelija (Ignjatović, Mijić 2017). Naravno, nisu svi preduslovi za sprovođenje heterologne oplodnje stvoreni (banka sperme), ali ova opcija je sada etički neupitna, a može se očekivati eventualna debata kada dođe do realizacije u tehničkom smislu, vezano za to ko ima pravo na ovu proceduru – po zakonu žene bez partnera imaju pravo, muškarci nemaju to pravo. Pravo žena bez partnera nije precizno definisano, osim što se navodi da one imaju pravo pod posebnim okolnostima. Osim rodne podele u definisanju prava na MPO, iza ovih odredbi mogu se iščitavati i prećutni kriterijumi kao što je seksualna orijentacija. Inače, zakon iz 2017. godine zadržava

poželjnost heteroseksualnog para za MPO, tj. navodi se da muškarac i žena koji žive zajedno ili su u braku imaju pravo na MPO (Zakon o biomedicinski potpomognutoj oplodnji 2017).

Surogat materinstvo ostaje zabranjeno po novom zakonu (Zakon o biomedicinski potpomognutoj oplodnji 2017). Iz etičkog ugla posmatrano, za razliku od surogat materinstva, presađivanje materice nije izazvalo polemike u javnosti, naprotiv, komentari su uglavnom pozitivni (Popović 2017). Odnos javnosti je veoma drugačiji u odnosu na surogat materinstvo, mada je ovde reč o jednoj vrsti kvazi-surogat materinstva transplantacijom organa koji je ključan za razvoj fetusa. Moglo bi se reći da je ova društvena prihvatljivost transplantacije na liniji sa institucionalnom podrškom transplantaciji generalno, posebno od Srpske pravoslavne crkve (SPC 2011).

Posebno etičko pitanje kod heterologne MPO odnosi se na zaštitu privatnosti i identiteta donora polnih ćelija. Rešenje koje zakon definiše jeste da se identitet donora štiti, ali takođe i prava deci rođenoj u tom postupku: sa 15 godina, deca mogu saznati neke informacije o donoru, pre svega iz medicinskih razloga (Zakon o biomedicinski potpomognutoj oplodnji 2017). Zanimljivo je da pitanje krioprezervacije koja se sada reguliše na nacionalnom nivou, nije podstaklo značajne debate, za razliku od Hrvatske. Aktuelni hrvatski zakon sada je sličan srpskom zakonu u domenu krioprezervacije, ali ima snažne protivnike u političkim krugovima desnice i crkve.

Neki drugi aspekti reprodukcije koji se odnose na širi domen reproduktivnih prava, pre svega prisilne brakove, nisu dobili previše pažnje javnosti. Reč je o maloletničkim brakovima i ranom rađanju, posebno u nekim etničkim i religijskim grupama. Reč je o svojevrsnoj prećutoj diskriminaciji, jer su ovi problemi prepušteni vansistemskom rešavanju i oslanjanju se na nevladine organizacije i elitu iz tih grupa, posebno kod Roma, tako da čak i feminističke grupe i aktivistkinje za rodnu ravnopravnost ovo prepuštaju kao „unutrašnje“ pitanje, pa je to svojevrsna prećutna diskriminacija (Ignjatovic & Boskovic 2017).

## Zaključak

Imajući u vidu navedene odlike stanja reproduktivnih prava, reklo bi se da je mogućnost elementarne standardizacije reproduktivnih prava danas gotovo nepostojeća na globalnom nivou.

Dominacija nacionalnih kulturnih i religijskih specifičnosti u njihovom određenju i etička kompleksnost svakako otežavaju njihov status. Kao što je pokazano (posebno na primeru Hrvatske), duboka podeljenost oko klasičnih (abortus) ili novih (medicinski potpomoognute metode) reproduktivnih prava, utiče permanentno na regulativu, ponekad delujući kao klatno koje se uvek može pokrenuti u suprotnom smeru, ka drugačijim društveno prihvatljivim normama. U Srbiji se trenutno stiče utisak da nema ozbiljnih, ili bar dovoljno snažnih tendencija ka rigidnijim propisima u oblasti reproduktivnih prava. U poređenju sa Evropskom unijom, Srbija još uvek ima regulativu u ovoj oblasti koja velikim delom prati kretanja u liberalno usmerenim zakonodavstvima članica EU (kada je reč o abortusu, odnosno novim reproduktivnim tehnologijama), izuzev reproduktivnih prava pojedinih kategorija: prava LGBT osoba na reprodukciju i prava određenih dijagnostičkih grupa u okviru državnog fonda za MPO.

## LITERATURA

- Booth Christine, Bennett Cinnamon. 2002. Gender mainstreaming in the European Union: Towards a new conception and practice of equal opportunities? *European Journal of Women's Studies*, 9 (4): 430–446.
- Committee on the Elimination of Discrimination against Women. 2011. *Concluding observations of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women: Costa Rica* (CEDAW/C/CRI/5–6).
- Directive 2004/23/EC of the European Parliament and of the Council on setting standards of quality and safety for the donation, procurement, testing, processing, preservation, storage and distribution of human tissues and cells. *EUR-Lex. Official Journal of the European Union*. 2004 (102): 48–58.
- Erceg Heni. 2014. Alibi za savjest. *Peščanik*. Dostupno na: <https://pescanik.net/alibi-za-savjest/> (02.10.2018)
- ESHRE. 2008. Comparative Analysis of Medically Assisted Reproduction in the EU: Regulation and Technologies (SANCO/2008/C6/051)
- European Commission. 2018. Serbia 2018 Report.
- European Court of Human Rights. 2012. Press Release. ECHR, 327 (2012).
- European Parliament. 2015. Report on the Annual Report on Human Rights and Democracy in the World 2014 and the European Union's policy on the matter (2015/2229(INI)).

- Galić Branka. 2011. Reprodukcija i društvena kontrola: reproduktivni status žena u Hrvatskoj i stavovi o njihovim reproduktivnim pravima. In: *Ljudska prava žena*. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Holland Stephen. 2011. The virtue ethics approach to bioethics. *Bioethics*, 25 (4):192–201.
- Ignjatović Suzana, Bošković Aleksandar. 2013. Are we there yet?: Citizens of Serbia and public policy on gender equality within the EU accession context. *European Journal of Women's Studies*, 20(4):425–440.
- Ignjatović Suzana, Mijić Emilija. 2017. New Reproductive Technologies and religion in Serbia and Croatia. In: Mirko Blagojevic, Zlatko Matic (eds.) *Religion in Contemporary Society*. Belgrade: Institute of Social Sciences; Pozarevac: Department of Education and Culture, Serbian Orthodox Diocese of Branicevo.
- Ignjatović Suzana, Bošković Aleksandar. 2017. Gender Equality in Serbia. In Anders Ortenblad, Raili Marling, Snjezana Vasiljevic (eds.) *Gender Equality in a Global Perspective*. Routledge.
- Keller Linda. 2014. The impact of states parties' reservations to the convention on the elimination of all forms of discrimination against women. *Michigan State Law Review*, 309 (2):309–326.
- Klajn-Tatić Vesna. 2011. Aktuelni problemi abortusa, prenatalnog genetskog testiranja i upravljanja trudnoćom. *Stanovništvo*, 1:33–52.
- Leon Grigorios, Papetta Angela, Spiliopoulou Chara. 2011. Overview of the Greek legislation regarding assisted reproduction and comparison with the EU legal framework. *Reproductive BioMedicine Online*, 23:820–823.
- Le Figaro. 2018. Exclure les lesbiennes de la PMA n'est pas discriminatoire, selon le Conseil d'État. Dostupno na: <http://www.lefigaro.fr/actualite-france/2018/10/02/01016-20181002ARTFIG00384-exclure-les-lesbiennes-de-la-pma-n-est-pas-discriminatoire-selon-le-conseil-d-etat.php> 03.10.2018.
- Oja Liiri, Yamin Alicia Ely. 2016. Woman' in the European human rights system: How is the reproductive rights jurisprudence of the European Court of Human Rights constructing narratives of women's citizenship? *Columbia Journal of Gender and Law*, 32 (1):62–95.
- Oja Liiri. 2017. Why is a "Good Abortion Law" Not Enough? The Case of Estonia. *Health and Human Rights Journal*, 19 (1):161–172.
- Mallia Pierre. 2013. Developments in IVF legislation in a Catholic Country. *Med Health Care and Philos*, 16:385–390.
- Nedeljnik. 2016. Planira se osnivanje Saveta za borbu protiv abortusa. Dostupno na <http://www.nedeljnik.rs/vesti/portalnews/nova-planira-se-osnivanje-save-ta-za-borbu-protiv-abortusa/> 04.10.2018.

- Polšek Darko. 2006. Anatomija jednog paternalističkog i anti-liberalnog stava prema suvremenoj eugenici. *Filozofska istraživanja*, 1:179-193.
- Popović Olivera. 2017. Jedinstvena transplantacija materice obavljena u Beogradu. *Politika*. Dostupno na <http://www.politika.rs/sr/clanak/377382/Uradena-prva-transplantacija-materice-u-Srbiji> 04.10.2018.
- RFZO. 2018. Uputstvo za sprovođenje lečenja neplodnosti postupcima biomedicinski potpomognutog oplodjenja (BMPO). Dostupno na <https://www.rfzo.rs/download/vto/Uputstvo%20BMPO.pdf> 04.10.2018.
- Riezzo Irene, Neri Margherita, Bello Stefania, Pomara Cristoforo, & Turillazzi Emanuela. 2016. Italian law on medically assisted reproduction: do women's autonomy and health matter? *BMC Women's Health*, 16, 44.
- Roksandić Vidlička Sunčana, Hrštic Dijana, Kirin Zrinka. 2012. Bioethical and legal challenges of surrogate motherhood in the Republic of Croatia. *JADR*, 3 (5):37-67.
- Sass Hans-Martin. 1996. Bioetika u Europi. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 5 (3-4) (23-24):629-649.
- SPC. 2011. Ukratko o transplantaciji. Dostupno na: [http://www.spc.rs/sr/ukratko\\_o\\_transplantaciji](http://www.spc.rs/sr/ukratko_o_transplantaciji) 04.10.2018.
- Strategija prevencije i zaštite od diskriminacije. 2013. Službeni glasnik RS, br. 55/05, 71/05 –ispravka, 101/07, 65/08, 16/11, 68/12 – US i 72/12).
- UNFPA. 2011. *Inter-Agency Reproductive Health Kits for Use in Crisis Situations*.
- UNFPA. 2018. *Annual Report*.
- UNFPA, OHCHR, Danish Institute for Human Rights. 2014. *Reproductive Rights are Human Rights: A Handbook for National Human Rights Institutions*. HR/PUB/14/6.
- Valerio Carlos, Vargas Karen, & Raventós Henriette. 2017. IVF in Costa Rica. *JBRA assisted reproduction*, 21(4):366-369.
- World Health Organization. 2006. *Reproductive Health Indicators*.
- Zakon o lečenju neplodnosti postupcima biomedicinski potpomognutog oplodjenja*. 2009., Službeni glasnik RS, 72/2009.
- Zakon o medicinski pomognutoj oplodnji*. 2012. NN 86/12.
- Zakon o potvrđivanju Konvencije o zaštiti ljudskih prava i dostojanstva ljudskog bića u pogledu primene biologije i medicine: Konvencija o ljudskim pravima i biomedicini*. Sl. glasnik RS – Međunarodni ugovori", br. 12/2010.
- Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici*. 2013. Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori, 12/2013.
- Zakon o biomedicinski potpomognutoj oplodnji*. 2017. Službeni glasnik RS, 40/2017.

Suzana Ignjatović

**BIOETHICAL DILEMMAS AND  
REGULATIONS OF REPRODUCTIVE  
RIGHTS IN SERBIA AND THE EU IN  
COMPARATIVE PERSPECTIVE**

---

**Abstract**

the paper explores the status of reproductive rights in Serbia, within the EU accession context. The article also provides an overview of the global situation of reproductive rights, including a culture-based variety of regulations and implementation practices. The analysis seeks to examine the background of human reproduction and reproductive rights

within the given context (Serbia and the EU), focusing on the most prominent bioethical positions, various cultural patterns (especially, the role of religion), and the dominant ideologies and political factors affecting the status of reproductive rights. A comparative perspective is used to assess the achieved reproductive rights in Serbia and to comprehend the impact of the EU accession process in this area. New reproductive technologies and the right to abortion are the most prominent bioethical challenges in the European Union and Serbia.

**Key words:** reproductive rights, bioethics, Serbia, the EU.

**ANA VUKOVIĆ**

Stručna savetnica u Centru za sociološka i antropološka istraživanja  
Instituta društvenih nauka u Beogradu  
[annvukovic@yahoo.com](mailto:annvukovic@yahoo.com)

---

# Žene u Srbiji o pravu na abortus<sup>1</sup>

---

## Apstrakt

U radu analiziramo stavove opšte populacije žena u Srbiji o pravu na abortus na osnovu podataka iz empirijskog istraživanja. Cilj rada jeste da ukaže na stav žena o pravu na abortus, ali i na stavove žena ispitanica o braku i porodici uzimajući u obzir starosnu dob i nivo obrazovanja. Tema je utoliko značajnija ukoliko se zna da je pravo na abortus danas često predmet diskusija u Evropi. Prema našim nalazima žene u Srbiji, u većini, smatraju da je abortus pravo supružnika (partnera) da odlučuju o potomstvu i pravo žene da odlučuje o svom telu. Ukidanje prava na namerni prekid trudnoće nije opcija koju naše ispitanice podržavaju.

**Ključne reči:** pravo na abortus, žene, stavovi, brak, reproduktivno ponašanje, Srbija.

263

## Uvod

■ Jedna od predrasuda jeste ta da je namerni prekid trudnoće tekovina savremenog društva. I u pradavna vremena žene su pribegavale prekidu trudnoće iz različitih razloga, pomenimo samo neke: siromaštvo, incest, migracije i sl. Ono što razlikuje pradavni period od savremenog jesu otkrića u medicini koja su s jedne strane uslovljena potrebom za pronalaženjem i korišćenjem različitih vidova kontracepcije, ali s druge strane i potrebom da se razumeju i razlozi koji dovode do odluka da se namerni prekid trudnoće koristi i povrh svih metoda koje treba da spreče da do abortusa dođe. Zakon o biomedicinskoj potpomognutoj oplodnji usvojen je 2017. godine u Srbiji<sup>2</sup>, u toku su i diskusije o mogućnosti uvođenja surogat

---

<sup>1</sup> Rad je napisan u okviru projekta Instituta društvenih nauka *Strukturne, društvene i istorijske promene srpskog društva u kontekstu evropskih integracija i globalizacije* (179039), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

<sup>2</sup> Više o Zakonu dostupno je na: <http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/lat/pdf/zakoni/2017/3428-16%20lat.pdf>.



materinstva<sup>3</sup>, i čini se sve da se „namernim” putem i različitim biotehnoškim tehnikama (a šire bioinženjeringom) društvenim akterima omogućiti da zadovolje potrebu za potomstvom. Kada je, međutim u pitanju pravo žene na abortus, takođe nameran i veštački izazvan čin – dovodi se često pod znak pitanja, pa je „najozbiljnija antiabortusna inicijativa u novije vreme registrovana jula 2013. Tada je Ministarstvo zdravlja naložilo Republičkoj stručnoj komisiji za zdravstvenu zaštitu žena, dece i omladine da razmotri opravdanost predloga o zabrani abortusa koji je upućen u kabinet predsednika Srbije. Predlog je obrazložen činjenicom da je populaciona situacija u Srbiji loša, i da bi se tom merom ona poboljšala. Republička stručna komisija je dala negativno mišljenje na prosleđen predlog” (Rašević 2017:135).

Pravo žena na abortus podložno je promeni u zavisnosti od ideoloških i političkih programa, a politički konteksti koji određuju zakon o abortusu će nastaviti da se menjaju. Na određenom nivou neželjene trudnoće će i dalje postojati, uprkos upotrebi kontracepcije, zbog toga će abortus ostati kao neophodan odgovor za zajednički problem, a implikacije za politike i programe će se značajno razlikovati između i unutar zemalja u zavisnosti od konteksta. Da bi se ispunilo ljudsko pravo svih pojedinaca i parova da slobodno i odgovorno odlučuju o broju dece, razmaku i vremenu rođenja, neophodno

---

<sup>3</sup> Žene u Srbiji načelno podržavaju potrebu i želju žena i muškaraca za potomstvom, i kod surogat materinstva postoje dileme i nedoumice, kao i nedovoljno poznavanje svih pravnih i društvenih posledica koje mogu nastati njegovim korišćenjem. Svaki mehanizam koji je pravno (ugovorno) određen, ne može uvek da predvidi situacije u kojima su uključeni indolentnost ili „višak emocija” – npr. slučajevi u kojima roditelji odustaju od deteta koje je dobijeno procesom surogat materinstva ili surogat majke koje se tokom procesa vežu za dete i žele da odustanu od odvajanja nakon toga; zloupotreba nižeobrazovanih potencijalnih surogat majki i druge posledice. Surogat materinstvo ne može, na primer, da predvidi kako će, usled dugotrajne prakse korišćenja ovog oblika reprodukcije, reagovati deca rođena surogat materinstvom: da li će i koja pitanja postavljati sebi i svom užem i širem okruženju o načinu svog dolaska na svet, posebno ako žive u društvu koje potencira da se deca rađaju iz ljubavi muškarca i žene, da je majka ona osoba koja ih nosi u stomaku devet meseci; da li su željena ili neželjena deca ako surogat majka koja ih je nosila devet meseci nema pravo da ih vidi i upozna i sl. Ova i druga pitanja bila su razmatrana u okviru Interaktivne diskusije na temu: „Surogat materinstvo u Srbiji”, Multikongres Serbian Visions, Institut društvenih nauka i Resursni centar za podršku istraživanjima, Beograd, Srbija, 27. novembar 2016.

je da vlade garantuju pristup kvalitetnim informacijama i uslugama reproduktivnog zdravlja, a to uključuje i bezbednu zaštitu od abortusa (*Abortion Worldwide: Uneven Progress and Unequal Access* 2017).

U Evropi se danas u dve zemlje odvijaju različiti društveni procesi kada je u pitanju pravo žene na abortus. Prva je Poljska u kojoj već nekoliko godina postoji jaka kampanja da se ukine pravo na abortus. Druga je Irska, gde je ženama prvi put dozvoljeno pravo na abortus, nakon glasanja na referendumu 2018. godine<sup>4</sup>. Posle pada socijalizma 1989, jedno od prvih pitanja koje je pokrenula Katolička crkva u Poljskoj bilo je pravo na abortus (Mishtal 2009). Već nekoliko godina u Poljskoj se organizuju masovni protesti protiv ograničavanja i restrikcija ovog prava.<sup>5</sup> Iako društveni i ekonomski kontekst ove dve zemlje nije moguće porediti, prisutne su i neke sličnosti: u obe zemlje postoji snažan uticaj i upliv crkve, u obe zemlje žene su ili pribegavale ilegalnim abortusima, ili putovale u susedne zemlje da bi se podvrgle namernom prekidu trudnoće. Dakle, u evropskom kontekstu u 21. veku, imamo potpuno dve različite okolnosti gde, s jedne strane – žene po prvi put dobijaju pravo na abortus, a s druge – grčevito se bore da to pravo zadrže. I u drugim zemljama ne jenjavaju diskusije u kojima se povremeno pravo žene na abortus dovodi u pitanje.

U bivšoj Jugoslaviji abortus je legalizovan 1952. godine, kada je stupila na snagu Uredba o postupku izvršenja dozvoljenog abortusa (Sl. List FNRJ 4/52) – „abortus je dozvoljen da zaštiti život i zdravlje žene kako bi se sprečilo rađanje deteta sa ozbiljnim fizičkim ili mentalnim nedostacima, nakon krivičnog dela silovanja, seksualnog odnosa sa nesposobnom osobom ili sa maloletnikom, ili iskorišćavanjem položaja, zavođenja ili incesta. Uredbom je predviđen izuzetak, gdje je bilo opravdano osnovano verovanje da bi porođaj mogao da ugrozi zdravlje žene „zbog naročito teških finansijskih, ličnih ili porodičnih okolnosti“. Abortus se može obaviti do tri

<sup>4</sup> Više o referendumu u Irskoj o pravu na abortus: [https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2018/05/24/six-things-to-know-about-irelands-abortion-vote/?noredirect=on&utm\\_term=.2f52514620eb](https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2018/05/24/six-things-to-know-about-irelands-abortion-vote/?noredirect=on&utm_term=.2f52514620eb), 30.08.2018.

<sup>5</sup> Više o protestima u Poljskoj na: <https://www.theguardian.com/world/2018/mar/23/abortion-poland-mass-protests-against-tightening-of-law>, 30.08.2018.

meseca nakon začeća (član 3. Uredbe), iako se ta granica nije primenjivala na prekid trudnoće iz razloga koji se odnose na život i zdravlje žene. Sama žena je imala pravo da traži abortus, a kada su uključeni razlozi koji se odnose na zdravlje i život žena, lekar zadužen za ženu takođe može tražiti abortus. Interesantno je da Uredbom nije predviđena saglasnost roditelja ili staratelja, u slučajevima žena koje su bile u pravnom dobu ili onih koji su invalidi za rad" (Konstantinović-Vilić, Petrušić 1997:22–23).<sup>6</sup>

Osvrnimo se na krizne devedesete godine prošlog veka, kada su samo feministkinje, i drugi retki pojedinci koji se ne deklariraju tako, reagovali na u javnosti oštre napade političkih i crkvenih aktera na žene i nameru da se ukine pravo na abortus. Nepodnošljiva „buka“ oko toga da su sve žene odgovorne za stanje nacije i države i tada i u budućnosti, dok se na drugoj strani na vestima i u emisijama pokazuju leševi, i osakaćeni mladići – bila je i kontradiktorna i nemoralna. Pokušaj da se ženama 1994. godine ukine pravo na namerni prekid trudnoće naišao je na reakciju feministkinja izražen u stavu da je pravo žene da odlučuje o rađanju, i u stavu da je „kampa-nja koju vode konzervativne društvene snage u Jugoslaviji kao što su Srpska Pravoslavna Crkva, Srpska akademija nauka i umetnosti i Srpsko lekarsko društvo, odnosno istaknuti pojedinci iz ovih institucija, izaziva uznemirenost i zabrinutost u ženskoj javnosti u svetu. Ne mogu se svi problemi društva rešiti preko leđa žene, tim pre što žene nisu odgovorne za rat, nasilje i bedu u kojoj se Jugoslavija našla“ (Četković 1998: 111). Jedan od proglašenja i zahteva feministkinja bio je da se novi atak na ženska ljudska prava pravda populacionom politikom: „populaciona politika zahteva i tu nužnu meru jer je srpski narod pretrpeo gubitke u ratu i izbeglištvu“. „Muškarci (čitaj: motorci – akademici, popovi, poslanici [...]) se igraju rata, pokose koju desetinu hiljada stasalih mladića i onda pritiskom na žene ispravljaju svoje brljotine. Dokle bre!“ (Četković 1998:117).

Danas su mlađe generacije žena često nedovoljno upoznate sa istorijatom kako zadobijanja prava na abortus, tako i pokušaja i zahteva da se na različite načine uvedu restrikcije prava i da se

<sup>6</sup> Više o proceduri namernog prekida trudnoće u ovom periodu videti u Konstantinović-Vilić S., Petrušić N., „The Right to Abortion Legislation and Practice“ in *Women's rights and social transition in FR Yugoslavia*, (ed.) Nikolić Ristanović V. Belgrade: Center for Women's Studies, Research and Communication, 1997.

pravo na abortus potpuno zabrani. Nedovoljno su upoznate koje su posledice potpunog ukidanja prava, kao i koliko je važno da znaju kakve su posledice lične „liberalne upotrebe“ abortusa za rešenje neželjene trudnoće. Pojedinci koji smatraju da je feminizam „kriv“ za fenomen nedovoljnog rađanja trebalo bi da se zapitaju: koji motivi su nagnali njihove majke i babe, tada bez feminističke svesti, a posredno i njihove očeve i dede, da nakon Drugog svetskog rata imaju dvoje ili jedno dete, iako su, u većini, potekli iz porodica sa mnogo dece?

Kako navode stručnjaci, u Srbiji je fenomen nedovoljnog rađanja prisutan još od 1960-ih godina prošlog veka kao posledica različitih uzroka, koji i danas imaju uticaja na opstajanje ovog fenomena. Među uzrocima ove pojave su: ubrzana modernizacija socijalističkog tipa, prelazak velikog broja stanovnika iz sela u grad, postepeno povećanje udela obrazovanih žena i žena na tržištu rada s punim radnim vremenom, sekularizacija društva, i ekonomske prepreke za ostvarivanje reproduktivnih normi i naposljetku, od značaja je bila i liberalizacija namernog prekida trudnoće, a „već u 1970-oj godini stopa ukupnog fertiliteta (SUF) bila je za oko 15% niža od potreba proste reprodukcije“ (Rašević 2017:130–131). Proces depopulacije, koji je uočen šezdesetih i sedamdesetih, prilično je dovršen u kriznim devedesetim godinama kada se beleži konstantan pad rađanja kao posledica raspada SFRJ, sankcija, siromaštva, hroničnog stresa, vojne agresije NATO pakta i dr., čiji dugoročni efekti se vide u našoj zemlji i danas.

Pojava namernog prekida trudnoće je duboko povezana sa kulturom, tradicijom i običajima jednog društva, te na stavove žena o abortusu i braku u srpskom društvu utiču lična stanovišta žena o ovim pitanjima i socijalno okruženje (tradicija i odnos celokupnog društva). U okviru odnosa prema reproduktivnom zdravlju posebno mesto ima refleksija odnosa društvene javnosti prema pravu žene na abortus, stavovi o „poželjnom“ natalitetu i strategije za podsticanje nataliteta u društvu. Na mikronivou odnos prema braku i porodici u svakodnevnom životu, kao i glavni strateški ciljevi u okviru populacione politike jedne zemlje na makronivou imaju implikacije na reproduktivno ponašanje žena i muškaraca. Pozitivni stavovi o braku, kao legitimnom regulisanju seksualnosti i dobijanja potomstva, u široj društvenoj zajednici mogu da utiču na reproduktivno ponašanje. S obzirom na to da je brak u uskoj sprezi s pojmom porodice,

često se, kada se govori o braku podrazumeva porodica i obrnuto. Između ovih, pojava postoji, međutim razlika koja se ocrtava u tome što se smatra da je brak dijadni odnos, a porodica društvena grupa. Jedna od najvažnijih društvenih funkcija braka jeste da kontroliše reproduktivno ponašanje polova „on je društvena institucija čiji je eksplicitni zadatak da se stara i kontroliše seksualno ponašanje odraslih članova, a u cilju uređene reprodukcije društvene zajednice. Putem te funkcije braka društvena zajednica istovremeno obezbeđuje uređenost u seksualnim odnosima (koji su inače skloni anarhičnosti), a s druge strane regularno obnavljanje svojih članova” (Milić 2001:113). Suština je u tome da brak kao društveni odnos između dveju osoba, ima dve važne dimenzije, jednu čini odnos između supružnika (sklop bioloških, seksualnih i psiholoških odnosa), a druga dimenzija je društvena – brak kao „socijalno-pravni aranžman u koji odnos partnera treba da se uklopi što brak čini veoma delikatnom društvenom zajednicom” (Milić 2001:114).

U različitim društvenim periodima menjao se značaj i oblik kontrole braka – a time posredno i reproduktivnog ponašanja stanovništva. Državna, pravno-formalna kontrola seksualnosti ima direktan uticaj na formulisanje važećeg obrasca regulisanja seksualnosti i interiorizovanje poželjnog obrasca seksualnog i reproduktivnog ponašanja žena i muškaraca (Fuko 1982). Dozvoljeni i poželjni obrasci seksualnosti se potom mogu projektovati i na odnos polova prema reproduktivnom zdravlju. Od postojanja ljudske vrste, mnogo pre nego što su razvijena društva otkrila savremene oblike kontracepcije, postoji potreba žena da time što imaju mogućnost da donesu odluku o prekidu trudnoće – imaju kontrolu nad svojim telom u reproduktivnom periodu. Fertilitet se uvek kontrolisao; još u primitivnim zajednicama postojala je kontrola rađanja (Rašević 1993:3). U različitim društvenim razdobljima u vremenima krize žene su donosile odluke da ne rađaju ako nisu u mogućnosti da se brinu o potomstvu. Žorž Devero (George Devereux) je istraživao ponašanje pripadnika izolovanih primitivnih zajednica i uočio je nekoliko razloga zbog kojih su žene u prvobitnoj zajednici pribegavale abortusu, to su: incest, silovanje, ali i nedostatak hrane i opšte siromaštvo, a Norman Himes (Norman E. Himes) zaključuje da „želja za kontrolom rađanja nije ni vremenski ni prostorno ograničena. Ona je univerzalna karakteristika života u grupi” (Himes i Devereux prema Rašević 1993: 3–5). Na reproduktivno ponašanje članova društva (osim dominantnih stavova o braku,

porodici, poželjnoj formi ispoljavanja seksualnosti) utiče i razumevanje prava na abortus, razumevanje uslova pod kojima je abortus dozvoljen, i kontrola žena kao društvene grupe koja se podvrgava namernom prekidu trudnoće.

Devedesetih godina u istraživanjima o abortusu uočeno je da je u pitanju endemična pojava i da je broj namernih prekida trudnoće u Srbiji veoma visok. Od tada do danas situacija se nije mnogo promenila. Smatra se da abortus nije poželjno rešenje za kontrolu rađanja i nije pozitivan primer reproduktivnog ponašanja. Prema mišljenju istraživača „namerni prekid trudnoće je rezultanta usvojenih reproduktivnih normi i ostvarenih ljudskih prava na jednoj strani i ograničenja kontracepcije i osobina savremene žene i muškarca kao reproduktivnih subjekata na drugoj strani. On je i istorijska kategorija i realna potreba. Kao i u većini drugih zemalja, tranzicija fertiliteta stanovništva bila bi neostvariva bez ovog grubog vida čovekove intervencije” (Rašević 1993:1). Istraživanja pokazuju da neadekvatna i neefikasna kontrola rađanja predstavlja jedan od dugogodišnjih problema reproduktivnog zdravlja stanovništva, u kome dominira *coitus interruptus* kao kontraceptivni metod koji žene najduže koriste tokom reproduktivnog perioda, a kroz koji se potencira aktivna seksualna uloga muškarca (Rašević 1993:196). Ovakav oblik kontracepcije postao je deo sistema vrednosti, sastavni deo seksualnog odnosa u društvu. Uočeno je, takođe, da je neophodno obrazovanje lekara, posebno ginekologa u Srbiji o sredstvima i metodama kontrole začeća, jer stavovi i (ne)znanje ginekologa utiču na održavanje „abortusne kulture” i usporavaju promene prelaska sa tradicionalnih na savremene metode kontrole začeća (Rašević, Sedlecki 2007:33–42).

Jedan od dugogodišnjih problema jeste nedovoljno i neadekvatno obrazovanje stanovništva, posebno mladih. Da li će informisanje i obrazovni predmet za omladinu imati naziv edukacija o reproduktivnom zdravlju ili seksualno obrazovanje – od manjeg je značaja u odnosu na učinak koji bi ovaj oblik obrazovanja imao na stavove o modernim metodama kontrole začeća i potiskivanje uvreženog prekida snošaja koji je opstao kao „prirodni” deo seksualnog odnosa u Srbiji. U edukaciji treba da učestvuju svi društveni akteri, roditelji i stariji, potom stručnjaci, nastavnici biologije, psiholozi, pedagozi (da upute decu da upoznaju sebe), sociolozi, filozofi i drugi (da ih obrazuju kako funkcionise društvo), zatim lekari, posebno ginekolozi i urolozi (da ih obrazuju o važnosti

zdravog reproduktivnog ponašanja). Naposletku, iako niz pojedina koji imaju uticaja na formiranje reproduktivnog ponašanja i stila mladih ovim nije iscrpljen, demografi, sociolozi i pravnici bi trebalo da ukažu na to koje su poželjne strategije i populaciona politika u državi.

U uslovima transformacije srpskog društva, ekonomska nesigurnost i nizak životni standard utiču na to da je brak kao društveni odnos postao nestabilna institucija. Žene su došle do zaključka da je neophodno da ulažu u lično obrazovanje i karijeru. Dominantan stav opšte populacije žena o abortusu, braku i porodici u uskoj je sprezi sa njihovim reproduktivnim ponašanjem i utiče na brigu o reproduktivnom zdravlju. Reproductivno zdravlje obuhvata sposobnost ljudi za seksualni život i reprodukciju uz punu slobodu donošenja odluka, što podrazumeva da oba pola imaju pravo na informisanost o svim oblicima i dostupnosti bezbednih i efikasnih metoda kontrole rađanja koji nisu u suprotnosti sa zakonom. Takođe, podrazumeva pravo na pristup servisima za zaštitu zdravlja, u okviru kojih žena može da iznese bezbednu trudnoću i porođaj, a da se u isti mah partnerima pruži mogućnost da dobiju zdravo dete (Rašević 2013:413). Istražujući uticaj abortusa na prirodno kretanje stanovništva, autori su uvideli da je abortus jedan od činilaca niskog prirodnog priraštaja, i da se žene koje nisu blizu kraja svog reproduktivnog perioda češće odlučuju za namerni prekid trudnoće nego za rađanje dece zbog toga što se abortus „koristi” kao metod kontracepcije (Stojšin 2010:402).

Neophodno je istaći da Srbiju, zbog specifičnih socio-ekonomskih uslova, odlikuju i specifične okolnosti u kojima se odvija postsocijalistička teorija druge demografske tranzicije. Te se posebnosti vide i u postojećim obrascima bračnosti (porodice) koji su prilagođeni „našim prilikama”. Tako, na primer, u okviru jedne porodice imamo jednoroditeljske porodice i kohabitacione zajednice. Potom, specifičnost srpskog konteksta vidi se i u snažnoj društveno-ekonomskoj deprivaciji koja održava konfuziju vrednosnog sistema, gde, recimo osobe s nižim obrazovanjem iako poštuju konzervativne i tradicionalne vrednosti „postaju nosioci kohabitacije i vanbračnih rađanja” i tome slično. (Petrović 2011:53). Sve više se ističe značaj nivoa fertiliteta, migracija i različitih projekcija koje će uticati na populacionu strukturu Srbije u budućnosti (Rašević 2009; Nikitović 2012).

## O uzorku opšte populacije žena

Uzorak opšte populacije žena obuhvatio je 188 žena različite starosne dobi i stepena obrazovanja. Zastupljene su žene različitog obrazovnog profila – preovlađuju žene sa završenom srednjom školom (skoro polovina ispitanica) 44,1%, nešto više od četvrtine ispitanica je sa završenom osnovnom školom 23,9%, a trećina ispitanica ima viši stepen obrazovanja: višu školu ima 5,9% završen fakultet 19,7% žena, a sa magistraturom ili doktoratom je 6,4% žena. Potom, u uzorku je 18,1% ispitanica do 35 godina, i podjednak procenat ispitanica – 41,0% u kategoriji od 35 do 60 godina i starosnoj kategoriji od 51 i više godina (41,0%). U uzorku preovlađuju ispitanice koje su u braku, nešto više od polovine 59,7%, potom u znatno manjem postotku su neudate 15,1%, u vanbračnoj zajednici je 9,1%, razvedenih je 11,3% i u grupaciji udovica je 4,8%. Podaci su prikupljeni putem upitnika na terenu i deo su šireg istraživanja, a za potrebe ovog rada bavićemo se samo stavovima ispitanica o pravu na abortus, braku, porodici i emancipaciji žena. Stavovi ispitanica o ovim pitanjima analizirani su na osnovu odgovora na pitanja *Kakav je Vaš stav o abortusu? Šta je po Vašem mišljenju brak? Kakva je bila podela roditeljskih uloga u Vašoj porodici?* i *Šta je po Vama emancipacija donela ženama u Srbiji?/pravo žene da odlučuje o abortusu?* Pitanja su bila zatvorenog tipa, a ispitanicama je ponuđeno nekoliko različitih iskaza i zamoljene su da se odluče samo za jedan od ponuđenih.<sup>7</sup> Zatim, namera je bila da se proverí da li je prisutna korelacija između stavova o abortusu i braku. Naposljetku, hteli smo da vidimo kakvi su stavovi žena o podeli roditeljskih uloga u primarnoj porodici (rođenja) jer smatramo da se ti stavovi kasnije mogu preneti kao obrazac ponašanja u porodici prokreacije.

## Rezultati istraživanja

Istraživanje je pokazalo da opšta populacija žena svih starosnih kategorija retko vidi brak kao zajednicu koja podstiče razvoj ličnih sposobnosti i osobina. Ispitanice ne smatraju da je brak zajednica muškarca i žene radi biološke reprodukcije i legitimacije

<sup>7</sup> Podaci su deo šireg istraživanja i prikupljeni su 2013. godine.



potomstva, i retko zastupaju stav da je u pitanju ekonomska zajednica radi opstanka partnera i dece ukoliko ih imaju u braku. Na pitanje *Šta je po Vašem mišljenju brak?* ispitanice različite starosne dobi i nivoa obrazovanja u najvišem procentu slažu se sa tvrdnjom da je brak zajednica zasnovana na ljubavi i razumevanju. Čak 93,0% žena u našem uzorku zastupa ovaj stav. Sa tvrdnjom da je brak ekonomska zajednica radi opstanka partnera i dece ako ih imaju slaže se samo 3,8% ispitanica. Da je brak zajednica muškarca i žene radi biološke reprodukcije i legitimacije potomstva smatra 2,2% ispitanica, dok se sa iskazom da brak predstavlja zajednicu koja podstiče razvoj ličnih sposobnosti i osobina slaže samo 1,1% žena. Većina žena u uzorku, svih starosnih dobi i različitog obrazovnog profila, smatra da su najvažnije odrednice braka razumevanje i ljubav (tabele 1 i 2).

Sumirani podaci naše analize pokazuju da među ženama iz opšte populacije preovlađuje stav da namerni prekid trudnoće podrazumeva pravo supružnika (partnera) da odlučuju o potomstvu i pravo žene da odlučuje o svome telu, ukupno 81,3% ispitanica. Samo 18,6% ispitanica smatra da abortus treba potpuno zabraniti ili ograničiti samo iz medicinski opravdanih razloga, što ukazuje na dominantan stav većine žena da je pravo žene na abortus jedno od važnih tekovina savremenog društva. U istraživanju nisu uočene značajne razlike u stavovima ispitanica prema stepenu obrazovanja. Većina žena slaže se sa tvrdnjom „abortus je pravo supružnika (partnera) da odlučuju o potomstvu“ (47,3%), a potom sa iskazom „abortus je pravo žene da odlučuje o svom telu“ (34,0%). Stav da abortus treba potpuno zabraniti podržava samo 5,3% ispitanica, a stav da abortus treba dozvoliti samo u slučaju medicinski opravdanih razloga 13,3% žena (tabele 3 i 4). U ovom radu interpretiraćemo stavove žena o abortusu jer smatramo da je skup internalizovanih vrednosti o namernom prekidu trudnoće važan indikator psihološko/emotivnog odnosa žene prema reproduktivnom zdravlju. Dakle, stavovi o abortusu ukazuju na dominantan demokratsko-egalitaran stav da je abortus pravo supružnika (partnera), to jest da je posledica dogovora između muškarca i žene koji spada u domen privatnosti. Ispitanice smatraju da oba pola treba sa podjednakom raspodelom odgovornosti da odlučuju o potomstvu, a to podrazumeva i eventualni dogovor o namernom prekidu trudnoće. Međutim, ako ovaj stav uporedimo sa veoma niskim slaganjem žena da abortus

treba potpuno zabraniti, i takođe, stavom malobrojnih žena da su medicinski opravdani razlozi dovoljan i neophodan uslov da se dozvoli prekid trudnoće, dolazimo do zaključka da veliki broj žena ne želi da se odrekne prava na abortus ni po koju cenu, te da je ovo pravo u potpunosti internalizovano u svesti ženske populacije kao jedna od tekovina u korpusu ljudskih prava.

Prema rezultatima istraživanja nisu prisutne razlike u stavu žena o abortusu prema stepenu obrazovanja: žene sa osnovnom školom, srednjom i viših nivoa obrazovanja se ređe opredeljuju za stav da abortus treba potpuno zabraniti, a nešto češće da ga treba dozvoliti samo ako postoje medicinski razlozi. Zanimljivo je da žene osnovnog obrazovanja, srednjeg i viših nivoa obrazovanja podjednako zastupaju stav da je abortus pravo žene da odlučuje o svom telu i pravo supružnika (partnera) da odlučuju o potomstvu. Dakle, bez obzira na nivo obrazovanja žena, kod žene preovlađuje stav da je namerni prekid trudnoće pravo supružnika (partnera) da odlučuju o potomstvu i to 13,3% češće od stava da je abortus pravo žene da odlučuje o svom telu (34,0%). Primitno je da postoji razlika prema stepenu obrazovanja, jer kako raste nivo obrazovanja, ispitanice se ređe odlučuju za opciju da abortus treba potpuno zabraniti ili za opciju da abortus treba dozvoliti samo u slučaju medicinski opravdanih razloga. Ako se pogleda opredeljivanje prema obrazovanju za ove dve tvrdnje se opredeljuje 20,0% žena sa osnovnom školom, 24,1% žena sa srednjom školom i samo 10,0% visokoobrazovanih žena. U ovom slučaju na manifestnom nivou imamo većinu žena koje smatraju da je „za sve potrebno dvoje” pa i za odluku o nameranom prekidu trudnoće. Istraživanjima u nerazvijenim i u razvijenim zemljama, došlo se do zaključka da je odluka o korišćenju kontracepcije uslovljena i time kakav je odnos među partnerima, a „zreo i stabilan odnos je preduslov otvorene komunikacije između muškarca i žene o njihovim osećanjima, željama i očekivanjima vezanim za budućnost” (Rašević 1993:34).

U kvalitativnom istraživanju na prostoru Beograda, na osnovu uvida u iskustva 30 žena o abortusu i kontracepciji uočeno je da postoji konfuzija u sferi vrednosti, da žene imaju svest o tome da je abortus njihov lični izbor i da je za odluku o rađanju važna materijalna situacija. No, pored opšteg zalaganja za pravo na abortus, žene često nose osećaj krivice da je abortus „greh” jer smatraju da su žene primarno odgovorne za prokreaciju. (Radoman 2015:463).

Tradicionalna neefikasna kontracepcija postala je deo sistema vrednosti i „podrazumevajući“ prirodni deo seksualnog odnosa u Srbiji. Prema rezultatima istraživanja u našem društvu, zbog neefikasnih tradicionalnih načina sprečavanja začeća i zbog toga što postoji kontinuitet velikog broja abortusa u Srbiji, neophodno je napraviti sponu između žene i njene odluke da se podvrgne ili ne namernom prekidu trudnoće. Istraživači smatraju da u seksualnoj edukaciji važnu ulogu treba da ima razvijena mreža savetovališta za planiranje porodice gde bi se pojedinci šire informisali o dostupnosti kontraceptivnih sredstava i metoda. Neophodno je da u savetovalištim za kontracepciju rade motivisani ljudi koji imaju opšta i specifična znanja, a posebno su važni obrazovani ginekolozi koji su motivisani za rad sa ženama. Podaci iz dva istraživanja sprovedena u Srbiji ukazuju na to da su znanje i stavovi ginekologa neadekvatni i konzervativni i da se zapostavljaju moderna sredstva i metode kontrole začeća. Najvažniji razlozi koji doprinose neprihvatanju modernih vrednosti su psihološki otpor žena prema korišćenju kontracepcije i to što seksualno obrazovanje nije u školskim programima i nije zastupljeno u okviru odrastanja u primarnoj porodici. Ove autorke smatraju da će se širim obrazovanjem postepeno promeniti svest i doći do podsticanja odgovornosti i promene sistema vrednosti u sferi reproduktivnog zdravlja (Rašević, Sedlecki 2007:44).

Na osnovu rezultata našeg istraživanja, žene ne žele da se odreknu prava na abortus kao prava na lični izbor, s tim što žele da u tom „izboru“ podjednako važnu i odgovornu ulogu ima i muškarac, to jest teže egalitarnom odnosu među supružnicima (partnerima). Prema istraživanju o tome kako politike roditeljstva utiču na nizak fertilitet u Srbiji, neophodno je da se pronađu i unaprede adekvatnije sastojnice kojima bi se uskladili rad i roditeljstvo. Takav proces podrazumeva prihvatanje modernih oblika koji će vremenom doprijeti pozitivnim promenama u reproduktivnom ponašanju: podsticanjem očeva da brinu o maloj deci, različitim fleksibilnijim formama roditeljskog odsustva i sl. (Šobot 2017:133). U Srbiji je pak tradicija, najvećim delom, da se briga i nega dece i starijih oslanja češće na ženske članove porodice i familije, stoga je prisutan uticaj stavova majki na ćerke o poželjnom broju dece u skladu sa kapacitetima logističke podrške koje baka-servisi mogu i žele da pruže.

Na osnovu analiza socioekonomskih obeležja žena koje koriste preventivne mere, u jednom istraživanju 2010. godine u Srbiji,

uočeno je da je obrazovanje osnovni činilac koji određuje jasne razlike. Nešto više od polovine žena sa osnovnim obrazovanjem (53,3%) koristilo je kontracepciju prema skoro dve trećine žena sa višim i visokim obrazovanjem (64,5%). U istom istraživanju nisu potvrđene razlike prema ekonomskom statusu korisnica kontracepcije, nisu uočene razlike vezane za primenu kontracepcije – udeo u gradskim naseljima je 60,4 a u ostalim naseljima 61,3 %. Uočeno je da preovlađuju tradicionalni metodi kontracepcije, skoro dve trećine žena (64,6%) upotrebljavalo je tradicionalne metode (snošaj, metod plodnih dana). Od drugih sredstava kontracepcije najčešće su koristile kondom (22,2%), dok je korišćenje hormonske kontracepcije i intrauterinog uložka veoma retko (Rašević 2013:421–22).

Jedan od uzroka dominantnog stava većine ispitanica da je brak zajednica razumevanja i ljubavi i da je odluka o abortusu posledica dogovora među supružnicima (partnerima) pokušali smo da istražimo i preko odgovora ispitanica o podeli roditeljskih uloga u porodici porekla. Na osnovu rezultata utvrđeno je da ne postoje razlike u stavu ispitanica prema starosti i obrazovanju. Tako, ispitanice starosti do 35 godina, od 36 do 50, i 51 i više godina, svih stepena obrazovanja (osnovno, srednje, više i visoko) navode da su se roditelji međusobno dogovarali, 46,7% ispitanica sa osnovnom školom, 56,6% sa srednjom školom i 43,3% s višim i visokim obrazovanjem. U sličnom procentu su izraženi i stavovi žena različite starosne dobi: 41,2% do 35 godina, 50,6% od 36 do 50 godina, i 53,2% navodi da su se majke i očevi u porodici međusobno dogovarali o podeli i obavljanju roditeljskih uloga. Drugi odgovor prema učestalosti za koji se opredeljuju žene svih nivoa obrazovanja i starosne dobi je „svi smo se dogovarali i donosili odluke”, međutim, ovde su prisutne razlike između žena s obzirom na starosnu dob. Naime, žene sa osnovom školom podjednako smatraju da su se svi u porodici dogovarali (24,4%) i da je otac imao glavnu reč (24,4%). Kod ispitanica sa srednjom školom oko 9,0% ispitanica češće smatra da je otac imao glavnu reč 19,3%, a da su se svi dogovarali i donosili odluke navodi 10,8% žena. Kod žena sa višim i visokim obrazovanjem je situacija obrnuta 11,7% posto navodi da je otac imao glavnu reč, a 28,3% da su se u porodici međusobno dogovarali i donosili zajedničke odluke. Na osnovu ovih rezultata možemo da zaključimo da stavovi o podeli roditeljskih uloga u porodici porekla ispitanica imaju uticaja i na njihove stavove o braku kao zajednici i abortusu kao zajedničkoj odluci žene i muškarca. Naposljetku, čak

82,7% ispitanica na pitanje *Šta je po Vama emancipacija donela ženama u Srbiji?* smatra da je, između ostalog, emancipacija omogućila i pravo žene da odlučuje o abortusu, a 17,3% ispitanica ne slaže se sa iskazom da je pravo na abortus posledica emancipacije žena u Srbiji.

## Zaključak

Na osnovu sličnosti i razlika u stavovima o abortusu i braku među ženama različite starosne dobi i nivoa obrazovanja možemo da uočimo kakvi su trendovi u našem društvu. Stav žene o abortusu posledica je neposrednog ličnog iskustva žene u partnerskim zajednicama ili braku. Posredno, stav je oblikovan interiorizovanjem normi koje žene percipiraju kao socijalnu potvrdu ili kao otpor šire zajednice. Svi ovi činioци utiču na stavove o pravu na abortus i primenu metoda kontracepcije. Na osnovu podataka o definisanju braka kod žena iz opšte populacije u našem uzorku možemo da zaključimo da većina ispitanika zastupa romantični ideal braka. Pripadnice ženskog roda, pokazuju se kao slabije karike u dijadnom odnosu, plaćaju višu cenu na bračnom tržištu, upravo stoga što češće već prilikom zabavljanja kao jedne od faza braka kao procesa „veruju u ideologiju romantične ljubavi i braka iz ljubavi“ (Milić 2001:120). Briga za pojedinca i akcenat na humanoј reprodukciji doveli su do smanjivanja stope fertiliteta i mortaliteta, ali ne i do povećanja nataliteta. Odlaganje reprodukcije i njeno svođenje na minimum i tzv. „odgovorno roditeljstvo“ proizveli su nedovoljno obnavljanje stanovništva što je vremenom postao ozbiljan društveni problem (Tripković 2005:39-40).

Potom, kada je u pitanju odnos prema abortusu kao pre svega zajednička odluka partnera ukazuje da namerni prekid trudnoće postaje deo romantičnog obrasca i najveća „žrtva“ koju žena podnosi iz ljubavi, iako racionalne razloge (opravdanja) za namerni prekid trudnoće oba pola češće pronalaze u opštoј socijalno-ekonomskoj nesigurnosti. Psihološka „cena“ abortusa i posledice koje ima po reproduktivno zdravlje žena se u partnerskom odnosu često potiskuju. To uglavnom čine žene sve dok veruju da partnerski odnos u kome se trenutno nalaze „zaslužuje“ takvo „žrtvovanje“, odnosno dok je njihova percepcija kvaliteta veze i partnerskih odnosa pozitivna. Zbog svih ovih činilaca neophodno je da se reproduktivno zdravlje mladih unapređuje putem savetovališta za reproduktivno zdravlje u okviru

školskog dispanzera doma zdravlja, preko medija i obrazovnog sistema (osnovne i srednje škole). Odgovornost za nedovoljno rađanje, i odnos prema reprodukciji u celini, ne bi trebalo da snosi isključivo ženski deo populacije. Očito je da u našem uzorku ispitanice visoko vrednuju: ljubav, zajednicu kao svrhu muško-ženskog odnosa, brigu i razumevanje, a ne podsticanje ličnog razvoja i osobina ili podrazumevaju da je to obuhvaćeno ljubavlju i razumevanjem partnera. Takođe, zanimljiv je nalaz da ispitanice smatraju da brak nije zajednica kojoj je samo svrha legitimacija potomstva.

U prethodnim istraživanjima uočeno je da je cilj braka ređe rađanje (reprodukcija), a sve češće zadovoljavanje ličnih (emotivnih) potreba pojedinaca. Pad nataliteta je pojava koja je karakteristična za sva razvijena industrijska društva i promene reproduktivnih obrazaca ponašanja nastaju kao posledica promene načina života tokom procesa industrijalizacije i urbanizacije. Naglasak je na brizi za zdravlje svakog pojedinca kojom se teži racionalnijoj i humanijoj reprodukciji, ali društveni uslovi u kojima prevlađuju takmičenje i stres ne pogoduju „normalnoj reprodukciji stanovništva“ (Tripković 1998: 446–448).

Prema stavovima žena u našem istraživanju umesto „matrice“ iz prethodnog perioda da je brak deo prava pojedinca da ispuni i unapredi svoje kvalitete, nazire se stav koji inklinira ka tradicionalnom obrascu da je brak zajednica zasnovana na ljubavi i razumevanju. Iako je romantični ideal braka u koliziji sa realnim ekonomskim mogućnostima partnera i psihološkim opterećenjem da obezbede podršku i bolje uslove života za potomstvo, u populaciji žena abortus se javlja i kao „čin požrtvovanosti i ljubavi“ prema muškarcu čemu doprinosi shvatanje braka kao zajednice zasnovane na ljubavi i razumevanju. U našem istraživanju, na to ukazuje visok postotak žena koje smatraju da partneri treba zajedno da odlučuju o (poželjnom) potomstvu, i donesu zajedničku odluku o eventualnom prekidu trudnoće, jer smatraju da je neophodna podela odgovornosti između muškarca i žene. Kontinuirano opstajanje obrasca da je namerni prekid trudnoće poslednje rešenje, u dužem periodu, može da podstakne shvatanje abortusa kao opšteprihvaćenog obrasca reproduktivnog ponašanja u društvu. Rešavanje fenomena nedovoljnog rađanja i unapređivanje reproduktivnog zdravlja stanovništva podrazumeva adekvatnu socijalnu (državnu) podršku, podjednako preuzimanje odgovornosti oba pola za preuzeti obrazac reproduktivnog ponašanja i strategiju – stvaranje uslova za promenu vrednosnog sistema obrazovanjem oba

pola o različitim modernim metodama kontrole začeca i odgovornosti prema sopstvenom zdravlju. Naše istraživanje je pokazalo da opšta populacija žena želi da živi u braku koji je zajednica međusobnog poštovanja, ljubavi i razumevanja, i da se u takvoj zajednici podrazumeva da muškarci učestvuju u svim odlukama i snose posledice kao deo odgovornosti. Prema našim nalazima žene, u većini, smatraju da je pravo na abortus odluka žene ili supružnika (partnera) i pravo žene da odlučuje o svom telu. Budući da su u uzorku zastupljene žene različite starosne dobi, to jest žene koje možda znaju da pravo na abortus kod nas ne postoji „oduvek”, i mlađe generacije žena koje nisu upoznate s time kako je dozvoljeno pravo na abortus, govori u prilog tome da ukidanje prava na namerni prekid trudnoće nije opcija koju naše ispitanice podržavaju.

## LITERATURA

- Abortion Worldwide: Uneven Progress and Unequal Access*. 2017. <https://www.guttmacher.org/report/abortion-worldwide-2017> 30.08.2018.
- Četković Nadežda (prir.). 1998. *Ženska politička perspektiva. 77 apela, zahteva, protesta, informacija, parola Beogradskog ženskog lobija*. Beograd: Beogradski ženski lobi i Ženske studije i komunikacija – INDOK centar.
- Devereux George. 1955. *A Study of Abortion in Primitive Societies*. New York: Julian.
- Fuko Mišel. 1982. *Istorija seksualnosti. Volja za znanjem*. Beograd: IP Prosveta.
- Himes E. Norman E. 1936. *A Medical History of Contraception*. Baltimore: Williams and Wilkins.
- Konstantinović-Vilić Slobodanka, Petrušić Nevena. 1997. The Right to Abortion – Legislation and Practice in *Women’s rights and social transition in FR Yugoslavia*, (ed.) Nikolić-Ristanović V. Belgrade: Center for Women’s Studies, Research and Communication.
- Milić Anđelka. 2001. *Sociologija porodice: kritika i izazovi*. Beograd: Čigoja štampa.
- Mishtal Z. Joanna. 2009. Matters of “Conscience”: The Politics of Reproductive Healthcare in Poland. *Medical Anthropology Quarterly*, Vol. 23, Issue 2, pp. 161–183, DOI: 10.1111/j.1548–1387.2009.01053.x
- Nikitović Vladimir. 2012. Šta je danas optimistički scenario demografskog razvoja Srbije?. u: Rašević, M. i Marković, M. (ur.). *Pomeraćemo granice – 55 godina IDN*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Petrović Mina. 2011. Promene bračnosti i porodičnih modela u postsocijalističkim zemljama: zakasnela i nepotpuna ili specifična druga demografska tranzicija? *Stanovništvo* 1/2011:53–78.

- Radoman Marija. 2015. Stavovi i iskustva žena o abortusu (rezultati kvalitativnog istraživanja sa teritorije Beograda). *Sociološki pregled* vol. XLIX (2015), no. 4:445–467.
- Rašević Mirjana, Sedlecki Katarina. 2007. Ginekolozi i abortusno pitanje u Srbiji. *Stanovništvo*, god. XLV, br. 1:33–45.
- Rašević Mirjana. 1993. *Ka razumevanju abortusa u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja.
- Rašević Mirjana. 2006. Obrazovanje mladih za zaštitu reproduktivnog zdravlja. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, god. 38 br. 2:472–485.
- Rašević Mirjana. 2009. Populaciona politika u Srbiji: stanje i očekivanja. *Stanovništvo*, god. 47, br. 2:53–65.
- Rašević Mirjana. 2013. Srbija dvadeset godina posle Kairske konferencije: ima li napretka u sferi reproduktivnog zdravlja?. *Zbornik matice srpske za društvene nauke*, 3/2013:413–428.
- Rašević Mirjana. 2017. Zablude o aktuelnim demografskim izazovima Srbije u „Uklupljivanje“ ili prekoračenje granica. *Društvene nauke u savremenom dobu*. (ur.) Bašić, G. i Rašević M. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Stojšin S. 2010. Uticaj namernog prekida trudnoće na prirodno kretanje stanovništva. *Zbornik matice srpske za društvene nauke*, br. 131. [http://www.maticasrpske.org.rs/stariSajt/casopisi/drustvene\\_nauke\\_131.pdf](http://www.maticasrpske.org.rs/stariSajt/casopisi/drustvene_nauke_131.pdf) 16. 07. 2017.
- The Guardian* 2018. Mass protests in Poland against tightening of abortion law <https://www.theguardian.com/world/2018/mar/23/abortion-poland-mass-protests-against-tightening-of-law> 30.08.2018.
- The Washington Post* 2018. Six things to know about Ireland’s abortion vote, [https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2018/05/24/six-things-to-know-about-irelands-abortion-vote/?noredirect=on&utm\\_term=.2f52514620eb](https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2018/05/24/six-things-to-know-about-irelands-abortion-vote/?noredirect=on&utm_term=.2f52514620eb), 30.08.2018
- Tripković Gordana. 2005. *Tragom porodice*. Novi Sad: Stylos.
- Tripković Milan. 1998. *Sociologija*. Novi Sad: Futura publikacije.
- Zakon o BMPO <http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/lat/pdf/zakoni/2017/3428-16%20lat.pdf> 30.09.2017.
- Шобот Анкица. 2017. Политике уређивања родитељства и рада као део одговора на низак фертилитет. *Политичка ревија*, Бр. 2/2017:121–136.



Tabela 1. Šta je po Vašem mišljenju brak? (prema obrazovanju)

	zajednica zasnovana na ljubavi i razumevanju	ekonomska zajednica radi opstanaka partnera i dece ako ih imaju	zajednica muškarca i žene radi bio.reprod.i leg.potomstva	zajednica koja podstiče razvoj ličnih sposobnosti i osobina	ukupno
završena osnovna škola	41	2	0	1	44
	93,2%	4,5%	0,0%	2,3%	100,0%
završena srednja škola	80	1	1	1	83
	96,4%	1,2%	1,2%	1,2%	100,0%
više i visoko obrazovanje	52	4	3	0	59
	88,1%	6,8%	5,1%	0,0%	100,0%
ukupno	173	7	4	2	186
	93,0%	3,8%	2,2%	1,1%	100,0%

Izvor: Baza podataka autorke.

Tabela 2. Šta je po Vašem mišljenju brak? (prema starosti)

	zajednica zasnovana na ljubavi i razumevanju	ekonomska zajednica radi opstanaka partnera i dece ako ih imaju	zajednica muškarca i žene radi bio.reprod.i leg.potomstva	zajednica koja podstiče razvoj ličnih sposobnosti i osobina	ukupno
do 35	30	1	2	0	33
	90,9%	3,0%	6,1%	0,0%	100,0%
36-50	72	4	1	0	77
	93,5%	5,2%	1,3%	0,0%	100,0%
51 i više	71	2	1	2	76
	93,4%	2,6%	1,3%	2,6%	100,0%
ukupno	173	7	4	2	186
	93,0%	3,8%	2,2%	1,1%	100,0%

Izvor: Baza podataka autorke.

Tabela 3. Kakav je Vaš stav o abortusu? (prema obrazovanju)

	abortus treba potpu- no zabraniti	abortus treba doz- voliti samo u slučaju medic. opravd. razloga	abortus je pravo supružnika (partnera) da odlučuju o potomstvu	abortus je pravo žene da odlučuje o svom telu	ukupno
završena osnovna škola	3	6	19	17	45
	6,7%	13,3%	42,2%	37,8%	100,0%
završena srednja škola	6	14	40	23	83
	7,2%	16,9%	48,2%	27,7%	100,0%
više i visoko obrazovanje	1	5	30	24	60
	1,7%	8,3%	50,0%	40,0%	100,0%
ukupno	10	25	89	64	188
	5,3%	13,3%	47,3%	34,0%	100,0%

Izvor: Baza podataka autorke.

Tabela 4. Kakav je Vaš stav o abortusu? (prema starosti)

	abortus treba potpu- no zabraniti	abortus treba doz- voliti samo u slučaju medic. opravd. razloga	abortus je pravo supružnika (partnera) da odlučuju o potomstvu	abortus je pravo žene da odlučuje o svom telu	ukupno
do 35	2	3	10	19	34
	5,9%	8,8%	29,4%	55,9%	100,0%
36-50	4	9	45	19	77
	5,2%	11,7%	58,4%	24,7%	100,0%
51 i više	4	13	34	26	77
	5,2%	16,9%	44,2%	33,8%	100,0%
ukupno	10	25	89	64	188
	5,3%	13,3%	47,3%	34,0%	100,0%

Izvor: Baza podataka autorke.

Ana Vuković

**WOMEN IN SERBIA ON  
THE RIGHT TO ABORTION**

**Abstract**

---

This paper will discuss the stance of general population of women in Serbia on the right to abortion, based on the data collected from empirical research. The purpose of this study is to point out the women's attitude towards the right to abortion, and towards marriage and family. We intend to examine attitudes of

women of different ages and levels of education towards these issues, especially on the right to abortion, which is frequently the subject of discussion in Europe. According to our findings, women consider that abortion is a spouse's or partner's right over the offspring and a woman's right over her own body. Additionally, our respondents do not support the abolition of the right to deliberate termination of pregnancy.

**Key words:** right to abortion, women, attitudes, marriage, reproductive behavior, Serbia.



CIP - Каталогизacija y publikaciji - Narodna  
biblioteka Srbije, Beograd

341.176(4-672EU:497.11)(082)

305(497.11)(082)

316.4(497.11)(082)

KA evropskom društvu : ograničenja i perspektive :  
zbornici / [urednici Lilijana Čičkarić, Aleksandar  
Bošković]. - Beograd : Institut društvenih nauka,  
2018 (Beograd : RIC grafičkog inženjerstva TMF-a).  
- 282 str. ; 22 cm

Tiraž 150. - Str. 6-9: Predgovor / Lilijana Čičkarić,  
Aleksandar Bošković.

- Napomene i bibliografske reference uz tekst.

- Bibliografija uz svaki rad. - Summaries.

ISBN 978-86-7093-212-8

a) Evropske integracije - Srbija - Zbornici b)

Rodna ravnopravnost -

Srbija - Zbornici c) Srbija - Tranziција -

Zbornici

COBISS.SR-ID 269654796

„Zbornik sadrži kolaž sasvim posebnih, jedinstvenih i naučno dobro utemeljenih i relevantnih tekstova, posvećenih aktuelnoj tematici – dinamici promena različitih dimenzija srpskog društva u kontekstu približavanja Evropskoj uniji. Putem veoma informativnih i dobro argumentovanih kritičkih analiza, zbornik u celini, kao i u pojedinačnim tekstovima propituje u kojoj je meri Srbija napredovala u modernizaciji društva, u ekonomskom razvoju, demokratizaciji političkog sistema i usvajanju evropskih vrednosti“.

Prof. dr Mirjana Bobić

„Zajednička karakteristika uključenih priloga u zbornik jeste informativnost, temeljitost, te teorijska i metodološka sofisticiranost. Važnost opšte teme problema s kojima se Srbija susreće u toku svoje produžene tranzicije, nije potrebno posebno naglašavati. Zbog toga će objavljivanje ovog zbornika biti od koristi kako akademskoj javnosti, tako i svima onima koji su na različite načine uključeni u dizajniranje i primenu različitih mera kako bi se Srbija približila Evropskoj uniji“.

Dr Bojan Todosijević



9 788670 932128 >